

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GEORG BRUUN

KOLDING FØR 1700

EN HJEMSTAVNSBOG

UDGIVET AF BESTYRELSEN FOR
•DET HISTORISK-ANTIKVARISKE SELSKAB
FOR KOLDING OG OMEGN•

V. SCHÆFFERS FORLAG - KOLDING

KOLDING FØR 1700

GEORG BRUUN

KOLDING FØR 1700

EN HJEMSTAVNSBOG

UDGIVET AF BESTYRELSEN FOR
•DET HISTORISK-ANTIKVARISKE SELSKAB
FOR KOLDING OG OMEGN•

V. SCHÆFFERS FORLAG - KOLDING MCMXXXIII

COPYRIGHT
BY
DET HISTORISK-ANTIKVARISKE SELSKAB
FOR KOLDING OG OMEGN

—

OPLAG 1000 EKSEMPLARER

SCHÆFFERS BOGTR. KOLDING

Tilegnet

Mindet om Koldings Historiker,

Redaktør P. Eliassen.

Tilegnelsen af denne Bog til Mindet om Koldings dygtige Historieskriver, Redaktør P. Eliassen, er Udtryk for den Taknemmelighed, som føles overfor denne Mand af enhver, der interesserer sig for og arbejder med Koldings Historie. Ære være Fyhns myreflittige Samlerarbejde, hans samvillighedsfulde Benyttelse af alle trykte og mange utrykte Kilder, hans fornøjelige Meddelelser om Barndomserindringer. Det er Eliassens grundige Arkivstudier, hans friske og levende Skildringer af Byens indre Liv 1536-1900, som har skænket Eftertiden et Billede af Byens Ansigt. Tilsammen indeholder de to Mænds Bøger det grundlæggende Materiale for al senere Forskning.

De to Bøger er nu vanskeligt tilgængelige. Selv Eliassens Bog er for længst udsolgt og erhverves kun antikvarisk til høje Priser. Den udkom i 1910. Siden da er der vokset en ny Slægt op, Koldings Indbyggertal er omtrent fordoblet, samtidig har Interessen for Byens historiske Fortid været stærkt stigende. Der er Trang til en ny Bog om Kolding, en Hjemstavnsbog, der giver en let læselig Skildring af den gamle Bys Oprindelse, Udvikling, Fremgang og vekslende Skæbne til op imod vor egen Tid, og Bestyrelsen for »Det historisk-antikvariske Selskab for Kolding og Omegn« har overdraget mig at skrive en saadan.

En ny Bog om Kolding maa for en meget væsentlig Del bygge paa Forgængernes Materiale. Men foruden dette er der siden 1910 fremkommet adskilligt nyt Stof, dels ved fortsatte Studier, offentliggjorte i »Vejle Amts Aarbøger«, dels ved Fund fra Oldtid og Middelalder og de talrige Jordbundsundersøgelser, der har kastet nyt Lys over Forhold, som tidligere blev daarligt forstaaet. Særligt maa nævnes »Grundundersøgelser i Kolding af J. O. Brandorff og Sigurd Hansen«, J. O. Brandorffs »Kolding i Oldtiden« og Hugo Matthiessens »Det middelalderlige Kolding«. Resultaterne af disse Studier og Undersøgelser har meget væsen-

ligt ændret Billedet af Koldings Udvikling fra Oldtiden til Middelalderens Slutning, saa at det kommer til at tegne sig ikke saa lidt anderledes end i Eliassens Bog.

Ogsaa i andre Henseender vil »Kolding før 1700« afvige fra sine Forgængere. Af Slottets Historie medtages kun, hvad der er nødvendigt til Forstaaelse af Byens Historie. Omvendt er Skildringen af nogle af Byens Bygninger, f. Eks. Raadhuset og Skolen, og to fremragende Personligheder, der har haft stor Betydning for Byens Udvikling, Søren Kjær og Caspar Markdaner, mere indgaaende. For Oversigtens Skyld er Stoffet ordnet ud fra andre Principper, saaledes at der er lagt Vægt paa de afgørende Hovedsynspunkter, med lettere Omtale eller fuldstændig Udeladelse af mange Enkeltheder, der er af ringere Betydning for Helhedsbilledet. For nogle Partiers Vedkommende vil Bogen derfor indeholde mindre Stof end Fyhns og Eliassens, medens Fremstillingen paa andre Omraader vil være fyldigere.

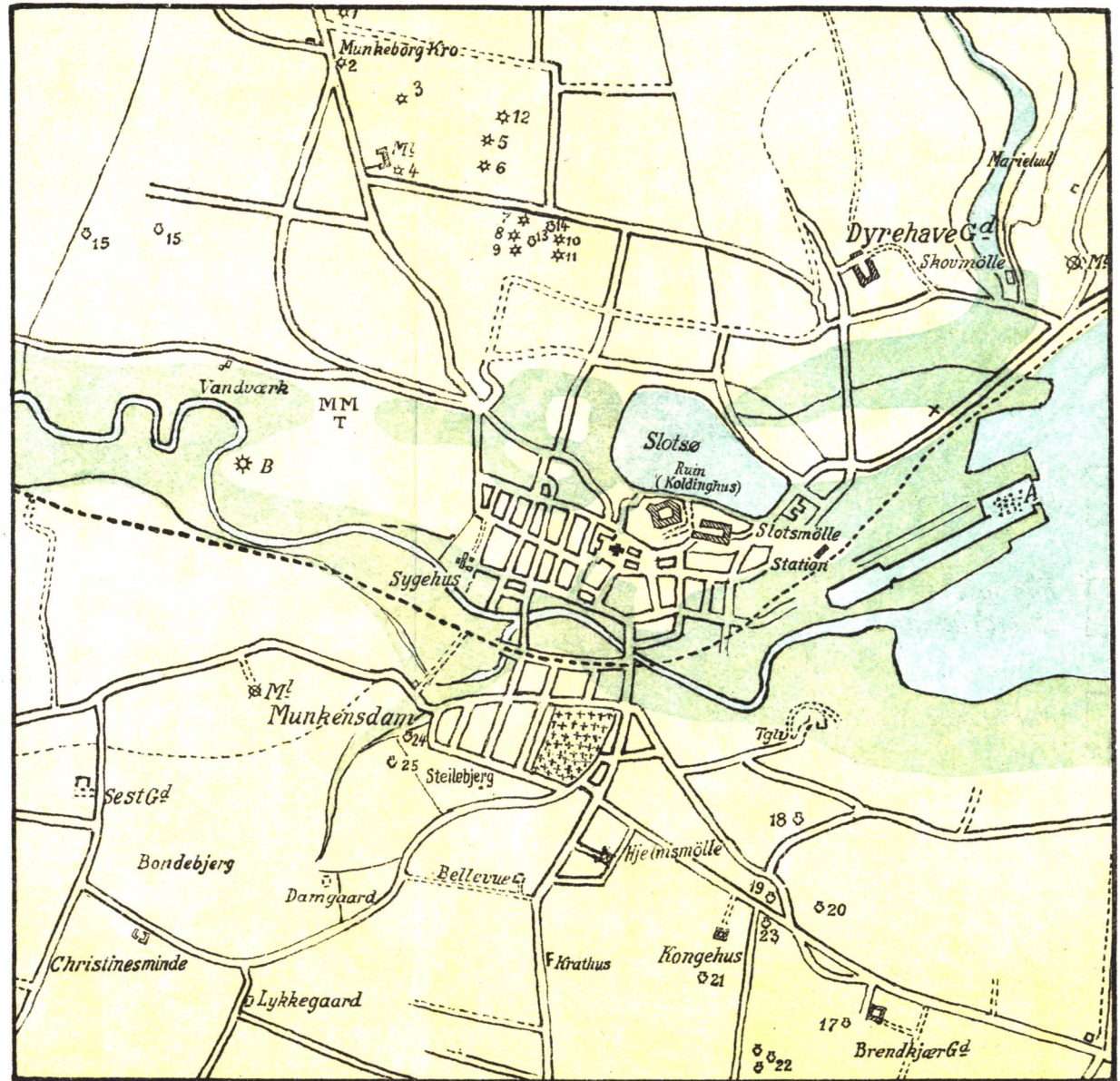
Jeg takker Hr. Kæmner Brandorff for hans interesserede og store Hjælp ved Bogens Tilblivelse, »Danmarks geologiske Undersøgelse« for Tilladelse til Optrykning af Kortet over Koldings Jordbundsforhold, »Vejle Amts historiske Samfund« for Laan af Clicheer og Brugen af Gravfundskortet fra J. O. Brandorffs »Kolding i Oldtiden«, samt Stednavnudvalgets Sekretær, Hr. Cand. mag. Gunnar Knudsen, der har henledet min Opmærksomhed paa den sandsynlige Forbindelse mellem »Kalding« og Adjektivet »kald«.

Kolding, i Januar 1933.

GEORG BRUUN.

Kort over Kolding.
med Oldtidens Jordbundsforhold og Fund.

- Ler-og Grusbanker
- Eng og Mose oprindelig Vand
- Nuværende Vand
- Ældste Stenalder
- Yngre Stenalder
Bronzealder
- Jernalder

1000 500 0 1000 2000 Meter.

I. KOLDING I OLDTIDEN.

Oldtidsbebyggelser. Hvad betyder Kolding? Hvor har det ældste Kolding ligget?

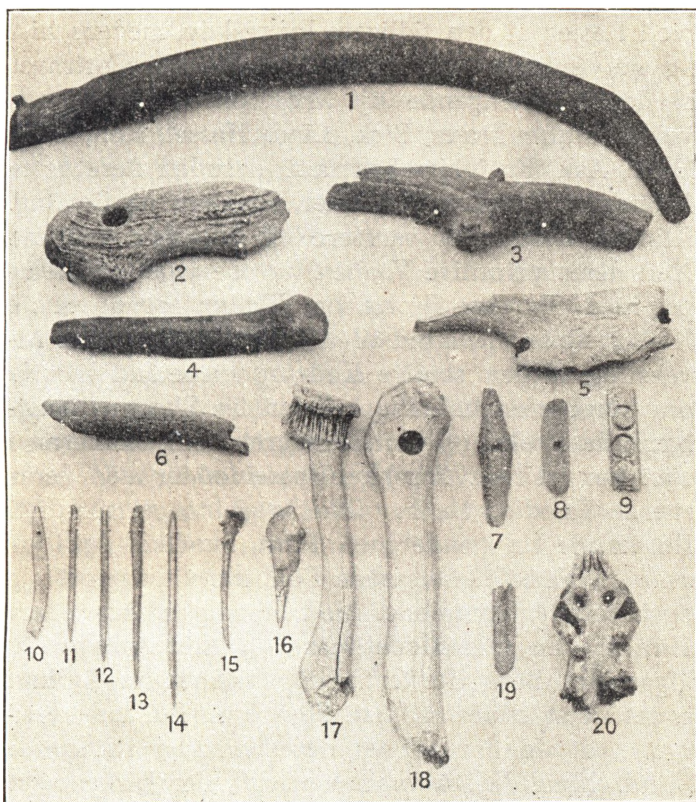
1.

Blandt Samlingerne i Museet paa Koldinghus indtager det store Koldingfjordfund fra 1899 en fremragende Plads. Foruden Flintredskaber i store Mængder indsamledes ved Opmudringen af det nuværende Svajebassin 111 Hjortetaksøkser, af hvilke 19 med fastsiddende Rest af Skaft, 302 Hjortetaksender, en Tredjedel med tydelige Spor af Bearbejdning, 15 Redskaber af Ben, Brudstykker af Lerkar, en Harpun, et Smykke af Vildsvinetænder, 1712 Dyreknogler. Ved tidligere Fund paa samme Sted er fremdraget lignende Redskaber af Hjortetak og Flint, som nu væsenlig findes i Nationalmuseet i København. Foruden menneskelige Skeletdele er der fundet Skaller af Bløddyr, Strandsnegle, Hjertemusling, Blaamusling og nu her forsvundne Østersarter, Knogler af Elsdyr, Urokse, Bjørn, Los, Ulv, Vildsvin, Bæver, Ræv, Grævling, Skovmaar, Odder, Pindsvin, Kronhjort, Raadyr, Ringsæl og Graasæl, Havørn, Fiskeørn, Pibesvane, Sangsvane, toppet

Skallesluger, Graagaas, Knortegaas, sortstrubet og rødstrubet Lom.

Den store Mængde af Takker, Redskaber og Knogler, der betegner et ret tidligt Trin af den ældre Stenalder, viser, at der ved Kolding Fjord i en lang Aarrække har været en Boplads. Hvorledes er alt dette aflejret paa dette Sted, som maa have ligget omtrent 300 Meter fra det nærmeste Land? Der er fremsat adskillige Forklaringer: Udskylning fra Kolding Aa, en oprindelig Pælebygningsboplads, langsom Sænkning af Fundstedet. Det er sikkert, at en Landsænkning for Aartusinder siden har fundet Sted i det sydlige Jylland, saa at en oprindelig lille Ø kunde tænkes at være blevet Havbund. Mod denne Formodning har Hr. Kæmner J. O. Brandorff gjort den Indvending, at Oldsagerne var aflejrede mere eller mindre dybt i det bløde Saltvands- eller Brakvandsdynd, som laa i en Højde af flere Meter over Svajebassinets faste Grund. Derfor mener han, at Genstandene er skyllet ud i Fjorden fra den Nord for Findestedet liggende »Schindelborgbakke«, paa hvilken nu staar Mindestenen for Husarangrebet i 1849. Paa denne Bakke har efter hans Mening Bopladsen været, og fra denne er Redskaber og Knogler skyllet ud i Fjorden ved Presset fra de vældige Vandmasser, der ved Foraarstid er væltet ned fra de to store Kløfter, Dyrehavegaardskløften og Marie-lundskløften.

Om de Folk, der har levet paa denne Boplads, ved vi, at de har været Jægere og Fiskere. De har ikke drevet Kvægavl og Agerbrug. De har boet i tarvelige Hytter af Jord og Grene. De har faaet deres Føde fra Fjordbreddens Skaldyr, Fjordens og

Oldsager af Hjortetak og Ben fra Kolding Fjordfund.

1. Økseskaft, dannet af Hjortetak (se Aarb. f. nord. Oldkyndighed 1896, Pag. 317).
2. Økse af Hjortetak, med Skaftul boret ved Takkens Rodende.
3. Økse af Hjortetak, med Skaftul boret ved Udspringet af en Gren. (Et Stykke af Træskaftet er bevaret).
4. og 6. Redskaber af Hjortetak, med Ornamenten dannet af borede Smaahuller anbragt i Mønster.
5. Økse af Elsdyrtaf.
- 7-8. Flis af Hjortetak med gennemboret Hul (Hvirvel).
9. Flis af Hjortetak med indborede Ringe.
10. Filernaal af Ben, med fine Stregornamenter.
- 11-15. Naale og Prene af Ben.
16. Dolk af Ben.
17. Kølle, dannet af Hjortetak.
18. Økseskaft af Hjortetak, Enden afbrudt.
19. Benmejsel.
20. Hakke, dannet af Underkæben af Vildsvin.

Indsøernes Fisk, Skovenes Vildt. Ind i Landet til alle Sider har været udstrakte Egeskove, blandet

med Rester af den tidligere Fyrreskov, medens hist og her enkelte Bøgetræer viste sig som Fortravet af den indtrængende ny Skovvækst. Spredt har vokset andre Træer, Birk, Lind, Hassel, Røn, Elm, Naur, Ask, Fuglekirsebærtræet, desuden flere Arter Brombær, Hindbær, Tyttebær, Blaabær og Revling. Klimaet har været varmere og fugtigere end nu. Med deres primitive Vaaben har de jaget og kæmpet med Skovens Hjorte og Vilddyr, for at skaffe Kød at spise og Skind til Klæder. Som en kær Afveksling til den stadige Kød- og Fiskemad har de om Sommeren haft Planteføden fra Skovens frugt-bærende Buske, og om Efteraaret, som Skallerne i Fjordfundet viser, knækket Hasselnødder med deres stærke Tænder. De har ikke vraget noget spiseligt. Ild kunde de tænde med Flint, Svovlkis og Fyrsvamp. Ved det blussende Baal har de varmet sig og tilberedt deres Føde. Med Graadighed har deres Hunde – en spidssnudet Race – kastet sig over de afgnavede Ben. Rester af et spidsbundet Lerkar, egnet til at stilles mellem Sten over Ild, lader formode, at de har aabnet deres Skaldyr i kogende Vand. Naar de ikke var paa Jagt eller Fiskeri, har de haft travlt med at forme deres Redskaber af Ben og Sten: Knive, Økser, Meisler, Skrabere, Bor, Bue og Pil, Køller, Harpuner, Lystre, Naale og Prene. Der spores en begyndende Sans for Kunst, gennem-borede Tænder hængtes som en Perlekrans paa en Snor, og paa deres kæreste Benredskaber har de indridset forskellige Mønstre. Deres døde har de formodentlig anbragt paa selve Bopladsen, kun dækkede af et tyndt Lag Jord eller Skaller. Der kendes intet, som tyder paa religiøse Forestillinger ¹⁾).

2.

Medens det med Sikkerhed kan siges, at Fjordfundets ældste Bestanddele tilhører et ret tidligt Trin af den ældre Stenalder, er det umuligt, blot tilnærmelsesvis, at fastslaa Bopladsens Alder. Nogle Arkæologer sætter den ældre Stenalderes Begyndelse til 7000, andre til 3000 Aar før Christi Fødsel.

Ligesaa umuligt er det med Sikkerhed at bestemme Racen. Medens nogle Arkæologer og Anthropologer hævder, at Skeletfundene ikke udelukker, at de Mennesker, som for fem eller ti Tusind Aar siden samlede Østersskaller ved vore Kyster, kan være vore Forfædre, antager andre, at den yngre Stenalderes Frembrud skyldes nye Folks Fremtrængen, og at den gamle Befolkning er dræbt, fordrevet, eller har levet videre som en trældende Underklasse.

Tilstedeværelsen i Fjordfundet af Tamdyrknogler, Knogler af Okse, Svin og Faar, som er senere end den ældre Stenalder, viser, at den gamle Boplads en Tid er blevet benyttet af det yngre Stenalderfolk, som drev Kvægavl og Agerdyrkning. Dysserne paa Straarup Mark Syd for Byen, en Række Gravhøje paa Nørremark langs Dyrehavevej, desuden de to Gravhøje paa Petersbjerggaard Mark og Beretninger om nogle i 1838 udgravede Gravhøje i Nærheden af Skovmøllen viser, at den yngre Slægt efterhaanden har ryddet Skovene for at skaffe Jord til Agerbrug. Indenfor Koldings gamle Bygrænser er der ikke fundet Grave, kun en halv Snes spredte Stenoldsager, desuden en Del Oldsager fra den yngre Stenalder i den vestlige Ende af St. Jørgensbakken.

Endnu svagere er Sporene af Bronzealderfolket, fra ca. 1400 til 400 f. Chr. F., intet indenfor den

gamle Bygrænse, enkelte Bronzeegenstande Syd for Fjorden, andre i de ovenfor omtalte Gravhøje ved Dyrehavevej, som Bronzealderfolket har benyttet til Nedsættelse af Gravurner, indeholdende Aske efter Ligbrænding samt Vaaben og Redskaber, medgivne den døde.

Ligesom de svage Levn fra Bronzealderen tyder paa spredt og sparsom Bebyggelse, vidner omvendt de mange »Brandpletter« fra Jernalderen, ca. 400 f. Chr. F. til Vikingetiden, om, at Egnen omkring Kolding Fjord i dette Tidsrum har haft en ret tætbøende Befolkning. Brandpletter er Jernalderens karakteristiske Begravelsespladser, uanselige, sorte, meget kulholdige Pletter, i ringe Dybde – til en halv Meter under Jordfladen –, oftest runde, $\frac{1}{3}$ – $\frac{2}{3}$ Meter i Tværsnit, 0,10–0,25 Meter dybe. Stundom findes flade Sten i Bunden og til Dække. Brandpletten indeholder samtlige de fra Ligbaalet samlede Rester, Kul, Aske, forbrændt Jord, Smaasten og de brændte Ben, samt uden Orden liggende Oldsager, flere eller færre, hele eller sønderbrudte. Undertiden findes noget af Baallaget samlet i et Lerkar, det øvrige udenom.

Brandpletter kan ikke paavises indenfor den gamle Bygrænse. Derimod findes de i stort Tal omkring de tolv Høje ved Dyrehavevejen, paa Galgebjerg, ved Ankershus op mod Bramdrup, i selve Bramdrup og i de nærmest Kolding liggende Dele af Harte Sogn. Fundene Nord for Byen overgaas dog langt, baade i Mængde og Tæthed, af Fundene Syd for Byen. Talrige Brandpletter er paavist paa Brændkærmark, blandt disse en Samling paa over 100 Lerkar, næsten alle fyldte med brændte Ben,

altsaa en Jernalder Kirkegaard, desuden paa Hol­lænders Teglværk, paa Kongehusets Mark, paa den ny Kirkegaard, paa Byens Ejendom »Stejlbjerg«, ved Skydeselskabets Bane og paa I. A. Hansens Teglværker i Seest.

Det kan altsaa siges med Sikkerhed, at der i hele Oldtiden paa Egnen omkring Kolding Fjord har været en først spredt, senere tættere Bebyggelse. For at skaffe Jord til Kvægavl og Agerbrug har Befolkningen efterhaanden ryddet Skoven. Den yngre Stenalder skabte et Husdyrhold, bestaaende af Oksen, Faaret, Svinet og Geden. I Broncealderen kom Hesten til. Medens der i den yngre Stenalder kun dyrkedes Hvede og seksradet Byg, vides Broncealderfolket ogsaa at have dyrket Hirse og Hvede. Dyrkning af Rug begyndte først i Jernalderen omtrent ved Christus' Fødsel.

Det er fælles for de tre Tidsafsnit, at Levnene, hvad enten de er faa eller mange, næsten udelukkende findes udenfor den gamle Bygrænse og St. Jørgensbanken ²⁾).

3.

Medens der er Uenighed mellem Arkæologerne om Indvandring eller Ikke-Indvandring af en fremmed Race før den yngre Stenalder, synes alle Forskere at være enige om, at efter den Tid har Befolkningen været af gotisk-germansk Æt, hvilket ikke udelukker fortsatte Indvandringer og Forskydninger i Bebyggelsen. Om den Befolkning, som har levet i Danmark fra den yngre Stenalder til Vikingetiden, kan Arkæologien meddele meget, om dens Grave og Vaaben, den materielle Kultur, Smykker, Hus-

dyr, Levevis, den begyndende Kunst og de religiøse Forestillinger, i Jernalderens sidste Tid om Runerne og Runestenenes historiske Oplysninger. Ogsaa for Koldingegnens Vedkommende kan man, paa Grundlag af denne Viden, danne sig en almindelig Forestilling om de der levende Menneskers Liv og Virken, hvorimod sproglig-historiske Levn er yderst sparsomme. Der haves ingen Runestene fra Koldingegnen, ingen Sagn fra Jernaldertiden er henlagt hertil. De i forrige Afsnit omtalte Brandpletter kan have givet Navn til Brændkærmark – sidste Led i Navnet er næppe nuværende Kær (Vandsted), men et ældre Ord, der betød en sid Strækning, bevokset med Skov, formodentlig mest lav Skov –, uden at man tør slutte, at Navnet stammer ned fra Oldtiden. Runeindskriften »Ledra«, aabenbart et Kvindenavn, paa det i 1840 ved Straarup fundne Gulddiadem, kan lade formode, at der paa dette Sted ca. 500–800 efter Chr. F. har levet en Høvdinges Hustru af dette Navn. Ogsaa dette er usikkert. Det eneste sikre sproglig-historiske Levn fra Oldtidsbebyggelsen er selve Bebyggelsens Navn, det Navn som nu har Formen: Kolding.

Der er faa danske Bynavne, hvis Tydning har voldt saa megen Vanskelighed som Navnet »Kolding«, uden at hidtil en overbevisende Forklaring er givet. I sin »Ny Danmarksbeskrivelse« fra 1594 meddeler Jonas Coldingensis, før 1578 Kapellan og Skolemester i Kolding, derefter Præst i Andst og Gjesten, at Byen omtales af Ptolemæus, en græsk Astronom og Geograf i det andet Aarhundrede efter Chr. F. Meddelelsen i denne Form er urigtig. Den græske Forfatter siger kun, at der paa den cimbriske Halvø

boede en Stamme ved Navn Chali. At man i det 16de og 17de Aarhundredes lærde Lav mente, at Folkenavnet Chali laa til Grund for Bynavnet Kolding, ses af en paa Latin skrivende historisk Forfatter Pontanus, der i sit Værk fra 1631 har denne Forklaring. Et lignende Eksempel paa Tidens Hang til latinske Forklaringer af danske Navne er Tydningen af Gadenavnet »Katsund« i Kolding som stammende fra Folkenavnet Chatti d. v. s. Hesserne. Rent sprogligt kan Chali ikke svare til Kolding. Hvis det har nogen Forbindelse med et jydsK Stednavn, maatte det være med et Navn som Hald, paa samme Maade som det mulige Slægtskab mellem den romerske Benævnelse »Cimbrer« og nuværende Himmerland.

Af andre Forklaringer kan nævnes Resens, der anser Kolding for en Sammentrækning af Kallething o: Kalvething efter det gamle Kvægmarked i Kolding, desuden Afledning af en formodet Høvding Kall eller Kalf, og – endnu mere komisk – en Sammenlægning af Ordene Kaal og Dynge, idet Planten i Koldings Bysegl opfattes som en Kaalplante og Bakken degraderes til en Dynge. Medens disse Tydninger hurtigt er opgivne og her kun nævnes for Kuriositetens Skyld, har Rantzaus Forklaring paa Bagsiden af Kortet fra 1585 hævdet sig i Aarhundreder, saa at den er helt antaget af Fyhn og delvis af Eliassen. Det hedder i Rantzaus prosaiske latinske Tekst, at Byen menes at have faaet sit Navn af en Bakke og en lille Skov ved Bakkens Fod, »saaledes som selve Byvaabnet synes at vise: »en Ørn, der bygger Rede paa en Bakke og et Træ der

vokser op i Dalen«. Samme Tanke udvikles nærmere i et eftersat latinsk Digt:

Traxerit unde meum nomen veneranda vetustas,
 Offertur si quis, qvem didicisse iuvat:
 Is sane a *ligno*, nec non a *colle* propinqvo
 Conveniens nomen noverit esse mihi.

I Oversættelse:

Findes der nogen, der spørger, og hvem det lyster at vide,
 Hvi man i fordums Tid Navnet, jeg bærer, mig gav,
 Ham skal det siges, at Træet og Kollen, der knejser ved Siden,
 Givet har til mit Navn ret en fortræffelig Grund.

Hvis man tager Rantzau ganske bogstaveligt, udleder han altsaa Byens Navn af de *latinske* Ord *collis* (en Høj) og *lignum* (Træ), en Udledning, der næppe kunde anses for urimelig i en Tid, da man sværmede for latinske Forklaringer paa danske Navne. Muligt er det dog, at hans latinske Omskrivning af den danske Forklaring er en Leg med Ord, idet han gaar ud fra den lokale Tydning af Navnet som stammende fra de to *danske* Ord *Kol* (Bakke) og *Lindetræet*. At denne Tydning har været fastslaaet officielt i Kolding før 1585, ses af det paa Rantzaus Kort gengivne Byvaaben: En Ørn paa en høj Bakke og til venstre et løvrigt Træ, der godt kan minde om en Lind. Vi genfinder dette Byvaaben paa den delvis bevarede Sandstenstavle, der 1609 anbragtes over Raadhusets Indgangsdør, kun at Linden her er til højre, Bakken med Ørnen til venstre.

At Rantzaus Forklaring har været omstridt, fremgaar af, at Jonas Coldingensis og Pontanus har foretrukket den ovenfor meddelte latinsk videnskabe-

lige Tydning. Byvaabnet er Rantzaus eneste Bevismiddel. Men Byvaaben er svage Bevismidler, da de ofte er blevet til paa Grundlag af urigtige historiske og sproglige Forudsætninger. Man tænke paa de tre Aarer og Huset i Aarhus' Byvaaben, skønt Bynavnet oprindeligt betyder Aamunding (árós). For Koldings Vedkommende træffer det sig saa heldigt, at det kan

Koldings ældste Segl.

paavises, at det af Rantzau gengivne Byvaaben ikke er det oprindelige, men en Tillempning for at bringe det i bedre Overensstemmelse med den populære Fortolkning. Endnu eksisterer Byens Sigil fra Begyndelsen af det 15de Aarhundrede, altsaa omtrent 200 Aar før Rantzau. Det opbevares paa Kolding Raadhus. At det ikke altid er behandlet med Ærbødighed, ses af tydelige Mærker, der viser, at det har været brugt som Hammer. Seglet træffes første

Gang 4. August 1421, anbragt under et Vidne ved Viborg Landsting. Det afviger i flere Henseender fra Rantzaus Byvaaben. Hovedforskellen er, at Plan-ten ikke er et Træ, men en Blomst. Linden er alt-saa kommet ind i Tiden 1421 til 1585. Blomsten er stiliseret og Betydningen tvivlsom. Det er en nær-liggende Formodning, at den kunde betegne en Lilje, Symbolet for den hellige Knuds Gilde. Et saadant Gilde fandtes i Kolding i det 14de Aarhund-rede, og dets Medlemmer havde Magten i Byen.

Med Opgivelse af Linden og Rantzaus latinske Apparat har man senere ment i Bynavnets første Stavelse at finde det nordiske Ord »koll«, et skaldet Hoved, en afrundet Bakke, en rund Høj, og for-modet, at hermed betegnedes den Bakke, hvorpaa Borgen 1248 blev bygget. Da Byens Navn er ældre end 1248, kan Banken ikke have paavirket Navne-givningen som Slotsbanke, og det er vanskeligt at forstaa, at der kunde være nogen anden Grund til at opkalde den. Sagnene om en tidligere »Ørne-borg« paa dette Sted kan man roligt se bort fra. Tydningen forudsætter fremdeles, at Kolding, da den blev opkaldt efter denne »Koll«, har ligget ved Foden af den. Det vil senere blive paavist, at dette ikke var Tilfældet. Endelig er Tydningen rent sprog-ligt umulig, da den ikke lader sig forlige med Byens oprindelige Navn »Kalding(e)« med *a* i første Stavelse, og i anden Stavelse et endnu i 1585 udtalt *d*.

For at faa et fast Udgangspunkt for en sprogrigtig Tydning er det nødvendigt at undersøge Bynavnets forskellige Stavemaader, til den nuværende Udtale har sejret. Navnet forekommer første Gang i Valdemar Sejrs Jordebog fra 1231 paa to Steder med

Formen »Kaldyng«, dernæst 1236 i Ribe Oldemoder, her stavet »Kaldingh«. Samme Stavemaade bruges i Byprivilegierne fra 1321 og 1327. Desuden haves fra 1279 »Kaldingge« og fra 1313 »Kaling«. Det første Eksempel med *o* i Forstavelsen er fra 1339: »Koldinge«. Derefter findes Former med *a* og *o* jævnsides, til den sidste Udtale har sejret. En lignende Udvikling ses i de gamle Kort fra Udlandet: »caldeng« 1339, »caldench« 1367, derefter Former med *o*: »guldincs, goldings, colding, coldin« osv.

Udviklingen er klar: fra *a* til *o* i første Stavelse, i selve Kolding afsluttet før 1421, da Seglet fra dette Aar har »Kaaldyng«. Formen »Kaling« fra 1313 giver den første Antydning af Assimilation fra *ld* til *ll*. Assimilationen er sikker i 1447, fra hvilket Aar man har de to jævnsides Former »Kaallinge« og »Kallinge«. At denne Udvikling endnu ikke var afsluttet i 1585, ses af Rantzaus Bemærkning, at Byens Navn er »Colling eller, som andre udtaler det, Colding«.

Bynavnets andet Led er *-inge*, senere svækket til *-ing*. Det er en ældgammel Endelse, fælles germansk, menes at tilhøre Jernalderen omkring Chr. F. Endelsen er hyppig i Sønderjylland. En statistisk-geografisk Undersøgelse viser, at *-inge* Bebyggelserne har en ret ensartet Størrelse, 70–90 Td. Hk., og at man aldrig finder smaa Bebyggelser med denne Endelse. Afledningsendelsen tydes forskelligt. Nogle Forskere vil forklare disse Stednavne som Slægtsnavne i Fler-tals Ejeform, altsaa Kolding som »Koldslægtens Boplads«. Andre sætter Endelsen i Forbindelse med et gammelt dansk Udsagnsord, der betyder »indsnævre«. Den almindelige Antagelse er nu, at *-inge*

ikke er noget betydningsgivende Ord, men kun en Afledningsendelse, der føjes til Tillægsord eller Navneord for at betegne et Naturforhold, f. Eks. ofte til Tillægsord, der betegner Farver: Hvidding, Gylling, Grønning: det hvide, gule, grønne Sted.

Det sidste Spørgsmaal bliver saa, hvad »kald« i første Stavelse betyder, og hertil svarer Stednavneforskere, at det maa staa i Forbindelse med det gammel-danske Tillægsord »kaldær« (Stammen »kald«), det nuværende *kold*. Overgangen *kald* til *kold* foregaar ved 1300, hvilket stemmer godt med Overgangen *Kalding* til *Kolding* i Begyndelsen af det 14de Aarhundrede, da Egetnavne ændres langsommere end andre Ord. Navnets Betydning skulde da – efter anden og tredje ovennævnte Tydninger – være enten den kolde Dalsnævring eller det kolde Sted. Gamle danske Stednavne er nøgterne, korte og knappe. Det er let forstaaeligt, at en Befolkning ved *Kolding Aa*, hvor den kolde Aagus strømmer ind fra Vest, har kunnet anse »Kolding« for et karakteristisk Navn for deres Boplads³⁾.

4.

Det kan da historisk og sprogligt fastslaas, at der i Jernalderen paa eller nær det nuværende Byomraade har levet en tæt, agerdyrkende Befolkning, som har givet deres Bebyggelse det Navn, som er gaaet i Arv til Nutiden. Medens *Kolding* hidtil kun har kunnet tidsfæstes fra ca. 1200, rykker det ved denne Tydning tilbage til Tiden omkring Chr. F. som en af Danmarks ældste Byer.

Det er ogsaa muligt med ret stor Sikkerhed at stedfæste det ældste *Kolding*. Jordbundsforholdene

i det nuværende indre Bydistrikt fra Nicolai Kirke til Fjorden udelukker, at en agerdyrkende Bebyggelse af -inge Typen paa dette Sted har kunnet faa tilstrækkelig Agerjord, og der er ikke paa dette Omraade fundet selv det svageste Spor af Jernalderfolkets Brandpletter. Samme fuldstændige Mangel paa Brandpletter præger St. Jørgensbanken, der desuden vides ved 1200 at have været meget skovrig, saa at der ogsaa her har været for lidt Agerland. Tilbage bliver de store Marker Syd for Aaen, strækende sig fra Brændkær til Seest, en Egn der, som Brandpletterne viser, har haft en tæt Bebyggelse. Paa dette Omraade, paa senere sønderjyds Grund, maa det ældste Kolding antages at have ligget, allerede for ca. 2000 Aar siden ⁴).

II. KOLDING I MIDDELALDEREN.

Byen paa St. Jørgensbanke. Den indre Bys Jordbundsforhold. Kolding bliver Købstad. Byen befæstes. Byprivilegier. Bystyre. Købmænd. Markudvidelse. Indbyggertal. Graabrødrekloster. St. Knuds Gilde.

1.

Sent og sparsomt falder Historiens Lys over Kolding. Fyhns Meddelelse (Side 208), at Kolding nævnes hos Adam af Bremen (ca. 1075), er urigtig. Den anførte Udtalelse, at »Kongen maa betragte Kolding Bro som Rigets Guldgrube, thi af Kvæg og Heste, som føres over denne Bro, indkommer en uskatterlig Told«, er en Oversættelse fra Pontanus i det 17de Aarhundrede. Kolding nævnes første Gang i Valdemar Sejrs Jordebog: »Fra Kaldyng 80 Mark rent Sølv«. Da Jordebogen nævner en særlig Afgift af Jorden omkring Kolding, maa de 80 Mark betegne Byskatten alene. Der er fremsat den Formodning, at Told er indbefattet i Beløbet. Dette er næppe rigtigt, da den vilde være nævnt med et bestemt Tal som for Ribe, der opføres med 350 Mark for Told. Det er lidet rimeligt, at der i 1231 har været enten Heste- eller Kvægudførsel over Kolding, da der næppe paa dette Tidspunkt har været en brugelig Færdselsvej fra Kolding mod Syd. Den

lydske Adelvej, som fra Nørrejylland ved Skodborg gik til Sønderjylland, blev skaaret paa tværs af en anden Færdselsaare, som fra Gammel Haderslev søgte frem mod Ribe. Mellem Kolding og Haderslev har den store Farrisskov sikkert paa den Tid umuliggjort al Færdsel. Naar man sammenligner Koldings Byafgift med Afgiften fra Byer som Horsens, Randers, Aarhus, Aalborg og Odense, synes Koldings at være den største, saa at Kolding 1231 maa have været en efter den Tids Forhold ret velhavende Bebyggelse.

Den næste Oplysning om Kolding er fra 1236, en Bestemmelse i Ribebispen Gunners Testamente, at han efterlader noget Bohave til de syge i Ribe og Kolding. Der maa i denne Forbindelse tænkes paa Hospitaler i de to Byer, saa at St. Jørgensgaarden i Kolding maa antages at have eksisteret allerede i 1236. Paa Rantzaus Kort fra 1585 er den angivet i Byens vestlige Kvarter, og Mindet herom er endnu bevaret i St. Jørgensgade. Det er da berettiget at formode, at Gaarden allerede i 1236 har ligget paa dette Sted.

For Middellalderens St. Jørgensgaarde var det en næsten ufravigelig Regel, at de søgte Plads i Nærheden af en befærdet Landevej, da deres Eksistens væsentligt afgang af Almisser og milde Gaver fra Pilgrimme og Vejfarende. St. Jørgensgaardens Beliggenhed paa dette Sted er da et Bevis for Tilstedeværelsen af en nærliggende Landevej, en Landevej kommende fra det vestlige Indland med Kolding som Endemaal. Hvor i Kolding dette Endemaal var, kan sluttes af, at der ca. 30 Meter Øst for nuværende Vesterbro er paavist en Revle af Rullesten

og store Kampesten med en Pælerække fra Nord til Syd, øjensynligt Rester af en gammel Bro, som her paa Aaens snævre Sted har ført Færdslen over Strømmen. Færdselsvejens Endemaal har alt-saa ligget Syd for Aaen.

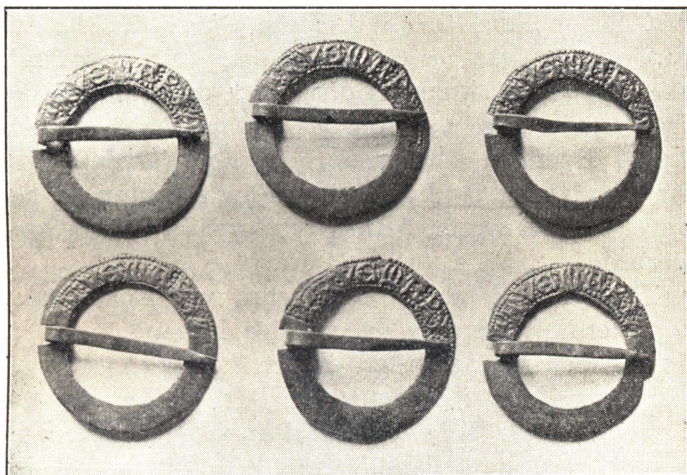
Færdselsvejen over St. Jørgensbanken stemmer godt med, at Traditionen fra gammel Tid har ud-peget Bakkehalvøen bag Vestergade som det Sted, hvor det ældste middelalderlige Kolding har ligget. Denne Tradition bestyrkes ved talrige Fund. Paa

Wilhelm Hiddesons
Signet.

ikke faa Steder i dette Terrain er ved Udgravninger fundet betydelige Rester af middelalderlige, undertiden over en Meter tykke Grundmure, f. Eks. paa Hjørnet af Elmegade og Platangade, under det kommunale Gymnastikhus i Katrinegade, desuden Sydvest for Bymejeriet. I den tidligere »Zahns Toft« er fundet mange Skeletter, tydende paa en gammel Kirkegaard, Nordvest for Bymejeriet, ca. 20 Meter fra Gadelinien. Længere mod Vest mener man ligledes at kunne fastslaa en middelalderlig Gravplads i St. Jørgensgade. Af de to Kirkegaarde kan den ene formodes at have været St. Jørgensgaardens, den anden at have ligget til en Kirke eller et Kloster. Tilstedeværelsen paa St. Jørgensbanken af gejstlige Personer sandsynliggøres af nogle Fund af gejstlig-religiøs Art. I Museet paa Koldinghus vil man kunne se otte af de 14 runde Broncespænder, som i 1908 fandtes ved Bymejeriets sydvestre Hjørne. De tilhører det 14de Aarhundrede, er alle ens, med Indskriften: AVE MARIA og er sandsynligvis et gejstligt

Ordensmærke. Af andre interessante Fund maa særligt fremhæves nogle Sigiller, blandt disse et Malmsignet, hvis Stilpræg viser hen til Tiden 1250–1300, med et smukt graveret Billede af en Ørn med udspilede Vinger og Omskriften: S: WILELMI: HID: DESSONE ∴: »Wilhelm Hiddesons Segl«, formo-

Ave Maria Spænderne.

dentligt en gejstlig Person. Desuden et i 1884 fundet pragtfuldt Guldsmykke, i Tværmaal 28 mm., vejende 8,5 Gram, et byzantinsk Arbejde i Emaille, der viser et kvindeligt Brystbillede med nedhængende Lokker, maaske et Madonnabillede, stammende fra det 11te Aarhundrede.

St. Jørgensgaarden, Bygningsresterne, Kirkegaardene og Fundene vidner klart om, at St. Jørgensbanken i Middelalderen har været et befærdet og bebygget Kvarter. Endnu i 1585, efterat Bycentret er rykket

mod Nord, ses paa Rantzaus Kort betydelige Rester af den gamle Bydel, blandt disse den anselige »Provstegaard« og længere mod Vest St. Jørgensgaarden.

Af Biskop Gunners Testamente kan ikke blot drages Slutning om Tilstedeværelsen af en St. Jørgensgaard i Kolding, men ogsaa om en vis Forbindelse mellem Ribe og Kolding. Gaven til Koldings St. Jørgens Hospital kan skyldes personlige Motiver, men kan ogsaa være Udtryk for det økonomiske Interesseforhold, der den Gang var skabt mellem de to Byer, et Interesseforhold der varede i fire Aarhundreder, og hvorom et Minde endnu er bevaret i Gadenavnet »Riberdyb« ved Kolding Sønderbro.

Thi »Riberdyb« ved Sønderbro var Endemaalet for Færdselsvejen fra det vestlige Indland, over St. Jørgensbanken og Broen til den sydlige Aabred og derfra en halv Kilometer mod Øst. Riberdyb ved Sønderbro var Ribes Udførselshavn mod Øst, ligesom Riberdyb mellem Manø og Romø med Riber Red, hvor Ribe Aa mandede ud i Havet, var Ribes Udførselshavn mod Vest. Ribe var i det 13de Aarhundrede Danmarks vigtigste Handelsplads med udstrakte Forretninger i Tyskland, Belgien, Holland, Frankrig og England. Fra Ribe udførtes Danmarks Produkter, Paradeheste, Læder, Talg, Sild, Svinekød, Pelsværk, Korn, desuden Egetømmer fra de store Egeskove Øst for Ribe – det sidste i et saadant Omfang, at Christian I. i 1480 af Frygt for Skovenes Ødelæggelse nedlagde Forbud mod fortsat Udførsel. Over Ribe indførtes fra de oversøiske Lande kostbare Stoffer som Sindal, Skarlagen og Silke, gentisk

og engelsk Klæde, fremmede Moder, Luksusvarer og forfinede Produkter, Tufsten fra Utrecht, Alabastrelieffer fra England. Ribe var den eneste danske Handelsby, der tog Kampen op mod Hansestæderne, støttet af de vesteuropæiske Købmænd, som vilde unddrage sig Lübecks Kontrol. Ribe var paa Valdemar Sejrs Tid den eneste let tilgængelige Havneplads for vesteuropæiske Skibe, efterat Limfjorden var sandet til, og før Hollands Skippere vovede at indlade sig paa den farefulde »Omlandsfart« Nord om Skagen.

Som Ribe var Handelscentrum mod Vest, var mod Øst Skanør paa Skaanes Kyst det store danske Rigsmarked, paa Grund af de vældige Sildestimer, der i det 13de Aarhundrede fyldte Sundet »saa tæt, at Fartøjerne stundom sidder fast og næppe er til at drive frem med Aarerne«. Fangst- og Afsætningsmulighedernes næsten ubegrænsede Omfang – omkring 1400 hjemførte alene Lübeck aarligt ca. 70 000 Tønder Sild paa 200 Skibe – skabte det berømte Skanørmarked, til hvilket der fra 15de August til 9de November strømmede Handelsmænd fra alle Lande i Nord- og Vesteuropa, Hanseater, Englændere og Skotter, Brabantere, Flamlændere, Hollændere, Indbyggere i Normandiet. Fyrretyvetusind Købmænd og Skippere, Haandværkere i alle Fag, Søfolk og Rorkarle myldrede i disse Maaneder paa Stranden. Der var Handel med Produkter af enhver Art, Salt, Korn, Mel, Humle, Tømmer, Beg, Tjære og Trækul, Heste, Kvæg, Huder, Kød og Fedtvarer, Pelsværk, Honning og Voks, Øl og Vin, Jern og Staal og andre Metaller, Klæde og Lærred, Garn, Olie, Sæbe og Lys. Efter den Tids Maal var Skanør et Verdensmarked.

For at skabe en direkte og hurtigere Forbindelse mellem de to Handelscentrer sprænger saa Ribe omkring 1200 en ny Færdselsvej tværs gennem Jyllands Skove til Kolding, med Fortsættelse derfra over Føns, Odense, Nyborg, Taarnborg (ved Korsør), Slagelse, Roskilde, København, Dragør til Skanør. Denne Trafikvej angives udtrykkeligt i et Itinerar – Trafikliste – fra Brygge omkring 1300 og fremgaar af andre nederlandske Byers Byprivilegier fra samme Tid. Det er denne Trafik, der skaber den ny Færdselsvej over Koldings St. Jørgensbakke og medfører Anlægget af en Havneplads paa Aaens Sydside, hvor nu Riberdyb ligger. Det er denne store Transit-handel fra Ribe over Kolding, der forklarer Byens forholdsvis store Byskat og Biskop Gunners Testamente til Fordel for Koldings St. Jørgensgaard.

Ribes store Glanstid falder i det 13de Aarhundrede. Derefter medførte den stigende »Omlandsfart« med større Skibe, at Ribe i Løbet af det 14de Aarhundrede trængtes ud af de internationale Storhandelsbyers Tal, selv om den endnu længe hævdede en smuk Stilling som Udførselshavn mod Vest. At Ribe endnu i 1562 havde Handelsinteresser i Kolding, ses af en Strid i dette Aar mellem Ribe og Kolding, som efter Nyopførelse af Sønderbro krævede Bropenge ogsaa af de Ribe Købmænd. Da disse beraabte sig paa gamle Rettigheder, gik Sagen til Kongens Afgørelse. Det endelige Resultat blev, at Ribes Købmænd slap med at betale halv Afgift af hvert Læs Korn ⁵⁾.

2.

I den ældste Skildring af Kolding, paa Bagsiden

af Rantzaus Kort, siges Byens Oprindelse at have været et lille Fiskerleje, der efterhaanden voksede ved Skibsfart og Handel. I et efterfølgende latinsk Digt lader Rantzau Byen selv meddele:

Ringe, jeg tilstaar straks, har min første Oprindelse været:
Mænd, der med Næt og med Krog ligger paa Lur efter Fisk,
Tro mig, havde just her deres Hytter, i Tider saa fjærne;
Æren, jeg den Gang nød, liden og kummerlig var.

Til for faa Aar siden er denne Opfattelse delt af alle, som har behandlet Koldings Historie, idet man, som en given Sag, har antaget, at Fiskerlejet og derefter Byen har ligget omtrent paa samme Omraade som nu det inderste Bykvarter. Det var først i 1929, at Hugo Matthiessen fremsatte den i forrige Afsnit meddelte Begrundelse af en middelalderlig Bebyggelse paa St. Jørgensbakken, ældre end Kvarteret Øst for Nicolai Kirke.

Det er i tidligere Afsnit paavist, at Oldtidens ældste Boplads har været paa eller ved Schindelborgbakken, at dernæst Stammer, der ernærede sig ved Kvægavl og Agerdyrkning, i Aartusinder har beboet og dyrket Markerne Nord og Syd for Fjorden og Aaen, at en af disse Stammer omkring Chr. F. har givet deres Bebyggelse Navnet Kolding, at endelig ca. 1200 et nyt Kvarter har rejst sig paa St. Jørgensbanken. Bebyggelsen fra den ældste Oldtid til langt ind i Middelalderen er altsaa gaaet uden om det nuværende inderste Bycentrums Grund, hvor der ikke er paavist noget som helst Spor af tidligere Beboelse.

Forklaringen paa, at Bebyggelsen i Aartusinder gik uden om det nuværende Koldings Centrum, ses let af det farvelagte Kort over Byens Jordbunds-

forhold, som findes i J. O. Brandorffs og Sigurd Hansens »Grundundersøgelser i Kolding«, udarbejdet efter J. O. Brandorffs Undersøgelser og Optegnelser i over 40 Aar.

Koldings Bygrund bestod, da Mennesker kom til Egnen, af fem Banker, adskilte ved Smaasøer og sumpede Sænkninger, nemlig ¹⁾ den nuværende St. Jørgensbakke, der fra Skolegades sydlige Del strækker sig over Amtssygehusets Grund til et Punkt ved Aaen et Par Hundrede Meter Syd for Vandværket, ²⁾ Laasbybanken, der ved en Sænkning, løbende fra Katrinegade over Laasbystræde og Blæsbjerggade ud til Slotssøen, adskilles fra den første, ³⁾ den lille Banke, hvor nu Hospitalet ligger, ⁴⁾ Slotsbanken, strækkende sig fra Hyrdestræde ud over Fredericiagade og sendende en smal Tunge, som efter Jernbanens Anlæg er blevet stærkt afgravet, ud til det ældste Gasværks Plads. Adskillelsen mellem den første og den fjerde Banke er ikke af Naturen særligt udpræget, men er i Middelalderen blevet fremhævet ved Anlæg af Voldgrave (Hyrdestræde, Adelgade), hvorved der er skabt en mindre betydende særskilt Banke »Kirkebakken«, ⁵⁾ Schindelborg-banken Øst for Slotssøen.

Ved Udskylning af Skrænterne, Skred og Aflejring af Fyld af forskellig Slags er de oprindelige Lavninger mellem disse Banker i Løbet af Aarhundreder udjævnede og højnede, saa at Engdragene og Moserne efterhaanden er gjort skikkede til Bebyggelse. Et saadant Resultat var ikke naaet i Oldtiden og i Begyndelsen af Middelalderen. Øst for Vestergade strakte sig sumpede Engdrag, der naaede ud over Rendebanen og Søndergade ned mod Aaen.

Paa samme Maade var Terrainet Syd for Brostræde og Øst for Slotsgade, langs nuværende Jernbanegade, ud til Aaen og Fjorden optaget af Moser og Kær. Vest og Syd for Laasbybanken, der maaske allerede ved Aar 1200 har haft en selvstændig Bebyggelse, laa næsten bundløse Moradser. Maaske har Slotsbakken været opdyrket og beboet. Det er muligt, men vi ved intet derom. Fundet af Stenøkser m. m. fra den yngre Stenalder paa St. Jørgensbankens yderste vestlige Spids antyder en gammel Bebyggelse paa dette Sted. Fra Broncealderen og Jernalderen er her intet Spor. Grunden hertil er vel, at kun den yderste Spids var blevet ryddet for Træer, medens Skoven paa hele den øvrige Bakkekam har staaet tæt til langt ind i Middelalderen. Da Ribes Købmænd omkring 1200 foretog deres store Fremstød, har det været nødvendigt at rydde Skov for at bane Vej. Da de, for at komme over paa den søndre Bred, slog Bro over Aaen – sikkert den første og længe den eneste Bro over Kolding Aa – har Skoven maaske af Broen faaet Navnet Broskoven, et Navn, der synes at have givet det gamle Almind Herred Navneændring til Brusk (= Broskov) Herred, en Benævnelse som kendes fra 1329.

Vi ved ikke, om der før 1200 trods Skoven har været en spredt Bebyggelse paa St. Jørgens Banke. Fra den Tid medførte den ny Vej og de nye Erhvervsmuligheder en voksende Bebyggelse – maaske ved Tilflytning Syd fra, maaske ogsaa ved Tilflytning fra Ribe – og der skabtes saaledes Nord for Aaen et nyt Bykvarter, der over Broen havde Forbindelse med det oprindelige Kolding Syd for Aaen og blev delagtig i Bynavnet.

Saaledes har Bebyggelses- og Færdselsforholdene været omkring 1200. Da saa Transithandelen fra Ribe og Skibsfarten ved Riberdyb medførte, at Befolkningen efterhaanden voksede i Tal og Velstand, er Bebyggelsen tvunget mod Nord, fra Katrinegade op mod Slotsbanken, en Udvidelse som blev støttet og fremskyndet af betydningsfulde politiske Begivenheder ⁶).

3.

Ligesom Koldings centrale Beliggenhed i Linien Ribe-Skanør bevirkede, at den agerdyrkende Landsby delvis ændredes til en Handelsplads, medførte dens Beliggenhed ved den østlige Ende af Grænseskellet mellem Nørre- og Sønderjylland, – baade Nord og Syd for Skellet – vidtrækkende Følger for Byen til det gode og det onde, ikke blot i Middelalderen, men lige op i vor Tid.

Urgammelt er efter Geologernes Mening dette Grænseskel, der oprindeligt beror paa et Brud i den dybt liggende Klippegrund, et Brud der betinger Beliggenheden af baade Aaen og Fjorden, der senere blev udformede af Istiden. Grænseskellet blev yderligere styrket ved den mægtige og i Aarhundreder uvejbare Farrisskov, der strakte sig milevidt indenfor Kolding Fjord og Haderslev Fjord, fortsat mod Vest af de tætte Egeskove, hvis Tømmer Ribe fældede og udførte. Saa sammenhængende var disse Skove, at »et Egern fra Ribe Nørreport til Kolding Sønderport kunde hoppe fra Træ til Træ uden en eneste Gang at røre Jorden«.

Fra Tider, der er ældre end al dansk Historie, har Skodborg Aa mod Vest, mod Øst Kolding Aa

og Kolding Fjord i Forbindelse med de dybe Skove bestemt den gamle Herreds- og Sysseigrænse. Da den sydlige Del af Jylland blev et Jarledømme og Jarlen her, ligesom Jarlerne Øst for Øresund, fik et Len til Underhold mod at forsvare Landet mod indtrængende Fjender, blev formodentligt de tre sydligste Sysler, Barvith, Ellum og Isted, henlagt under hans Forlening. Da Jarledømmet senere gik over til at blive et Hertugdømme, som først hed »Hertugdømmet Jylland«, og forlenedes til danske Kongers Sønner, begyndte en ulykkelig Udvikling, der mægtigt styrket af fremmed Egennytte og dansk Ufornuft skar denne Grænse dybere og dybere midt igennem det danske Folk ⁷⁾).

I 1232 havde Valdemar Sejr givet sin 14-aarige Søn, Abel, Sønderjylland til Len, og allerede 1242, eet Aar efter Faderens Død, stod de to Brødre, Erik og Abel, kamprede overfor hinanden ved Eldenæs, Nord for Kolding Fjord, uden at det dog i dette Aar kom til Kamp. I 1247 afbrændte Kong Erik Kolding⁸⁾, og antageligt for at hindre en Gentagelse begyndte Abel 1248 at bygge Koldinghus »som et Værn og Grænsehus, at de Danske ikke skulde indfalde udi Sønderjylland«. At Kong Erik afbrænder Kolding, og at Abel rejser en Fæstning i Kolding, viser, at Byen den Gang har tilhørt Abel, maaske som Pantelen, en Stilling som Kolding By og Kolding Amt oftere havde i disse Aarhundreder. Fra 1247 til 1268 synes Kolding By og Koldinghus at have været i de sønderjydske Hertugers Besiddelse, thi i 1268 lod Kong Erik Glipping »bygge og befeste Koldinghus, som han indløste fra Hertug Erik, som

en Port oc Nøgel for Riget, at han deraff kunde beskade Førstedømmet oc befri Riget for Indfald«.

Det hedder videre i Arild Huitfeldts Beretning om Erik Glipping: »hand skal oc haffue forvidet Kolding oc bygd den søndre By«. Meddelelsen er hidtil forstaaet som angaaende en Bydel Syd for Aaen, en lidet rimelig Forklaring, da Rantzaus Kort, der er samtidig med Arild Huitfeldts Danmarkshistorie, kun viser 7-8 Huse Syd for Aaen ved Sønderbro, sikkert Pakhuse og Stalde. Huitfeldts Meddelelse faar først sin rette Betydning, naar man med »den søndre By« forstaar den Del af Byen, der paa Huitfeldts Tid laa Syd for Slottet, i Modsætning til den vestlige By, Laasby m. m., altsaa Kvarteret Øst for Nicolai Kirke. Hermed stemmer godt, at det ældste Murværk i Nicolai Kirke antages at tilhøre Tiden 1250-1300, og at Koldings Graabrødrekloster stiftes 1288. Disse to Bygninger betegner Grænserne for det Bykvarter, som paa Kongens Initiativ voksede frem efter 1268, lagt i Ly af det befæstede Slot, for at forebygge en Gentagelse af Branden 1247.

Man skal sikkert ikke tage det altfor bogstaveligt, naar det siges, at det var Kongen, som byggede den søndre By, som om han selv havde afholdt Udgiften. Man kan ud fra den anførte Meddelelse slutte, at Kongen klogt har ønsket, at Slot og By gensidigt skulde støtte hinanden og derved støtte Kongen i hans kongerigske Politik. For at opnaa dette Resultat har Kongen tilskyndet til det omfattende Byggeri, maaske hjulpet til ved Grundafstaaelse af Jorder, der hørte til Slottet, maaske indrømmet de ledende Borgere visse Begunstigelser. De ledende Borgere var Købmændene, som i disse Aar tjente

store Penge, som var interesserede i den ny Bebyggelse, og hvis Interesse maaske er vokset ved Kongens Løfte om visse Begunstigelser til Gengæld. Ud fra dette Synspunkt er det ikke tilfældigt, at der hen mod 1300 er oprettet et Gilde for Helligknud i Kolding. Gildeseget eksisterer endnu og henføres til denne Tid. Det var Købmændene, som havde Magten inden for Gildet. Af Gildets Medlemmer valgtes Byens Magistrat. Kort og godt, Byens Købmænd har til Løn for deres Offervillighed opnaaet, at Kolding, som hidtil kun var en Landsby, blev anerkendt som Købstad.

Denne Tydning af Arild Huitfeldts Meddelelse strider ikke mod, hvad vi ved om Byens ældste Privilegier. Der er bevaret Privilegier af Christopher II. (1321), Valdemar III. (1327), Christopher af Bayern (1442), Christian I. (1452). I det sidste henvises til tidligere Privilegier af »vore ædle Forfædre« Valdemar, Erik og Christopher. Uden Begrundelse har tidligere Byhistorikere bestemt disse som Valdemar Sejr, Erik Plovpenning og Christopher I. Den ubenævnte Erik kan umuligt være Erik Plovpenning, som i 1247 afbrændte Kolding, der var i Abels Besiddelse, og ikke senere kunde fravryste denne Slottet og Byen (Side 35). Hertil kommer, at *Henvisningen i Christian I.s Brev kun angaar »Byfreden« Syd for Byen*, et Spørgsmaal der efter 1427 bliver af stor Betydning for Kolding (Side 48). Det er derfor rimeligere at antage, at de tre nævnte Forgængere er Valdemar III., der først nævner »Byfreden«, Erik af Pommern og Christopher af Bayern, der i sit Brev henviser til Valdemar III. Det er sikkert, at der har eksisteret et nu tabt Privilegium af Erik Glipping,

da der i Christopher II.s Brev henvises til Privilegier givne af »vore Forfædre«, enten man saa vil tage dette staaende Udtryk bogstaveligt eller enslydigt med »vore Forgængere«, smlgn. ovenfor »vore ædle Forfædre«. Da Huitfeldts Meddelelse viser, at Erik Glipping har interesseret sig stærkt for Kolding, da Torvet – thi i den middelalderlige Købstad hører Torv og Kirke nøje sammen – maa være fastlagt samtidig med den ny Byplan, er det en sandsynlig Slutning, at Erik Glipping ogsaa har givet den ny By Torveret og Torvefred, med andre Ord en Torvekøbings Rettigheder ⁹⁾.

4.

Det næste Mærkeaar i Koldings Historie er 1313. Forbitrede over Erik Menveds haarde Skattepaalæg gjorde dette Aar det vestlige og sydlige Nørrejyllands Herremænd og Bønder Oprør. Ved Kolding tilføjede de Kongens Drost et frygteligt Nederlag. Men Lykken vendte sig hurtigt. Efterat Kongen havde udrustet en tysk Lejehær, slog han voldsomt Rejsningen ned, lod Lederne hænge og de andre udrede store Bøder og nye Skatter. Desuden skulde de efter Arild Huitfeldts Beretning i Kolding oprette et Alter for de dodes Sjæle og befæste Kolding. At der hermed menes Byen, og ikke Slottet, ses af en tidlig latinsk Grundkildes Udtryk: oppidum in Kalding, ɔ: »Byen i Kolding«. Tager man Udtrykket ganske bogstaveligt, er Byen (ɔ: Erik Glippings Købstad) her modsat hele Koldingdistriktet. En saadan Forstaaelse stemmer i hvert Fald med, hvad vi ved om Koldings Befæstning ¹⁰⁾.

I de følgende Aarhundreder omtales ofte »Byens Grave«, første Gang i Christan I.'s Privilegium 1452, Stykke 45.

Brandorffs Grundundersøgelser viser Sænkninger med Gravprofil under Fyldlagene i Hyrdestræde og Adelgade, af hvilke det synes at fremgaa, at man har gennemgravet den faste Lerforbindelse mellem St. Jørgensbyen og den mellemste Bybakke. Ved Udgravning i 1914 under Almenskolens søndre Bygning langs Kirkestræde gik man tværs over en tydelig Terrainsænkning, hvis Bund var blød og fyldt med Kulturlag i Dybde af et Par Meter under Kældergulvet. Mod Øst og Vest hævede det faste Ler sig jævnt, og mod Vest fremkom et svært Kampestensfundament, som flugtede videre i vestlig Retning ind under Skolegade. Uden Tvivl er man her gaaet tværs over Graven, og ogsaa dennes Fortsættelse mod Syd hen mod Aæn har kunnet følges et Stykke bag Vestergade. En nordlig Grav er iagttaget ved Grundudgravning paa det østre Hjørne af Hyrdestræde og Adelgade. I Retning Øst til Vest fandtes her, ca. $1\frac{1}{4}$ Meter Nord for Adelgades nordlige Huslinie, Nordskraaning af en Grav fyldt med fedtet Jord, Pinde og Planterester, og i det umiddelbare Nabolag flere Pæle. En stor Del af denne Voldgrav samt dens Skraaning mod Syd maa saaledes have strakt sig ind under Adelgade og indsnævret denne meget betydeligt. Der er ikke ved Grundudgravninger paavist Grave mod Øst, men saadanne nævnes i en Registrant fra 1545 og et Tingsvidne fra 1558.

Endnu er bevaret et sprogligt Minde fra den gamle Befæstning i Gadenavnet »Katsund«, det nu indsnævrede Stræde fra Vestergade til Østergade, i det

16de Aarhundrede tre Meter bredt med et Vandløb i Midten. Hvor dette Vandløb passerede Byvolden, har det været nødvendigt at rejse en »Kat«. Med »Kat« forstod man i Middelalderen et forhøjet Sted paa Fæstningsvolden, hvorfra man kunde beherske den nærmeste Del af Volden, en fremragende Skanse eller en Tømmerbygning, hvorpaa f. Eks. Blider kunde anbringes. »Sund« betyder i ældre Dansk ikke blot en Rende, men ogsaa et smalt Stræde. Navnet findes ogsaa i andre Byer.

At Byens Grave – som det sluttes af Grundudgravningerne – er gaaet mellem Nicolaikvarteret mod Øst og Laasby samt St. Jørgenskvarteret mod Vest, bekræftes af nogle Stedsangivelser fra omkring 1600. I 1585 siges et Hus at staa med den ene Gavl mod Lusbygade, den anden mod Byens Grave, og i 1604 nævnes en Grund Vest for Kolding »beliggende ved Provstegaarden og Vesten for Byens Grave«. Den ny By har altsaa spærret sig inde bag et Bælte af Grave, Volde, Skansepæle og Blider, og forsvarsmæssigt set, prisløst de udenfor liggende Kvarterer. Vi mangler de nødvendige Forudsætninger til Forstaaelse af en saadan Handling, der synes at vise, at de tre Bykvarterer har været delvis uafhængige af hverandre. En lille Antydning af, at Laasby i det 16de Aarhundrede er opfattet som en særskilt By, haves i en Befaling af Frederik II. i 1574, at »Borgerne i Kolding og Luusby« ikke maatte handle med Bønderne, før disse kom til Adelsmarked i Byen.

Om Borgervæbningens Udrustning til Byens Forsvar haves fra ca. 1500 nogle knappe Meddelelser i den gamle »Bysbog«. Byens »Harnisk« og Vaaben

var paa denne Tid fordelt mellem 24 Borgere. I Fortegnelsen opføres Borgmesteren med »et Bryst med Ryg« (= Panser), »en Pyckelhue« (Pikkelhue = Stormhue), »en Armskin« (til højre Arm), en Krave, en Hellebard og en Kaarde. Om Ansvar for de udleverede Vaaben hedder det: »Bliver noget borte af Byens Harnisk, da skal det koste dem lige møget alle sammel«.

Det er en Selvfølge, at Byens Befæstning og Borgervæbning kun har kunnet yde et virksomt Forsvar mod tilfældige, omstrefjende Bander, hvorfor ogsaa Tilsynet med »Byværn og Grave« i Christian I.s Privilegium fra 1452 ses at være hos Borgmester og Raad, ikke hos Kongens Foged ¹¹).

5.

Byen paa St. Jørgensbanken kan sammenlignes med en nutidig Stationsby, en Landevej hvor nye Trafikforhold skaber Erhverv og større Bebyggelse. Erik Glippings Kolding var en Købstad, med det latinske Udtryk en »villa forensis« (Torveby; forum

Torv), med det danske en Akselkøbing, en Torvekøbing, anlagt efter Middelalderens almindelige Byplan, med Kirke og Torv som Centrum, et Sted hvor Køb og Salg kunde foregaa under betryggende Forhold. I en Tid, da Retten ofte sad i Spydstagen og der var kort til Stridsøksen, maatte de, der gav sig af med Varehandel, søge Ly for baade Liv og Varer. Derfor lagdes først Markeder, senere det regelmæssige Torv tæt op mod et Kloster eller en Kirke, for at faa Del i den til Gud indviede Bygnings Fredhellighed, eller nær en befæstet Kongeborg for at nyde godt af den Beskyttelse, som den

kongelige Magt og Værdighed ydede, eller paa selve Tingstedet, hvor Retten plejedes. Koldings Akseltorv tilfredsstillede alle tre Krav. Kirkepladsen og Torvepladsen har oprindeligt ligget Side om Side. Adelgades nuværende søndre Husrække er Arvtager efter de Boder, der rejstes paa Kirkegaardens og Torvets Yderkant, og som i Tidens Løb vandt Hævd, medens Kirkeboderne længere mod Vest fjernedes, de sidste i Midten af forrige Aarhundrede.

Torvets Ukrænkelighed sikredes retsligt ved Lovbestemmelser. Den, der brød Torvefreden ved Drab eller Saar, skulde foruden anden Straf bøde »40 Mark til Manden for Torvefred og lige saa meget til Kongen«. Der lægges altsaa til den sædvanlige Straf en stor Bøde for Krænkelse af Torvets Fred. Snart udvidedes Begrebet Torvefred til almindelig »Byfred«, saa at »Voldsmand i Købing« foruden sædvanlig Bod skulde betale 40 Mark til den krænkede eller hans Arvinger samt 40 Mark til Kongen. Det maa erindres, at i Byerne skulde hyppigt alle Bøder bødes dobbelt, saa at der foruden Grundbøden tilfaldt Byen en lige saa stor Sum.

Købstæderne var store Indtægtskilder for Landets Konger, som derfor var interesserede i at tilstaa dem særlige Begunstigelser. Disse angik i første Række Torve- og Havnerettigheder, Forbud mod ulovlige Havne, Forbud mod Torv i saa stor Nærhed ved Købstaden, at denne derved led Skade, Forbud mod Landprang. Fremmede Handelsmænd maatte betale Torveafgift, visse Haandværkere maatte kun bo i Byerne. Købstadens Borgere maatte kun stævnes for eget Byting. Om disse og lignende Begunstigelser handlede Middelalderens Byprivilegier.

Medens Koldings Byprivilegium fra 1321 nøjes med ganske kort at bekræfte de Rettigheder, som tidligere er givet til Kongens »elskede Byborgere i Kolding« samt true med Kongens Vrede og Hævn alle, som understod sig til at genere disse, er Privilegiet fra 1327 langt udførligere. Alle Byens Grundejere skal deltage i Udredelsen af Byskatten til Kongen. Alle Retssager mod Koldingborgere skal afgøres ved deres eget Byting. Koldings Borgere skal være toldfri i hele Riget undtagen paa Skanør Marked. Byens Borgmestre bemyndiges til hvert Aar at udnævne fire Sandemænd og to Nævninge, der sammen med Fogeden i Bytinget skal paadømme alle Sager indenfor Byens Grænser, »som kaldes Byfred«. Enhver Bonde eller Tilrejsende, som indenfor Byfreden saarer eller øver anden Vold, skal, naar han lovligt overbevises, udover den skyldige Bøde betale 40 Rigsmark til Kongen, 40 til Sagsøgeren, 40 til Byen. Christopher af Bayerns Brev af 1442 stadfæster alle Privilegier, Frihed og Naade, som tidligere er givne Borgerne i Kolding, »og synderlig unde vi dem toldfri at være, hvorhen de kommer i vort Rige, uden i Høsten paa Skanør og andre vore Fiskelejer«. Foruden at fastslaa udvidede Grænser for Koldings »Byfred«, indeholder Christian I.s Privilegium, der i høj Grad ligner Viborgs Privilegium af 1440, 46 Artikler med indgaaende Bestemmelser om Torvehandel og Retsforhold. Misdædere, der af Sandemænd sværges fredløse ved Koldings Byting, skal være fredløse i hele Riget. Sognepræst og Sogne- degn fritages for Skat. Brødre i Knudsgildet faar den Ret, at deres Ed gælder lig med kødelige Slægtninges Ed: »Om nogen tiltaler Bymænd, der er i

St. Knuds Gilde, eller nogen Borger, der i Byen bor, for nogen Sag, hvorfor han skulde væge sig med Nævn i Køn efter Landslov, da maa han væge sig med St. Knuds Gildes Lov og Rettighed«. Om Byens Fjordrettigheder siges, at »vi unde dem deres fri Havne til Drejens Odde og deres Forstrand udenfor mellem begge Lande«, altsaa Privilegium ogsaa paa Fjordens sønderjydske Kyst ¹²).

6.

Omtalen af »Borgmestre« og »Foged« i Privilegiet af 1327 viser, at Kolding allerede den Gang har haft det fra Syd indførte Styre, en Magistrat, bestaaende af Borgmestre og Raad. Som Kongens Repræsentant maa Byens Foged oprindeligt have været den kommunale Øvrigheds overordnede, men Stillingen svækkedes efterhaanden, ogsaa ved at Valget i 1471 overgik til Raadet. Derefter indskrænkes hans Myndighed til at være første Mand i Bytinget. Kronens Tilsyn med Byen maa samtidig antages at være overtaget af Lensmanden paa Koldinghus. Raadet udgik af Købmandsstanden, supplerede sig selv og valgte ud af egen Midte de to Borgmestre, først vel ved frit Valg, senere med Bekræftelse af Kongen eller Lensmanden paa hans Vegne. I 1447 fik Raadet i Kolding Embedsjord, i 1450 Ret til »Sagefald og Brøde«, der faldt indenfor Kongens »Byfred«, f. Eks. Halvdelen af alle Slagsmaalsbøder. Raadet har før Reformationen haft den næsten ubegrænsede administrative og økonomiske Ledelse i alle Byens Forhold. Indgriben fra oven har næppe været hyppig, og Modstand fra neden har ganske ligetil været forbudt. »Den menige Almue«s Pligt

var, som det siges i Frederik I.s Brev til Kolding 1526, at »være Borgmestre og Raad hørige og lydige, saafremt vi ikke skal lade Eder straffe«. Kun Købmænd kunde sidde i Raadet og vælges til Borgmestre. Dette fastslaas i Erik af Pommerns Bylov 1422 og indprentes 1528 i kongeligt Brev til Kolding, at »ej nogen Embedsmand (o: Haandværker) skal være Borgmester eller Raadmand den Stund han bruger Embede (o: driver Haandværk) andre end Købmænd«.

7.

Købmændene var Byens Overklasse. De havde gode Erhvervsmuligheder ved Ribes Transithandel, der fortsattes Tidsrummet ud, Havnens gunstige, centrale Beliggenhed, det store og frugtbare Opland. De begunstigedes baade ved Rigslovene og deres egne Byprivilegier. I Erik af Pommerns Bylov 1422 nedlægges Forbud mod, at »Bønder, Vornede og Forprangere« driver Købmandsskab med Landets Produkter og ved Opkøb fra Fiskelejerne. Al Handel henvises til Byernes Torve, hvor kun bofaste Bymænd og Borgere maa sælge og købe før Kl. 10. Efter dette Klokkeslag maa »Gæster« d. v. s. fremmede Købmænd og Bønder handle indbyrdes. Ved denne Lov fik Byernes Købmænd faktisk Monopol som Mellemandlere mellem de hanseatiske Grosserer og den danske Bonde, baade med Hensyn til Ind- og Udførsel. Monopolet blev yderligere skærpet ved Forordninger 1472 og 1475, som forbød Bønder at opkøbe Varer til Salg og føre flaaet Oksekød til Byerne, og henviste næsten alt Haandværk til Byerne. Som Handelsprincip blev lovfæstet, at

Bønder ikke maatte sælge til »Gæster«, og at »Gæster« kun maatte købslaa med Købstadborgere. Udenlandske Købmænd skulde under deres Ophold gaa i Kost hos danske Borgere og forlade Riget om Vinteren ¹³).

Kolding Købmændenes Torve-, Told- og Fjordprivilegier er tidligere omtalt. I 1450 bestemte Christian I., at kun Koldingborgere maatte købe og sælge Købmandsvarer i Kolding Len. I 1475 ses han at have værget Byens Handelsrettigheder mod »udlændiske Mænd« – formodentlig Lybeckerne – som laa i Fjorden og købslog med »Bønder og menige Almue paa begge Lande« (d. v. s. baade den norrøjske og sønderjydske Fjordbred), og som derefter ved Nattetider lavede Spektakler i Kolding, slog Døre op og »taler fattige Folk uskellig til uden Skyld«. Ogsaa i 1524 mærker man, at Lybeckerne i Strid med Byens Handelsprivilegier har paaført Koldings Købmænd Konkurrence fra Anløbssteder i Fjorden. Af storpolitiske Grunde optraadte Frederik I., som trængte til Lybecks Hjælp, ved denne Lejlighed ret valent. Lybeckernes Paagaahenhed viser, at der har været Penge at tjene i Koldings Opland.

Ved Slutningen af det 15de Aarhundrede nævnes i Kolding adskillige Købmænd, som blandt andet drev betydelig Handel med Stude. De har desuden – vel til Dels paa egne Smaaskuder – udført Korn, Smør, Huder, Skind, Fedt og Talg, Honning, Aal, Sild m. m. og indført Vin, Øl, Salt, Beg og Tjære, Alen- og Kramvarer, Jern, Tømmer og andre Raastoffer til Byens og Oplandets Forsyning.

Det var ikke blot mod »udlændiske« Konkurrenter, at de Kolding Købmænd maatte være paa Vagt. I

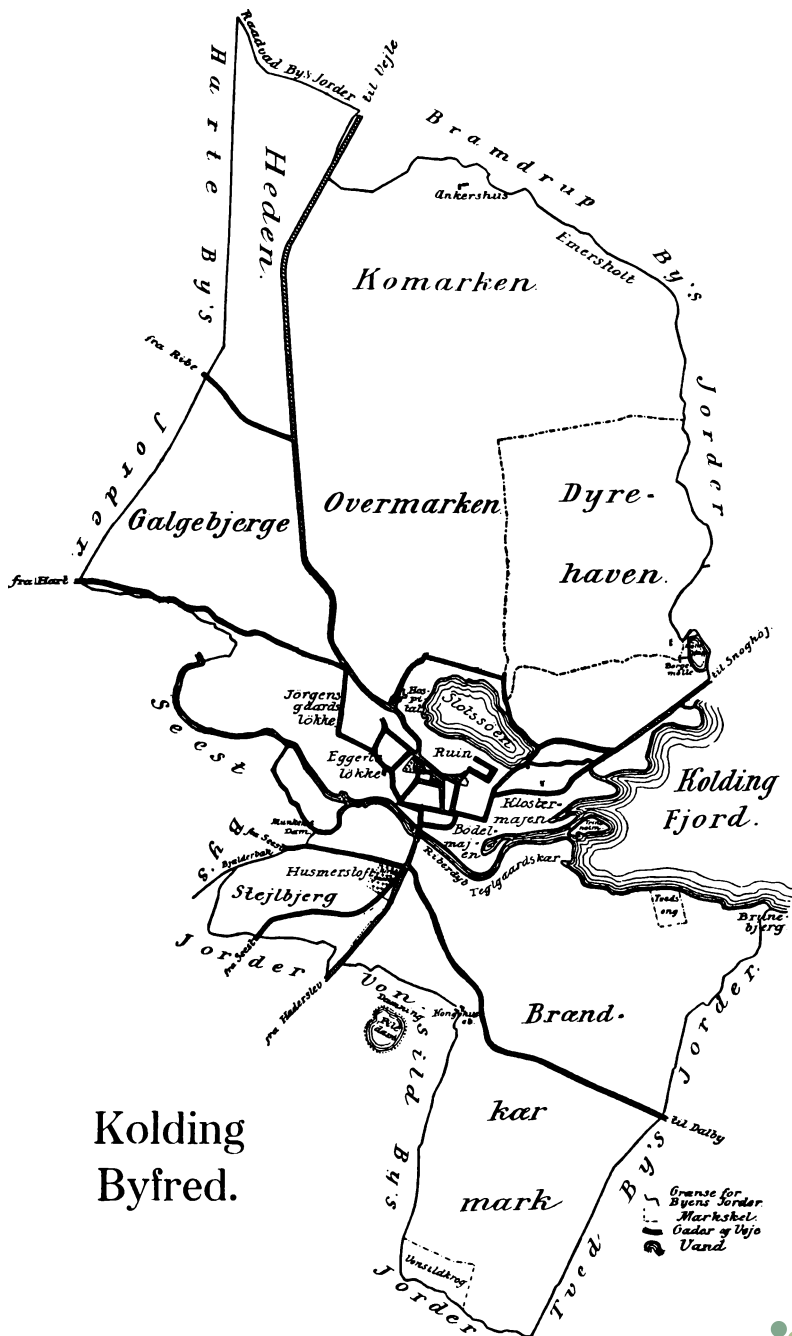
1524 maa Frederik I. i Anledning af en Klage fra Byen forbyde Provster, Kanniker, Præster, Ridefogeder og Bønder i Koldinghus Len at gaa Byens Købmænd i Næringen ved at opkøbe Korn og deraf brygge Øl til Salg, ved at købe og opstalde flere Øksne, end de kan føde med egen Avl og eget Foder, og ved at sælge Øksne til udenrigske Købere. De har ogsaa maattet værne sig mod illoyal Handelskonkurrence indenfor deres egen By. I den gamle »Bysbog« findes omkring 1500 kraftige Forbud mod »Forprang« d. v. s. Opkøb af Landbrugsprodukter udenfor Portene, for at kunne sælge dem paa Torvet til opskruede Priser, altsaa en Slags Vareaager. Ca. 1500 forbydes det »at købe nogen hans Købmandskab uden Portene, før Klokkeren har slået 12«. Blev nogen grebet paa fersk Gerning, skulde det købte være forbrudt og gives »til fattigt Folk for Guds Skyld«. 1522 findes om samme Forhold en ny Beslutning: »Om den Vedtægt, som Almuen haver taget ved (∴ vedtaget) udi Kolding om Købmandskab og blev vedtaget paa Helligkors Dag (3. Maj) MDXXII. . . . Ingen købe nør ud, førend de (d. v. s. Vognene) kommer om Nis Glambæks Hjørne (Niels Glambæk var en stor Studehandler), øster ud skal ingen købe, førend de kommer omkring Ostin Peder-sens Hjørne, sønder ud skal ingen købe, førend de kommer om Ebbe Pelles Hjørne. Hvo som gør herimod, bøde 18 Sk. (til Kongen?) og 18 Sk. til Byen, og har forbrudt det, han købte«¹⁴).

8.

»Kolding Byfred« er nævnt nogle Gange i de tidligere Afsnit. »Byfred« betyder oprindeligt den ud-

videde »Torvefred«, den med haarde Bøder værnede Retssikkerhed, dernæst rent geografisk det Omraade, indenfor hvilket denne særlige Retssikkerhed haandhævedes. I denne Betydning bruges Ordet allerede i Privilegiet 1327 uden nøjere Stedsbestemmelser, i Christian I.s og senere Privilegier med Angivelser af Markskel, værdifulde Oplysninger til Klarlæggelse af Byens Jordvinding i det 15de og 16de Aarhundrede. Det hedder saaledes i Christian III.s Privilegium fra 1452, at Kolding By har Ret til Jordan Syd for Aaen »fran bruncheri swo til steglæberi swo frandelis til biolderbecki«. Paa hosstaaende Kort over »Kolding Byfred« er baade Brunkbjerg angivet som den østlige Grænse mod Tveds Jorder og Bjolderbæk mod Vest som Grænsen mod Seest's Jorder. I Kong Hans' Stadfæstelsesbrev 1486 hedder det, at Borgerne i Kolding »maa nyde deres frie Byfred saa langt som deres Mark, Brændkær Mark, strækker sig.«

Ved Aar 1300 har Kolding været jordfattig. Dette gælder baade den skovkransede St. Jørgensby og Nicolai Kvarteret. Paa alle Sider af Dobbeltbyen har ligget smaa Landsbyer, Laasby, gammel Harte, og Syd for Fjorden Nudorp (d. v. s. det nye Torp). Fra denne sidste stammer maaske Erhvervelsen af Teglgaardskær og Stejlebjerger, om hvilke Overleveringen tier, maaske er de overført til den ny By ved Tilflytningen omkring 1300. Det vides, at der Syd for Fjorden har været Markstrid med de Seest Bønder, som i 1547 vilde tilegne sig noget hittil udyrket Jord - »Krat, Skov, Bjerger og Knolde« - under Kolding Grund. I 1427 har Kolding faaet Brugsret til Brændkær mod et Laan af 80 lyske

Mark til Ejerinden, Fru Jytte til Tvedsgaard. Herom fortælles det Sagn, at Kolding Bymænd havde sat den Betingelse, at Pengene skulde betales en fastsat Dag inden Kl. 12, og at den pantsatte Jord skulde tilfalde Byen, hvis Betaling udeblev. Dagen kom, og Borgerne havde truffet deres Forberedelser. Da Fru Jytte kørte over Kolding Bro, slog Byens Kirkeur, som Klokstilleren havde sat frem, Slaget tolv. Fruen maatte vende om, og Byen beholdt Marken. At Sagnet er urigtigt, og at Byen med fuld Ret har erhvervet Jorden, fremgaar af bevarede Dokumenter, der godtgør lovformeligt Køb i 1444. At Købet har kostet Byen mange Penge, ses af et senere Tingsvidne, maaske fra 1488, der giver følgende romantiske Meddelelse: »og da gik en almindelig Skat over Kolding, saa mange gode Hustruer maatte skære deres Sølv af deres Klæder og andet, hvad som helst de havde, og sætte det ud og betale fornævnte Mark med.«

Erhvervelsen af Brændkær og de andre Marker Syd for Aaen og Fjorden medførte, at sønderjydske Jord lagdes ind under nørrejydske Eje, da de var indskrevne i Koldinghus Jordebog, et Forhold som gentagne Gange i det 15de og 16de Aarhundrede uden Virkning blev paataalt fra sønderjydske Side, og som i det 16de Aarhundrede foraarsagede Stridigheder om det Etikettespørgsmaal, hvor fyrstelige Personers »Gelejde« skulde aftakkes, ved Kolding Bro eller »sønden Kolding paa Bjergene«.

Mod Vest blev i 1415 Kolding Byfred udvidet med »Prædikerløkke« eller »Fossesløkke«, liggende mellem »Kolding Bjerge« (d. v. s. Tivolibakkerne) og »Spedalskløkke« paa St. Jørgensbanken. Jorden,

som hidtil laa under Harte Sogn, var en Gave af nogle Riddere og Adelsmænd til Præstens Bord (∴ Underhold) i Kolding, med den Forpligtelse, at denne hvert Aar St. Olafs Aften »mens Kirken og Sognet varer«, skulde læse fire Vigilier og Dagen efter seks Messer for dem og deres Forældre. Medens de 12 Bønder, som den Gang udgjorde alle Hartes Lodsejere, gav deres Minde til denne Afstaaelse, var der forbitrede og langvarige Stridigheder mellem Harte og Kolding om Ejendomsretten til »Galgebjerge« og »Heden«. Stridighederne begyndte omkring 1500 og varede med Afbrydelser til 1723. Alene i Aarene 1612–13 medførte de 50 Rejser til Landsting og 39 Rejser til Hjemtingene. Ved det i 1723 af Frederik IV. godkendte Forlig fik Kolding Halvdelen af de omstridte Markjorder og en Tolvtedel af Harte Enge.

For Fuldstændighedens Skyld tilføjes, at Frederik II. i 1580 overdrog Komarken til Byen, og at denne 1765 købte Overmarken for 5050 Rdl. Samme Aar bortsolgte fra Koldinghus til private Folk i Kolding »Jørgensgaard Løkke«, »Klostermajen« og »Bøddelmajen«. »Husmerstoff« var i 1569 blevet overladt Byen af Dronning Dorothea ved et Mageskifte. Alle disse Marker er angivne paa Kortet over Kolding Byfred, der viser Byens store Jordvinding fra 1327 til 1765 ¹⁵).

9.

Som Slottets Nabo har Kolding i disse Aarhundereder haft Lejlighed til paa nært Hold at se og høre om de ædle Herrer, Konger, Hertuger, Fyrster og Adelsmænd, der optraadte i det store politiske Spil, hvor Sønderjyllands Fremtid var Indsatsen. Byens

Borgmestre og Raad kan i denne Tid tænkes, naar de skulde forebringe deres Ønsker om Privilegier, paa Koldinghus at have haft Foretræde for Erik Glipping, Christopher II., Barnekongen Valdemar »med min Marskalk Ludvig Albrechtsøn som Vidne«, Christopher af Bayern og Christian I. Til andre Tider har de maattet bukke dybt for Grev Gert og Jernhenrik, hans Søn. Byens Skæbne har uløseligt været knyttet til Kongeborgens, begge Brikker i Spillet mellem de danske Konger og de holstenske Grever. Oftest har Byen hørt under Kongeriget, i en lang Aarrække som Pantelen under Hertugdømmerne. Den holstenske Fejdetid er gaaet over By og Omegn som et ondt Uvejrs med Plyndring, Mord og Brand. Hvis Folkevisen staar til Troende, er Kolding By henimod 1340 for anden Gang gaaet op i Luer:

Jeg bær Eders Naade Bud og Brev,
dem haver Eders Søn Eder sendt:
Ribe haver han bestaalet (∴: belejret),
og Kolding haver han brændt¹⁶).

Om Byens Størrelse ved Aar 1500 har vi kun vage Forestillinger. Foruden Laasby, Blæsbjerg og St. Jørgensbyen har der været en ret tæt Bebyggelse mellem Kirken og Slotsgade, desuden i Helligkorsgade, Søndergade og paa Rendebanens nordre Side. Af en Grundejersliste fra Reformationstiden ses, at der har været omtrent 150 Gaarde og Huse i hele Byen. Indbyggerantallet kan løseligt anslaaes til 1500-1600. At der har været nogen Velstand kan sluttes af, at Byen i 1519 kunde laane Christian II. 400 Lod Sølv - Obligationen laa endnu for faa Aar siden i Raadhusarkivet - af de mange Guldsmede

der nævnes omkring 1500, af Klosters Rigdom, og af den ovenfor anførte Beretning om de mange gode Hustruer, der skar Sølvprydelser af deres Klæder for at skaffe Penge til Købet af Brændkær. Grundejerlisten nævner mange Haandværkere, men vi ved kun lidt om dem; om deres Lav før Reformationen findes ingen Overlevering. At der hos Haandværkerne, der stod som Underklasse overfor Købmændene, har været en voksende Selvstændighedsfølelse, ses af Frederik I.s tidligere meddelte Brev fra 1526, at det var »den menige Almue«s Pligt at lystre Borgmestre og Raad, »saafremt vi ikke skal lade Eder straffe«. Man aner ogsaa i Kolding den Aand, der samlede Københavns Borgere om Christian II. i dennes Kamp mod Adelen, en Aand som Frederik I. ikke vilde taale i sin Slotsby¹⁷).

10.

Kortet over Koldings Jordbundsforhold viser mellem Jernbanegade og Aaen et Eng- og Mosedrag, der fra Slotsgade strækker sig ud til Fjorden. Vest for Slotsgade skyder en lille Halvø fra Torvet sig ud mod Syd, naaende over Østergade, Helligkorsgade og Sønder Klostergades vestlige Del til Brostræde. Dette Jorbundsbillede blev i sine Hovedtræk bekræftet og yderligere klarlagt ved Udgravninger i Klostergade i 1932. Disse Udgravninger viste, at Lerbakken i Klostergade mod Øst glider jævnt ud i Engen, medens der mod Vest ved Brostræde er en brat, tre Meter dyb Sænkning, gaaende fra Brostræde til Slotsgade, hvor den stiger lige saa pludseligt med tre Meter. I Slugten mellem Brostræde og Slotsgade fandtes Rester af en Pælebro. Lige Øst

for Slotsgade, i den gamle Slotshave, har der været en vandfyldt Grav.

Der har altsaa paa dette Sted været en vandomflydt Holm. Navnet var i Middelalderen »Dueholm«, i hvilket Ord første Led er beslægtet med et oldnordisk Ord »dy« = Kær, Sump. Paa denne Holm laa Graabrødrenes første Hus; til de senere Bygninger skaffedes efterhaanden Plads ved Opfyldning af Engen. Sproglige Minder om det gamle Kloster er det endnu bevarede Gadenavn »Klostergade« (tidligere »Sønder Klostergade«), de nylig afskaffede Navne »Øster Klostergade« (nu »Munkegade«) og »Klosterstræde« (nu »Nybrogade«), desuden »Klostermajen« (d. v. s. -engen), det tidligere Navn paa Engdraget Vest for Havnen.

Franciscaner- eller Graabrødreklostret i Kolding grundedes 1288 i »en Gaard og et Kapel«, som Ridder Henrik Dulmer ejede paa Dueholm. Selv blev han Broder i Klostret. Ved et Tilfælde, der ligner en Tanke, omtales Erik Glipping, det ny Bykvarters Skaber, ved Klostrets Oprettelse. Det var Enkedronning Agnes, der som Rigsforstanderinde udstedte Bevillingen, og i denne udtalte hun, at hun tillod Franciscanerne at rejse Klostret »særligt til Bedste for vor højtelskede Mands Sjæl«. Navnet Franciscaner stammer fra den hellige Frans af Assisi, der stiftede Ordenen i 1223, Graabrødre kaldtes de efter deres askefarvede Hættekappe, bundet om Livet med et Reb i Stedet for Bælte, den umbriske Bondedragt, som Frans havde anlagt. I deres oprindelige Ydmyghed kaldte de sig selv Minoriter, d. v. s. Mindrebrødre. De første Franciscanermunkes forsagende og gudfrygtige Liv skaffede hurtigt Or-

denen stor Anseelse og Udbredelse, og de har sikkert i alle Lande haft stor Betydning ved at hjælpe de fattige, pleje de syge og meddele Religionens Trøst til de sørgende. Deres Forkyndelse var i Stifterens Aand jævn og folkelig. De arbejdede mest mellem de laveste Samfundslag, hvis Livsvilkaar de søgte at mildne.

Senere kom de som de andre Munkeordener i Vanry, og hen mod Reformationen rettedes der voldsomme Angreb paa dem for Dovenskab og Usædelighed, Griskhed og Udsugelse af de fattige. Det hedder om dem i et af Stridsskrifterne fra den Tid: »Bissemunke, som bisser omkring efter Korn, Penninge, Lam, Gæs, Svin, Oste, Smør og andet møget Tingest, som fattige Folk have været besværede med af forskrevne ørkesløse Buge«, og hos en anden lutheransk Pennefører: »Fattige Graamunke, som ikke maa tage paa Penninge, endsige eje eller have dem, formaa at bygge Klostre og Huse, prægtigere end nogle Herregaarde, og dertil ere Klostrene fulde af kostelige Klenodier, hvilke tilhobe samlede ere med sødtalende og hellig skinnende Ord, falsk og løgnagtig Lærdom, af fattigt og vanvittigt (∴: ukloge) Folk fra deres fattige Arvinger, Slægt og Venner«. I en Spottesang fra 1530 skildres et Kloster som »et bundløst Sold, det kan ret aldrig fyldes«, og Munkene betegnes som sleskende og smigrende Tiggere:

Munken, tænker han sig et Raad,
 hvor (∴: hvorledes) han skal Bonden lure,
 hvor han skal stor Rigdom faa
 foruden Arbejdet det sure.
 Han nejer dybt, han er vel træsk,
 mere end Ræven er han slesk.
 Lad saa Fanden tro Munken.

Saa voldsomme Angreb vilde ikke kunne fremsættes, hvis de ikke bundede i stærk Forbitrelse hos store Dele af Befolkningen, en Forbitrelse der gav sig Udslag i Haandgribeligheder, saa at de katholske Prælater fandt det nødvendigt paa en Herredag at fremsætte en alvorlig Klage over de Mishandlinger, der »efter onde Raadgiveres Tilskyndelse øvedes mod de stakkels Brødre, der bliver slagne og dragne og ilde medfarne paa alfare Vej og Sti, naar de fare efter Guds Almissee«. Klagerne over Munkene kan ikke have været helt ugrundede, men de maa, som brugte i Agitationens Tjeneste, læses med Varsomhed. Nyere protestantiske Historie-skrivere anslaa da ogsaa nu en mere maadeholden Tone i deres Omtale af Graabrødrene end for 50 Aar siden.

Der vides kun lidt om Koldings Graabrødre før omkring 1500, da der ogsaa fra Kolding lød haarde Klager over deres »usømmelige Levned, der er aldeles uforeneligt med deres Ordensløfte, idet de i den Grad forser sig, at de gør sig utaalelige ved deres grove Udskejelser, som jeg skammer mig ved at opregne enkeltvis«. Udtalelsen er fra et Brev, som Kong Hans i 1508 sendte til Pave Julius II., med indtrængende Bøn om Indførelse af strengere Ordensregler. En Reform kom først 1517. Da var det for sent. Faa Aar efter naaede Reformationens Flodbølge ogsaa Kolding. Der rejstes en voldsom Uvilje mod Graabrødrene af en luthersk Prædikant, der tidligere havde været Sortebroder i Haderslev. Man har gættet paa den Niels Jespersen, der efter en Tavle i Nicolai Kirke var den første evangeliske Præst i Kolding. Den koldt beregnende Frederik I.

saa, at nu var Lejligheden der til at bemægtige sig Klostret og dets Ejendele. Herom beretter Erasmus Olai i sin formodentlig i alt væsenligt korrekte Krønike:

»Aar 1529, omtrent 8de September, medens vor Orden blev forfulgt, kom Kong Frederik, en Fjende af den kristne Religion og fordærvet af det lutheriske Kætteri, til Kolding. Der blev sendt nogle Adelsmænd fra Kongen til Brødrene for at sige til dem, at de skulde forlade Klostret og drage andet Sted hen, da Kongen ikke længere vilde have dem der. Kongen sendte dem 100 Mark til Rejsepenge. Da Brødrene ikke paa nogen Maade vilde modtage Pengene, lagde man dem i Klosters Sygestue, hvor de laa urørte til næste Dag. Da Kongen nu saa, at de ikke vilde rette sig efter hans Ønske eller modtage hans Gaver, sendte han Folk hen for at uddrive dem med Magt. Kongen tilbød dem ogsaa en Kalk og Udstyret til en Præstedragt for at holde en Messe, men af Kærlighed til Jesus Christus kastede de Vrag derpaa. De drog altsaa ud og blev for deres Kristentro berøvet de indsamlede Almisser og alt, hvad der var i Klostret, og de vidste ikke, hvorhen de skulde drage. Imidlertid blev alle de fordrevne Munke modtaget paa andre Steder undtagen Broder Morten, som lagde sin Ordensdragt og blev i Klostret. Munkene havde før Forjagelsen maattet døje meget ondt af Kætterne i Kolding og deres Præst, en frafalden Dominikanermunk, der var jaget væk fra Haderslev.«

Derefter inddrog Kongen Klosters Gaard og Gods under Kronen, og fra de følgende Aar haves Meddelelser om Salg og Overdragelse af Huse, samt

Udstykning af Grunde. Hovedbygningen synes at være fuldstændigt nedbrudt før 1557, og det er muligt, at Stenene er brugt til Christian III.s Byggearbejder paa Koldinghus.

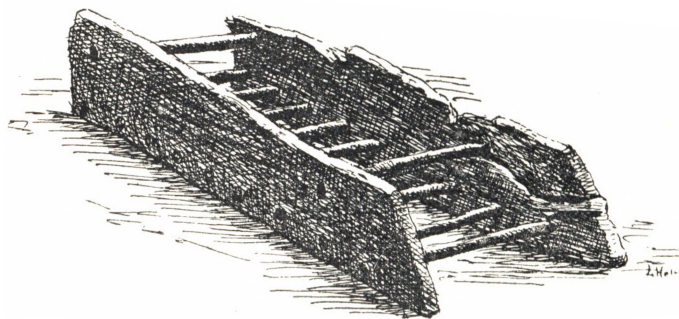
For Kongen har Munkenes Udjagelse været en god Forretning. Ved Almisser, gudfrygtige Gaver og Arv havde Klostret i Aarhundreder samlet baade Klenodier og Jordegods. Kun om det sidste foreligger Meddelelser. Udenfor Klostret vides Ordenen at have ejet en Geddedam i Nærheden af Stejlbjerg, hvormod endnu Navnet »Munkensdam« minder, og i Teglgårdskær Syd for Aaen et Teglværk, som i 1532 kom i Byens Eje. Klostergrunden i Byen maa antages at have strakt sig Øst for Slotsgade og Syd for Jernbanegade lige ned til Aaen og Fjorden. Fyhns Formodning, at det i 1906 i Østergade nedbrudte Stenhus – om dette mere i næste Kapitel – har været en Klosterbygning, at Klostret altsaa har strakt sig længere mod Vest end Slotsgade, modbevises af Pælebroen og Slotsgades Udseende paa Rantzaus Kort, tæt Bebyggelse paa vestre, ingen paa østre Side.

Klosterbygningerne har sikkert været anseelige. Der var først den egentlige »Klausur« (∴ Indelukket), sandsynligvis bestaaende af fire Fløje i to Stokværk, omsluttende en firkantet Plads – Fraterhaven, saaledes at der paa Fløjenes Inderside i nederste Stokværk ud mod Haven har løbet en aaben Buegang, den saakaldte Klostergang. Den ene Fløj optoges af Klosterkirken, hvis Tilstedeværelse flere Gange bevidnes, f. Eks. i en Vedtægt fra omkring 1500 om Torvehandel i Kolding, bl. a. lydende paa, at Torvetiden meddeles ved Klokkeringning fra Kloster-

kirken. Det er muligt, at vi endnu har Minder fra denne Kirke i de 12 – paa Fyhns Tid 24 – »Munkestole« i Nicolai Kirke. I en anden Fløj har Konvent- eller Kapitelsalen været. At denne var rummelig, kan sluttes af, at der i 1525 holdtes en vigtig Herredag i Klosters Kapitelsal, der altsaa maa have haft rigeligere Plads end Christopher af Bayerns »Stenhus« paa Slottet. I de to andre Fløje maa man tænke sig den fælles Spisesal (Refektoriet) og Sovesalen (Dormitoriet), desuden i de øverste Stokværk Munkenes Celler, Sygesalen m. m. Tilfældigt nævnes andre Huse, et Vaskehus, »det Hus i Graabrødrekloster, som plejede at være Persunens (formodentlig for Gardianens, d. v. s. Forstanderens) i samme Kloster«, en Bygning til Hestestald, nødvendig i et middelalderligt Kloster, der ofte maatte afgive Herberg til fornemme Tilrejsende. Til disse maa formodes at have været et Gæstehus. Graabrødrenes Interesse for Ungdommens Undervisning gør det sandsynligt, at der ogsaa paa Klostergrunden har været en latinsk Skole. Hertil maa saa føjes Kostalde, Værksteder og Forraadshuse. Der har været Brug for mange Mursten, og ud fra Nødvendigheden af fortsatte Udvidelser forstaar man en Udtalelse af Christian I., da han i 1476 skænkede Graabrødrene »den Jord og Grund, hvorpaa Klosters Ovn og Tegllade staar, paa det at Graabrødreklostret i Kolding maa ydermere bygges og forbedres«.

Desværre mangler man tilstrækkelige Holdepunkter til at bestemme Bygningernes Størrelse og Fordeling paa det store Terræn. Spredte Fund ved Udgravninger har bragt for Dagens Lys Rester af

de gamle Munkebygninger, mægtige Kampesten, murede i Mørtel, et Sted et Hjørne, desuden Murstensrester der vidner om Piller, Krydshvælvinger og Kalkmalerier, de sidste vel fra Klosterkirken, nogle Sprossesten fra Kirkevinduer, glaserede Gulvfliser, samt Stumper af en underjordisk Trævandledning, interessante Enkeltheder til Forstaaelse af Bygningsstilen, men for lidt og for smaat til at

Tremmekiste fra Kolding Graabrødrekloster.

slutte om Bygningernes Størrelse og Beliggenhed. Af Redskabsfund maa særligt nævnes et Par store gotiske Slagsværd, den i 1932 fundne Underdel af en Lerkrukke, der maa henføres til det 13de Aarhundrede, altsaa til Klosters første Aar, desuden de ejendommelige Tremmekister, der er fremdragne fra den gamle Klosterkirkegaard, der antages at have strakt sig under og paa begge Sider af Sønder Klostergade. Disse Tremmekister, der ikke kendes andet Sted fra, bestaar af to Egeplanker paa Højkant, sammenføjede med Hasselpinde, paa hvilke Liget er lagt, iført den tarvelige Ordensdragt – et Symbol paa Ydmyghed ogsaa efter Døden. Flere saadanne Kister opbevares nu i Museet paa Koldinghus ¹⁸⁾.

11.

Et af de ældste og mest ærværdige Minder fra Koldings Historie er St. Knuds Gildes Segl. Det er nu i Nationalmuseet, en Kopi kan ses i en Montre i Koldinghusmuseet. Efter Stilpræget sættes det til omtrent 1290, Bogstavet *o* i »Koldig« viser, at det maa være senere end 1300.

St. Knuds Gildes Segl.

Det er af Malm, ca. 7 cm. i Diameter, rundt, dybtskaaret, med et lille Haandfang. Man ser den hellige Knud siddende paa en Tronstol med Krone paa Hovedet, Sceptret i højre, Rigsæblet i venstre Haand. Sceptret afsluttes med Liljer. Liljerne, som oprindeligt er Jomfru Marias Symbol, findes i adskillige Kongesegl. Langs Signetets Rand læses: S. DE. CONVIVIO: SANCTI: KANUTI: DE: KOLDIG.

d. v. s. St. Knuds Gildes Segl i Kolding. Det ligner ganske andre St. Knuds Gilders Segl.

Af Gildeskraaen fra 1393 eksisterede saa sent som i 1818 et lille Brudstykke, som Rektor Tauber købte ved Auktionen efter Borgmester Junghans. Brudstykket, som nu er forsvundet, men hvis Ordlyd kendes fra Taubers »Breve fra Kolding«, giver indgaaende Regler for passende Opførsel ved de festlige Sammenkomster:

»Enhver Broder skal tage sin Hætte af, naar Lysene bringes ind, eller betale to Lybsk.

Nævner nogen Broder (eller Søster) sin Broder med et ulovligt Navn, saasom Nidding eller Horesøn eller deslige, skal han, naar han ved gode Mænds Vidnesbyrd derom overbevises, give Brødrene fem Sterling og lige saa meget hver Gang han gør det. Støder nogen Broder en Broder fra hans Plads eller med Vold bemægtiger sig en andens Plads, skal han betale to Lybsk.

Dersom nogen skriger op uden Grund og ved sin Skrigen forulemper Brødrene, skal han betale to Lybsk.

Hvor som helst nogen slaar sin Broder, skal han give en Kande Øl til Brødrene og lige saa meget til den saarede. Slaar han ham med Træ, skal han give lige saa meget; men slaar han ham med Næve, skal han give Brødrene en halv Kande Øl og den saarede lige saa meget, og det samme skal han give, hvis han trækker ham ved Haarene.

Sidder nogen Broder og sover ved Gildet, skal han betale to Lybsk, men lægger han sig til at sove i Gildehuset og undlader at gaa hjem, skal han betale fire Lybsk.

Brækker nogen sig i Gildehuset, skal han give en halv Kande Øl. Gør han dette i Huset foran Skabet eller paa Gulvet, skal han give to Sterling.

Spilder nogen mere Drikke, end han kan skjule med Foden, skal han give to Lybsk.«

Lignende Bestemmelser, der viser Tidens Raahed og Drikfældighed, findes i andre Knudsgildeskraaer, f. Eks. i Flensborg og Odense.

Der haves kun faa Oplysninger om Knudsgildet i Kolding. I Christian I.s Privilegium fra 1452 bestemmes, at Gildebrødrenes Ed skal gælde lig med kødelige Slægtnings Ed. At Gildet har haft sin egen Gaard i Laasby, ses af et Tingsvidne fra 1484, lydende paa, at Borgmester Anders Hansen og Nis Petersen, Oldermænd i Knudsgildet, Raadmand Erik Jude, Skørsmænd i samme Gilde, tilligemed seks andre Mænd tilskøder denne Gaard til Dionysius Jensen, Sognepræsten i Eltang, med den Tilføjelse, at, hvis Præsten eller hans Arvinger ønsker at afhænde Gaarden, skal Knudsgildets Forstander paa Gildets Vegne eller Borgmester og Raad have Forret til Pant eller Køb. Tingsvidnet viser, at der i Kolding, som i andre Byer, har været en Forbindelse mellem Knudsgildet og Raadet. Den i Dokumentet omtalte Skørsmænd var Oldermændens Hjælper ved Indkrævning af Bøder. Betegnelsen »Skørsmænd« og Bestillingen haves endnu i Nordby paa Samsø.

Der hviler et Slør over de middelalderlige Gilders Oprindelse. Selve Ordet er tvivlsomt, idet nogle afleder det af et germansk Ord: Pengebidrag, andre af et keltisk: Offer. Det sidste skulde hentyde til Drikkelagenes Forbindelse med de oprindelige he-

denne Ofringer. Det er sandsynligt, at Gilderne stammer ned fra Hedenskabet, men under Kristendommens Paavirkning er tyet ind under en Helgens Beskyttelse. I Danmark nævnes de omkring 1100. Man kan tænke sig, at Byernes Borgere under de usikre Retsforhold har sluttet sig sammen til gensidig Beskyttelse i alle Retsforhold og økonomiske Anliggender. Medlemmerne skulde være som Brødre, med Slægtskabets Pligt til at beskytte hverandre under Forfølgelser, aflægge Vidnesbyrd i Retssager, yde Hjælp, naar økonomiske Tab ramte en Broder, f. Eks. ved Stranding eller Ildsvaade. En særlig Pligt, der stammer ned fra Hedenskabet, var Hævn af Broders Drab enten ved Mandebod eller Blodhævn. Det bedst kendte Eksempel er Kong Niels' Drab 1134 i Slesvig, da Knudsbrødrene dræbte Kongen for at hævne Mordet paa Knud Lavard, Gildets tidligere Oldemand. Gildeskraaerne viser, at Medlemmerne udøvede Domsmyndighed i mange Sager mellem Brødrene indbyrdes. Herved fik Gilderne stor Indflydelse i Bystyrelsen, og meget tyder paa, at der har været nøje Samarbejde mellem Gildet og Magistraten. Ofte har Gildets Oldemand været Borgmester i Byens Raad, og selve Raadet har maaske oprindeligt været et Udvalg af Gildebrødrene. At noget saadant ogsaa har været Tilfældet i Kolding, ses af Tingsvidnet fra 1484. Efterhaanden som Regeringens Magt voksede i Byerne, maatte den se med Mistillid paa Gilderne, der udøvede en selvstændig Myndighed, f. Eks. Domsmyndighed ved Siden af Bytingets. Regeringens Bestræbelser er ganske naturligt gaaet ud paa at indskrænke denne Myndighed. Dette skete i mange Byer hen mod 1500.

Et af de mest ansete Gilder var Knudsgildet, der fandtes i 35 danske Byer, f. Eks. Flensborg, Ribe, Randers, Odense og Malmø. Det stod under Beskyttelse af Knud den Hellige, hvis Dødsdag, den 10de Juli, hvert Aar helligholdtes i alle danske Kirker. Dog har sikkert adskillige af Knudsgilderne oprindeligt haft Knud Lavard til Værnehelgen, men i Tidens Løb er de to Helgener Knud gaaet sammen til een Person, uden at Gildebrødrene i Almindelighed har tænkt paa, om denne Knud var Knud Konge eller Knud Hertug.

Gilderne har haft deres egne Bygninger, saaledes ogsaa Knudsgildet i Kolding. At disse har været anselige, fremgaar f. Eks. af et Vers i »Peder Smed og Adser Bonde« fra Begyndelsen af det 16de Aarhundrede:

Hvor man kommer i Randers og Ribe,
i Viborg, Aars, Aalborg eller Nibe,
og spør: Hvis er den store Gaard
eller det skønne Hus, der staar?
da faar man saadant Svar igen:
det hører til den store Kallent,
til St. Peders Gilde eller St. Knuds,
St. Søfrens Alter eller St. Gertruds.

Gildehusene havde Klokker, der kaldte Brødrene og Søstrene til de fælles festlige Sammenkomster, af hvilke der mindst var fire hvert Aar. Festligheden begyndte med Bøn og Sang, derefter oplæstes Gildets Skraa og Statuter, fælles Gildesansliggender drøftedes, Stridigheder bilagdes, Forlig stiftedes. Mange og gode Retter blev baaret rundt af Skafferne. Man nød Livet, spiste rigeligt, drak endnu rigeligere. Efterhaanden som Gildernes Domsmyndighed gik over til Bytinget og Magistraten, og der blev færre alvor-

lige Sager at drøfte ved Møderne, blev Maden og Øllet Hovedsagen, saa at Gilderne kom i stærkt Vanry som Æde- og Svirelag. De fleste blev nedlagt i Reformationstiden, enkelte har holdt sig til vor Tid som selskabelige Foreninger, Skydeselskaber («Papegøjegilder») eller velgørende Institutioner.

Det er tvivlsomt, om der i Kolding har været andre verdslige Gilder end Knudsgildet. Derimod omtales 1511 et gejstligt Gilde, det saakaldte Kalentegilde, der havde en Gildegaard i Vestergade. Kalenterne – Navnet stammer maaske fra »Kalendae«, den første Dag i Maaneden, paa hvilken Dag Sammenkomsterne holdtes – var Broderskaber af Præster i en vis Omkres, der sluttede sig sammen til gensidig Hjælp. De endte med at blive forargelige Drikkegilder, om hvilke Palladius siger, at »det ikke kunde være gaaet værre til ved Oldtidens Bakkanalier«. De blev ophævede hurtigt efter Reformationen¹⁹⁾.

III. KOLDINGS FREMGANGSTID, 1536–1627.

Rantzaus Kort. Gadenavne. Byggestil. Indskrifter. Kirkegaarden. Sundhedsforhold. Brønde. Torvet. Bystyre. Borger­skabet. Lavene. Byens Størrelse. Økonomiske Forhold. Hoffets Betydning. Kvæghandelen. Markeder.

Det er kun vage Forestillinger, vi har om Koldings Udseende før ca. 1585. Vi ved, at der har været en Bebyggelse paa St. Jørgensbanken fra ca. 1200, at det centrale Kolding er kommet til i Slutningen af det 13. Aarhundrede, Lusby nævnes, vi kender nogle Gadenavne. Dette er alt. Først ca. 1585 kastes der Lys over de topografiske Forhold ved Henrik Rantzaus Perspektiv.

Henrik Rantzau, Søn af Christian III.s navnkundige Feltherre, Johan Rantzau, var Statholder i den kongelige Del af Slesvig og Holsten, en lærd Mand, der skrev adskillige historiske og topografiske Værker. Til Brauns og Hogenbergs »Theatrum urbium præcipuarum mundi« (Skuet af Verdens fremragende Byer) bidrog han med et Perspektiv af Kolding, stukket efter et Kobber i hans Privatsamling. Af dette har Museet paa Koldinghus flere Eksemplarer. Det tilsyneladende ældste, som er farvet, 48×36 cm, har i det øverste Hjørne til højre Indskriften: »Ex musæo Illustris et Generosi Dnij. D. Henrici Ranzouij Producis Cimbrici etc.« (Fra den berømmelige

og ædelbaarne Hr. D. Henrik Rantzaus Samling, Statholder i Jylland osv.). Nederst til venstre findes en Fortegnelse over Byens Gader, Bygninger m. m. Paa en ikke farvet Gengivelse af samme Størrelse er der i Aapartiet nogle Tilføjelser. Der er flere Skibe, paa Engene ses Heste, Færdslen over Sønderbro er betegnet ved Fodgængere og Køer, nederst til venstre fremstilles et Skovparti med bevæbnede Mænd til Fods og til Hest. Desuden haves fra det 17de Aarhundrede tre smaa Gengivelser, 14×12 cm, alle tydeligt nok efter Originalen, det ene fransk, de to tyske. Paa et af disse ses i venstre nederste Hjørne en grim Løve og en kraftig Vædder, samt følgende Vers:

Perdere te possem nullo miserande labore,
Sed generosa meam cohibet clementia bilem.

Med tysk Oversættelse:

Ich künt dich tödten, wenn ich wollt,
Trutz dem, der mir es wehren solt.
Mein gnedig adelich gemüht,
Mir solchs verbeut und dich behüt.

Det er usikkert, hvad Tegning og Vers hentyder til.

Teksten paa Kortets Bagside og de i Kronen øverst paa Kortet sammenslyngede Bogstaver F. og S., d. v. s. Frederik og Sofie, viser, at Kortet er ældre end 1588. Da Kongens Kostpenge til Lærdskolen i 1580 nævnes i Teksten, maa det være yngre end 1580. Fra Størrelsen af Raadhuset, der blev udvidet 1582, kan sluttes, at det er optaget efter dette Aar, og fra Tekstens Omtale af Byens *tre* Brande, at det er yngre end 1583. For Kortheds Skyld bruges i det følgende Aarstallet 1585.

Da Kortet er gjort uden Maalestok, er der paa-

viselige Fejl, f. Eks. ved Anbringelsen af Laasby og Hospitalet. Trods disse og andre Fejl er det en god Vejleder ved Studiet af Koldings Byplan paa den Tid. Det fortjener at benyttes til en forstørret Model i Papirmasse og Træ, som kunde give Museets Besøgende et levende Billede af den gamle By.

Man ser i Baggrunden Koldinghus, som det saa ud paa Frederik II.s Tid, altsaa uden Christian IV.s Kæmpetaarn, Staldgaarden, Dyrehaven, og der, hvor nu Fredericia Landevej gaar, det saakaldte »forwerck«. Ordet betyder baade Avlsgaard og fremskudt Befæstning. Efter Tegningen menes her det første. I Laasbykvarteret ligger foruden Hospitalet omtrent 20 Huse eller Gaarde, ret spredte med mellemliggende Marker og Tofter, hegnede med Tjørnegærder. Et af de større Huse Syd for Laasbygade er betegnet som »Blessbergk«. Paa St. Jørgensbanken ses et lignende Antal Bygninger, blandt disse en mindre, »Sanct Jørgenshoff«, og den meget anselige »Provstegaard« i en stor Have med Træer, hegnet med et Tjørnegærde. Over Aæn fører tre Broer, en mindre hvor nu Vesterbro ligger, Sønderbro med syv smaa Huse paa den sydlige Aabred, og længere mod Øst »Kongens Vindebro« ikke langt fra nuværende »Nybro«. Den var anlagt af Frederik II. Under nogle Forhandlinger i Kolding 1575–76 mellem de kongelige og hertugelige Raader klagede de sidste over Broens Anlæg. Kongen svarede i et Brev til Hertugen, der maaske har anset Broen for en ny Udfaldsport mod Sønderjylland, at han havde lagt den ny Bro paa sin Kongevej til egen Bekvemmelighed, men ikke til Hertugens Skade, »for at Vi, naar vi ønsker at besøge Eders Naade selv eller

i anden Hensigt vil tage Vejen ud af Byen, ikke skal fare gennem Byen, men kan drage over denne Bro«²⁰). Broen forsvandt i det 17de Aarhundrede og antydes ikke paa Resens Kort fra 1677.

Kortets mellemste Parti optages af Kirken, Latin-skolen, »Nørregade« (nu Adelgade), Torvet med Raadhuset, Vippebrønden og Kagen, Vestergade, Rendebanen, »Søndergade« (nu Helligkorsgade), Østergade. Østergade har en tæt Bebyggelse paa den østlige Side. Fra Vestergade til Østergade løber det paa begge Sider bebyggede Katsund. Parallelt med »Søndergade« (nu Helligkorsgade) ligger en paa den nordlige Side tæt bebygget Gade, nuværende Brostræde. Det er den Gade, som til forskellige Tider hed Skidenstræde, Rakkergade, Bøddelgade.

Nord for nuværende Klostergade ses den kongelige Urtehave, grænsende mod Vest til en Gade uden Navn, bebygget paa den vestlige Side, nuværende Slotsgade. Syd for Klostergade ligger i trærige Haver nogle anselige Bygninger, mod Sydøst en spredt Husrække Vest for den Kongevej, der fra Vindebroen fører op til Slottet.

Af alle Kortets Bygninger staar nu kun Slottet og Kirken. Af Koldings nuværende Huse er P. Martin Møllers Hus i Helligkorsgade det ældste, og det er fra 1589. Borchs Gaard paa Torvet er fra 1595.

2.

Af Gadenavnene har nogle haardnakket unddraget sig en sikker Tydning. Laasby nævnes første Gang 1484 som »Luseby«. Med uvæsenlige Ændringer holder denne Stavemaade sig det 16de Aarhundrede

ud. Rantzau har »Lussbue«. Om Navnets Alder vides intet sikkert. De ældste Navne paa -by stammer fra Vikingetiden, men mange er adskillige Aarhundreder yngre. Det er i et tidligere Kapitel paa vist, at Forbindelsesvejen fra Indlandet i det 13de Aarhundrede gik over St. Jørgensbanken. Den Vej, hvor nu Laasbygade gaar, kan først være blevet farbar, da Moradserne blev opfyldt og Fjællebroer lagt over de smaa Vandløb, som den Gang skar Sænkningen. Fjællebroer i Laasbygade omtales endnu i det 18de Aarhundrede. Dette udelukker ikke, at der paa det højere Terræn har været en Bebyggelse, tidsbestemt adskillige Aarhundreder yngre end det oprindelige »Kalding«, men ældre end Nicolaikvarteret. At der her skulde have været en Losseplads, som gav Stedet Navnet »Losseby« – tidligere en ret almindelig Forklaring – med Sejlløb til Fjorden, modbevises af, at Slotssøen i Middelalderen vides at have været en Ferskvandsø ²¹). Desuden er Lydovergangen »Losseby« til »Luseby« umulig. Ganske værdiløse er de Forklaringer, som vil sætte Navnet i Forbindelse med »Lus« (d. v. s. Lys), fordi Bebyggelsen laa frit, eller »løs«, fordi den var skilt fra Kolding, eller et unævneligt Snyltedy, fordi Byen skulde have været et urenlige Fatigkvarter. Den sidste Forklaring genfindes ganske naturligt for andre med »Lus« sammensatte Landsbyer, f. Eks. for »Ludserød« i Frederiksborg Amt, der af den Grund i 1922 fik Navneforandring til »Høvelte« ²²). Nogle Stednavneforskere vil sætte alle de med »Lus« begyndende Stednavne i Forbindelse med Helgennavnet Lucius eller det oldnordiske »Lutr«. Andre hævder, at første Led i Navne paa

-by – bortset fra Bornholm og Sydslesvig – aldrig er et Personnavn, men angiver et Naturforhold. Spørgsmaalet er da stadig ubesvaret.

Lige saa omstridt er Oprindelsen til Navnet »Blæsbjerg«. Det brugtes i Middelalderens Slutning og findes paa Rantzaus Kort som Betegnelse paa et enkelt, ret stort Hus. Den gængse Forklaring, at her blæste Byhyrden Kvæget sammen, og at Huset var Hyrdens Bolig, er kun en løs Formodning. Hyrden har ikke haft saa fin en Embedsbolig, og han har sikkert, som Gadenavnet antyder, boet i Hyrdestræde. Forklaringen, at Kvæget blev blæst sammen paa Blæsbjerg, kan ikke en Gang støtte sig til en gammel Tradition. Fyhn kender den ikke. Han mener, at Navnet stammer fra, at det aarlige Kvægmarked holdtes paa dette Sted, og at Markedets Begyndelse tilkendegaves ved Blæsning. Navnet Blæsbjerg er ret almindeligt i Danmark. Det findes ikke mindre end 25 Steder. Den Formodning er fremsat, at det stammer fra Ordet »Blege«, en gammel Benævnelse paa Kalkjord, Molér. Ogsaa dette synes usikkert, da alle sikre S sammensætninger har Forleddet i Formen »Blege«, ingen i Ejeform. Koldings Blæsbjerg er ikke kalk-, men nok lerholdig. Her havde Konsul Grau i 1860'erne sit store Teglværk. En af Kvarterets Gader hed Teglgaaardsstræde, i 1898 ændret til Borbergade. Hvis Koldings Blæsbjerg – oprindeligt stavet Blessbjerg – stammer fra »Blege«, vilde det betyde Lerbanken.

Omstridte og hidtil uopklarede er ogsaa Navnene Sviatorv og Sviegade. Fyhn udleder Navnene fra, at Husene her i ældre Tid »siges at være ved Ildsvaade ødelagt«. Forklaringen er lidet trolig, da

Kolding i Frederik II.s Tid.

(Fotografisk Gengivelse efter Originalen i Theatrum Urbium, 5. Bind, Dobbelbladet Nr. 32).

samme Skæbne har ramt andre Gader. Eliassen mener, at Navnene stammer fra, at her blev Byens Kreaturer »svedne«, d. v. s. brændemærkede, før de om Foraaret sloges paa Græs. Støttende sig til, at der i Ribe, hvor der ogsaa findes en Sviegade, i 1663 blev bekostet en »Sviepæl«, har Hugo Matthiesen fremsat den Formodning, »at Kreaturerne, naar de om Efteraaret toges hjem fra Holmene, fik deres buskede og stride Haardække afsvedne med et glødende Jern«.

Det er paa Forhaand sandsynligt, at der maa være en særlig Grund til, at Sviegader netop findes i Ribe og Kolding, men ikke i andre Byer. Fælles for disse to Byer var, at fra dem gik i det 16de og 17de Aarhundrede den store Kvægudførsel. I 1689 udstedtes en Forordning, at alle Græsøksne og Heste i Grænsedistrikterne af Toldbetjentene i Ribe og Kolding skulde »med det dertil paa Toldboderne forordnede Stempel brændes og tegnes, saasom Øksne oven paa Hornene og Heste paa Hoverne«. Dette Paabud nævnes her første Gang, men Ordlyden lader formode, at Stemplet ikke er en ny Opfindelse, og lignende Indbrændinger er i hvert Fald langt ældre. I 1623 paabød Christian IV. Indbrænding af et kronet C paa alle af Kongen købte Øksne. Rantzau har ikke Navnene »Svietorv« og »Sviegade«, det sidste findes paa Resens Kort fra 1677. De synes altsaa at være blevne til omkring eller efter 1600, altsaa i den Tid, da den store Udførsel fandt Sted og Smugleriet tog til, og det er da muligt, at Svidningen er foregaaet her. Det samme gælder Ribes Sviegade, hvis Alder dog ikke angives i Kinchs Byhistorie.

Fælles for de tre sidste Forklaringer er den naturlige Brug af Ordet »svide«. Mod Eliassens Tydning kan indvendes, at Kvægets Indbrænding ikke nævnes i Koldings Videvedtægter i det 17de Aarhundrede, men først 1738, desuden at det er mærkeligt, at Gadenavnet kun findes i de to Byer. Den sidste Indvending kan ogsaa rettes mod Hugo Matthiessens Formodning. Den tredje Forklaring er vel nok den sandsynligste, men mangler det afgørende Bevis. Sikkert er Gadernes Gaade endnu ikke løst ²³).

3.

Katsund er tidligere (Side 40) omtalt og Navnet forklaret. Gaden nævnes første Gang 1456. Den ses paa Rantzaus Kort, løbende fra Vestergade til Østergade, med tæt Bebyggelse paa begge Sider. I det 16de Aarhundrede var Strædet tre Meter bredt, foruden et lille Vandløb i Midten. Endnu i 1820 har der været en snæver Gang mellem Bygningerne mod Nord og Syd, der efterhaanden havde erobret Grunden, og Vægterne maatte om Vinteren kaste Sne i Strædet.

Ogsaa Rendebanen ses paa Kortet at have været tæt bebygget paa begge Sider. Udgravninger viser, at Terrænet oprindeligt har været en sumpet Engstrækning langs Aaen. Gaden er altsaa blevet til ved Opfyldning. Sandsynligvis skyldes Anlægget Christian III., der vides paa dette Sted at have afholdt Dystløb i 1545 og 1548.

Gaden, der fortsætter Rendebanen mod Øst, kaldes paa Kortet »Søndergade«, nuværende Helligkorsgade. Eliassen formoder, at Navnet stammer fra, at Hellig Kors Alters Huse har ligget i denne Gade. Man

kunde snarere tænke sig, at der i Vejkrydset ved Søndergade og Rendebanen har staaet et helligt Kors, og at dette har givet Gaden Navn. Navneskiftet hos Rantzau er mærkeligt.

Vest for den kongelige Urtehave laa »Gade bag Slottet«, senere »Pedersilliegade«, nu Slotsgade. Gadens østlige Side var ubebygget, og paa den vestlige hvilede den Servitut, at Husene skulde være uden Kvist, forat ikke uvedkommende Øjne skulde kigge ned i den kongelige Gartnerhave.

Ganske forsvundne er nu nogle Gyder, som nævnes i det 17de Aarhundrede eller findes paa Resens Kort fra 1677: »Kedelsmedgade«, som Nord for det tidligere »Fremad« gik fra Laasbygade ned til Søen, »Fruergade«, der mod Øst løb parallelt med nuværende Brostræde, samt »Divelshul« (Djævehullet), som fortsatte Vestergade ned til Aaen. Det uhyggelige Navn stammer fra, at her maatte Kvinder, som mentes besatte af Djævelen, bestaa Vandprøven.

Ved en mærkelig Skæbnens Ironi kom i mange Byer de fattigste og mest foragtede kommunale Bestillingsmænd til at repræsentere Stedets Øvrighed ved Gadebenaævnelserne. Tidligere er nævnt Hyrdestræde. Et andet Eksempel i Kolding, som i mange andre Byer, er Bøddelstræde, Navnet paa nuværende Brostræde. Eliassen meddeler, at »Bøddeliet« d. v. s. Bøddelens Hus, var det sidste Hus Syd for Gaden ved Søndergade. Det var opført 1609, blev nedrevet i Slutningen af det 18de Aarhundrede, og et nyt bygget omkring 1790 i »Klosterstræde«, nu Nybrogade, der af den Grund i en Menneskealder hed Bøddelstræde. Til Bøddelens Hus hørte Embedsjord, den saakaldte »Bøddelmajen« d. v. s. -engen, mellem Aaen og Brostræde.

Da nuværende Brostræde, der tidligere foruden Bøddelstræde ogsaa kaldtes »Rakkerstræde«, maatte afstaa sit hævdvundne Navn, fik det Navneforandring til »Skidenstræde«, et Navn som genfindes i mange Byer og antyder, at disse Gader har været en Slags ikke autoriserede Lossepladser, lig dem man endnu i vor Tid kan se paa Grænsen mellem By og Opland. Man forstaaer saa godt, at Gadens Beboere har skammet sig over Navnet og søgt at faa det ændret. I Kolding blev det erstattet med Brostræde, i København med det straalende Krystalgade. At Koldings »Skidenstræde« ikke har haft Eneret enten paa Navnet eller Snavset, ses af, at Terrænet mellem Laasby Port og Vejen over Tivolibakkerne hed »Skidensig« (Sig = Morads).

Gadenavnene har ikke ligget fast. Ovenfor er omtalt Klosterstrædes og Bøddelstrædes Navneskifte. Rantzau har »Søndergade« om nuværende Helligkorsgade. Nuværende Søndergade hed længe »Brogade« efter Broen over Aaen, eller »Portgade« efter Byens søndre Port. Nuværende Adelgade hed omkring 1600 »Nørregade« eller »Ved Torvet«, medens »Adelgade« undertiden brugtes om Østergade. Vor Blæsbjerggade hed i det 17de Aarhundrede »Provstgaard« eller »Provstgaardsgade«. Bevægelsen er fortsat til vor Tid med Tab af adskillige af de oprindelige Navne, f. Eks. Sviegade (nu Skolegade), Studiumsstræde (nu Kirkestræde), i den allerseneste Tid Øster Klostergade og Klosterstræde.

4.

Der er tidligere (Side 69) gjort opmærksom paa, at der paa Rantzaus Kort er Forskydninger i An-

bringelsen af Laasby og Hospitalet. Der er ogsaa i den indre By paaviselige Fejl i Maalene. Naar man ser paa Vestergades østlige Husrække mellem Torvet og Katsund, synes det tvivlsomt, at der her har været Plads til tolv Huse, selv med smal Gavlfront. Den bebyggede Firkant mellem Kirken og Torvet strækker sig aabenbart for langt mod Øst. Der kunde ogsaa i andre Gader peges paa tilsyneladende Unøjagtigheder. Derimod synes Kortet i andre Henseender at være udarbejdet med megen Omhu og med udtrykkelig Fremhævelse af bestemte Ejendommeligheder. Det svarer sikkert godt til Virkeligheden, at Vestergades østlige Side bestaar af Gavlhuse, den vestlige af Langsideshuse, og at Gavlhusene i nogle Gader er særligt fremherskende. Det samme gælder de talrige Vindfløje, undertiden med tydelige, sikkert forgyldte Kugler. Dette var i det 16de Aarhundrede og senere et yndet »Zirat«, der f. Eks. kendes fra Raadhusets bevarede Vindfløj, der nu sidder paa Borchs Gaard. Det samme gælder Anbringelsen af Skorstenspiber paa enkelte Bygninger, hele tre paa Provstegaarden, medens de mangler paa de fleste Huse. Dette stemmer godt med, at de fleste Skorstene endte »blindt« med et Hul i Mønningen, noget der medførte stor Brandfare og først ændredes efter mange strenge Regeringsbud. Ligeledes svarer det vel godt til Virkeligheden, naar der ses store Haver med løvrige Træer ved Provstegaarden og Adelsgaardene paa den tidligere Klostergrund, naar der paa iøjnefaldende Maade skelnes mellem de almindelige Huse og de store Gaarde, og at der paa Kortet er angivet en Række anselige Bygninger i Østergade, der omkring 1600 var Byens

Hovedgade. Af historiske Meddelelser vides, at adskillige Adelsmænd, blandt disse Caspar Markdaner, havde Gaarde i Østergade. Endnu kan nævnes de mange »Bislag«, Udbygninger foran Gadedørene, hvor Beboerne efter endt Dagværk kunde slaa sig ned for at trække frisk Luft, iagttage Færdslen og drøfte Dagens Spørgsmaal med Naboer og Genboer. Særligt tydeligt ses disse Bislag paa Rendebanen, i Helligkorsgade og i Østergade, hvor den sammenhængende Række Udbygninger maaske viser, at Mellemrummene mellem Bislagene har været optagne af Karnapper.

Næsten alle Husene har Gavlen ud mod Gaden. Denne Byggeskik, som senere fortrænges af Langsiden mod Gaden, genfindes delvis i alle danske Købstæder i det 16de Aarhundrede, men synes at have været særligt fremherskende i Byer som Ribe og Kolding, hvorhen den gennem Sønderjylland er kommet fra Lybeck og andre tyske Byer. Et smukt Eksempel er Peter Martin Møllers Hus i Helligkorsgade.

Bindingsværkshusene med de rødkalkede Vægge og hvide Fuger, medens Udskæringerne straaledede i Renæssancens kraftige Farver, de fremspringende Bislag, de udhængende Karnapper og de overhængende Gavle, hvis Tagspidser dannede et Zigzag, gav Gaderne det maleriske Præg, som trods Brandenes og Krigenes Ødelæggelse, Armod og Tidens Tand, holdt sig til Begyndelsen af det 19de Aarhundrede. »Kolding var«, hedder det i Johannes Fibigers Skildring af sin Barndomsby omkring 1830, »en saa mærkelig By, at, om man nu kunde tage den hel og holden og sætte den ind i et Museum, vilde den være

en værdifuld Oplysning om svundne Tilstande. Krogede, snævre Gader med Bindingsværks Huse, hvis Stokværk hang det ene ud over det andet, en primitiv Stenbro, i hvis Midte løb en Række brede, over alenbrede, men runde, utilhugne Sten, indrettede til ved Spring fra den ene til den anden at komme frem over det ufremkommelige«.

De af Fibiger omtalte Sten, de saakaldte »Borgmestersten«, var ikke en kommunal Reform fra hans egen Tid. De stammer lige ned fra det 16de Aarhundrede og hører med til Rantzaus Gadebillede. De var ogsaa den Gang den bedste Færdselsvej for Fodgængere, for hvem det var endnu vanskeligere at færdes langs Husene med Fortovenes Tagdryp, de fremspringende Trapper, Bislag, Karnapper, Haandværksbodernes udslaaede Salgslemme m. m.

Fibigers Skildring af Bygningerne udfyldes i Enkeltheder af Fyhn: »Kolding havde i flere Generationer beholdt sine gamle Gaarde og Huse efter den ældre Byggemaade. Overalt stødte man da paa Bindingsværks Bygninger med Karnapper og Kælderskure, fremspringende Overetager, Gavle med Fløje o. a. Paa Bjælkehoveder og Stolper, over Porte og Døre var Zirater anbragte efter Tidens Smag, Engle, Hermer, Arabesker, Bomærker, Bibelsprog paa Latin, Dansk og Tysk, med ophøjede eller indskaarne Bogstaver, nogle Bygninger sprang betydeligt frem, andre faldt dybt tilbage«. Skønt mange af de Bygninger, som Fibiger og Fyhn havde for Øje, er rejste efter 1585 i Stedet for de i Krigsaarene nedbrudte og nedbrændte, passer Skildringerne sikkert godt nok for Bygningerne paa Rantzaus Kort.

Kun faa af Husene var grundmurede, de saakaldte »Stenhuse«, væsenligt Adelen's Gaarde. Det sidste, der laa i Østergade Nr. 17, blev i 1906 nedbrudt for at give Plads til en Bygning for »Kristelig Forening for unge Mænd«. Det var et Gavlhus fra omkring 1500, med Rester af Dekorationer, malede med Kalkfarve direkte paa Væggen, fra en noget senere Tid. Af Bindingsværkshusene var mange

Bulhuset i Torvegade.

lerklinede, de fornemste havde Murtavl. I de ældste Huse var Tavlene lukkede med Planker, de saakaldte »Bulhuse«. Disse sidste har omkring 1550 været de almindeligste, men blev ved Regeringsbud i 1577 og senere forbudt, dels paa Grund af Brandfare, dels fordi det store Forbrug af Tømmer tærede haardt paa Skovene. Det sidste Bulhus i Kolding var den i 1905 nedbrudte Lade- og Staldbygning til den gamle Smedje i Torvegade. Heraf findes en

Del i Museet paa Koldinghus, hvor ligeledes Smedjen, der var i Forhuset, har faaet en Plads.

Husene var ved Midten af det 16de Aarhundrede næsten altid straatækte, Tagsten var endnu en Undtagelse. I 1580 paabød Frederik II. Tegltage inden to Aar, og en stor Ildebrand i 1583 fremmede en delvis Gennemførelse af Ordren. Dørene bestod oftest af to Halvdøre, delte paa tværs, Nederdøren med Krog, Overdøren med Klinkefald. Dog omtales ogsaa Laase. Kun de færreste Huse har haft Glasvinduer, smaa, blyindfattede, halvt uigennemsigtige, stundom vistnok med en Bukkel i det grønne Glas som Bunden af en Flaske. De fleste Huse har til Udgangen af det 16de Aarhundrede maattet nøjes med Træluger for Lyshullerne. Særligt gælder dette Bodernes »Butiksvinduer«, en bred Trælem, der blev slaaet ned ud mod Fortovet, for at tjene som Disk, idet Køberen stod udenfor paa Gaden ²⁴).

5.

Der er kun faa Rester tilbage af de Indskrifter, som endnu paa Fyhns Tid kunde læses over Husenes Porte og Døre, og som, foruden at meddele Ejerens Navn og Byggeaaret, viede Huset og dets Beboere til Guds Varetægt, udtalte en moralsk Leve-regel eller gav en historisk Meddelelse om Ildsvaade, der havde ramt Byen og Huset. Tallet er under 40, af disse een fra 1576, 24 fra Tiden 1586–1626. En Del af dem er nu samlede i Museets Bygningssal, andre er indmurede i senere opførte Bygninger. De fleste er paa Dansk, andre paa Latin, Tysk eller Plattysk.

Indskriften fra 1576, udskaaret i Relief paa en

Egetavle, stammer fra den i 1906 i Adelgade nedrevne Bygning »Fønix«, der til Dels var samtidig med Tavlen. Indskriften lyder:

Benedictio Dei divites facit. Laborandum. Hans Ebesøn. 1576.
d. v. s. »Guds Velsignelse gør rige, men der maa arbejdes«. Hans Ebbesen nævnes 1564 som Kæmner i Kolding.

I Gavlen af det ombyggede Hus i Helligkorsgade Nr. 20 kan man endnu læse det Vers, hvormed en an-

den Kæmner og Raadmand, Mogens Eriksen, i 1632 forevigeede Genopførelsen af sin i Kejskerkrigen ødelagte Bygning:

Rigens (d. v. s. Rigernes) Fiender mig ruineret,
Mogens Ericksøn mig renoveret.
Hvor (d. v. s. hvorledes) med mig herefter skal gaa,
Gud ene derfor raade maa.

Over Halvdøren i Peter Martin Møllers Hus i Helligkorsgade sidder en Egetavle med den fortrøstningsfulde Udtalelse:

O Here wilt du wordt Hus beware,
da stard det for ald Frøct og Farre. 1589.

Bygherrens og hans Hustrus Navne er kun angivne med Forbogstaverne H. J. og D. H.

Seks Aar yngre er Egetavlen over Gadedøren i Borchs Gaard paa Torvet, med følgende tyske Indskrift:

Werp din Anliggent up den Heren.
De wert di vorsorge. Psal. 55.

Under Indskriften staar Aarstallet 1595, samt For-

bogstaverne H. R. og M. H. R., den tyskfødte Apoteker Hermann Reiminch og hans Hustru Margrete Hermann Reiminch. Tavlen blev i 1906 under kyndig Vejledning af Nationalmuseets Arkitekt, C.

M. Smidt, malet med polykrome Farver, saa nøje svarende til de oprindelige, som det var muligt efter de svage Spor.

Af stor lokalhistorisk Interesse er en desværre beskadiget Sandstenstavle i Museets Bygningsafdeling, 106 cm. bred, 40 cm. høj, malet med polykrome Farver. I Midten ses Koldings daværende

Byvaaben, til venstre Caspar Markdaners og over dette C. M. Paa det manglende Stykke til højre har maaske Christian IV.s Vaaben staaet. Mellem de to Vaaben læses:

OPBYGT
A^o MDCIX

og til højre for Byvaabnet de to Bogstaver: RE.

Det er den Tavle, som 1609 sattes over Indgangsdøren paa Koldings Raadhus. Bogstaverne RE kan efter en Meddelelse hos Fyhn udfyldes til: Renoveret 1740. Dette stemmer med en Oplysning i Kæmnerregnskabet for 1740, at Stenen i dette Aar blev »ophuggen«²⁵).

6.

Mellem Adelgade og Kirkegaarden, der først i 1825 blev nedlagt som Begravelsesplads, laa de gamle Kirkeboder. I 1857 blev de tre sidste nedrevne, Pladsen omdannet til Torv og Færdslen givet fri.

Kirkegaarden har i det 16de Aarhundrede været større end den nuværende Kirkeplads, idet Byggen linien er rykket ud. Dette gælder særligt Latin skolen og Raadhuset, men ogsaa den sydlige Husrække, der ligger mindst to Meter ind paa den gamle Kirkegaard. Mod Vest var Kirkegaarden hegnet med et Tjørnegærde, ved Vestergade, Raadhusgyden, Adelgade og Studiumsstrædet var der Adgang over fire Kirkerister. Disse Rister var Tremmebroer, som Mennesker let kunde gaa over, medens Svin og omstrefjende Kreaturer vilde faa Fødderne i Klemme, hvis de søgte at liste ind til det frodige Græs, der dækkede Gravtuerne. Græsset paa Kirkegaarden var fristende. Undertiden slap Ejerne selv Kvæget derind, hvorfor det i 1595 blev forbudt at

have Græsning paa Kirkegaarden, med mindre man havde den i »Kirkens Værges eller Øvrigheds Minde«. Saa sent som i 1660 hører vi, at Svinene oprodede Gravene, og i 1666 blev det paa Bytinget paabudt Borgerne at holde deres Svin fra Kirkegaarden, da de vilde blive indfangede og givne til St. Jørgens Hospital.

Vest for Kirken nævnes 1610 en Plads »Kirkens Kaalgaard«, vel en Slags Køkkenhave. Der omtales ogsaa en »Grav Kjelde« (Kilde). Det er tvivlsomt, om det deraf kan sluttes, at der paa nogle af Gravtuerne var plantet Blomster, som kunde vandes med Vand fra Kilden. Paa Kirkegaarden laa endvidere et »Pesthus«, i hvilket de syge under Epidemier blev indespærrede, med et Bord udenfor til Hensætning af Mad og Almisser. Paa Kirkens østlige Side saas et »Benhus«, hvor de ved Gravenes Fornyelse stadigt opgravede Skeletdele blev anbragt. Benhuset blev først nedlagt 1728. Det ses paa Resens Kort fra 1677. Ved det store Kloakanlæg i 1923 gravedes sandsynligvis gennem dette Sted, da der fandtes tæt sammenpakkede Knogler i indtil fire Meters Dybde. Paa Benhuset havde Caspar Markdaner i 1591 ladet anbringe den Tavle, der nu findes over Indgangen til det ny Ligkapel paa Kirkens Nordside, med Dødens og Gravens Tegn, en Ligbaare, en Skovl og en Spade, samt disse Alvorsord:

Du weltweise trit
 hir bei. Sage welcher Herr
 oder Knecht sei.
 Seint wir nicht alle
 von Staub und Erd gemein,
 so beweise es anders aus
 disem Beine.

Siste gradum viator. Si bonus es, morere victurus,
sin malus es vive moriturus.

d. v. s. Stands din Gang, Vandringsmand. Hvis du er god, saa dø for at leve, men, hvis du er ond, saa lev for at dø!

Kirkegaarden svarede daarligt til vor Tids Forestillinger om de dødes Have. Den var mange Ting: En Genvej for gaaende og ridende, en Bymark for græssende Kreaturer, en Rodeplads for Svinene, en Tumbleplads for de mange herreløse Hunde, en Legeplads for Lærdskolens Peblinge og Sinker, sandsynligvis ogsaa Tilskuersplads ved Opførelsen af moralsk-religiøse Skolekomedier. Men den var mindst af alt en fredet Hvileplads for de afdøde Forældre, Søskende og Børn. Et helt andet Indtryk af Ærbødighed overfor de afdøde fik man, naar man traadte ind i Kirken, hvor Væggene var prydede med et spraglet Dække af Mindetavler, Vaabenskjolde og Epitafier, og hvor Gangene var en fortsat Række af større og mindre Ligsten, med indhuggede Relieffer, bibelske Skriftsteder og kærlige Mindeord paa Latin, Dansk eller Tysk, en grel Modsætning til de nedtrampede Gravtuer udenfor, et Tegn paa den dybe sociale Forskel mellem fornem og simpel, rig og fattig. Under Kirkens hellige Buer, ogsaa efter Døden nærværende ved Menighedens Andagt, hvilede de jordiske Rester af Byens Honoratiores og velstaaende Borgere, hvis Slægtninge havde Raad til at betale for den indviede Plads og de kostbare Mindeplader. I Koret laa Borgmestrene, Raadmændene og Præsterne, medens andre velstillede Borgere til deres sidste Hvilested maatte nøjes med et Stykke af Kirkens Gange nær Familiens Stolestade.

Men Pladsen var knap. Kolding Kirke stammer fra før 1300. Inden 1600 havde man i tre Aarhundereder begravet Byens gejstlige og verdslige mægtige inde i Kirken. Gulvet var saa undermineret, at det, som i 1635, kunde ske, at det pludseligt faldt sammen, og hele tre Stole faldt ned i Hullet. Stadigt maatte der skaffes ny Plads til de sidst døde, hvilket kun lod sig gøre ved at fjerne de gamle Lig. Hvor brutalt dette er sket, ses af en Meddelelse fra 1601 om Begravelsesstederne *inde* i Kirken, »at det tit og ofte sig begiver, at de døde Menneskers Kroppe eller Legemer opgraves, før de ere formultrede som sig bør«. De opgravede Skeletdele er saa bragt ud i det uhyggelige, ovenfor omtalte Benhus, en Fremgangsmaade, der har faaet Caspar Markdaner til at spørge: »Sage welcher Herr oder Knecht sei«. Under normale Forhold er Oprydningen kun sket med længere Mellemrum. Men naar Farsoter hærgede Byen, naar Indbyggerne døde i Hundredevis, naar Familiegravene knapt var lukkede, før de maatte aabnes igen, har Kirken dagligt genlydt af Graverkarlenes Hakker og Spader, og fra de nyligt aabnede Grave har en kvalmende og smittebærende Liglugt lagt sig som en Sky over Menigheden og krævet nye Dødsofre ²⁶).

7.

Før og efter 1600 nævnes i Løbet af 50 Aar tretten Farsoter, der har hjemsøgt Norden, Byldepest, typhoid Blodgang, »den spanske Pip« osv. De sparede hverken gamle eller unge, Mænd eller Kvinder, rige eller fattige. Enkelte Tal paa Dødsfald kendes, 500 i Vejle i 1584, 358 i Kolding i 1654. Datiden saa i

disse Farsoter Guds Straffedomme. De forstod ikke, at Aarsagerne var deres egen offentlige og private Urenlighed, i Forbindelse med en Overdrivelse i Nydelsen af Mad og Drikke, som udæskede alle Sundhedsregler, to Forhold der hidkaldte Sygdommene og gav dem rig Næring.

Jonas Coldingensis fortæller, at Christian III. valgte Kolding til Residensby paa Grund af dens Sundhed, en Ros der gentages af Pontanus og andre Forfattere i det 17de Aarhundrede, og fra disse gik i Arv til Tauber og Fyhn. Denne Ros var ufortjent. I det 16de og 17de Aarhundrede har Kolding været en lige saa urenlig og usund By som alle andre. Der var i saa Henseende intet at tage fra den ene og give til den anden. En fælles Skildring passer paa dem alle. »Man tænke sig«, skriver Troels Lund, »Gader, gennem hvilke Byens Kvæg, ofte gentagne Gange om Dagen, blev drevet. Man huske Befolkningens Hang til at betragte Gaden som den Plads, hvor man med fuld Ret henkastede alt, hvad man ikke ønskede at beholde i Huset, Affald, Aske, gammel Halm, Aadsler og hvad værre er. Man forestille sig endelig den Blanding af en Flyttedagsbunke og en Mødding, hvilende ikke paa en jævn Stenbro, med Hæld i Rendestenen, men paa en Stenbund med Huller og Sænkninger paa urette Steder, saa vil man forstaa, hvilke Landkort en Skylregn her kunde skabe, med Fastland, flydende Øer, Malstrømme og stille Sumpe. Skulde vi bruge et stærkt Udtryk om hin Tids Gader, kunde vi sige, at de tog sig ud som Svinestier. Datiden vilde ikke have taget os dette Udtryk ilde op, den gik selv videre, den holdt virkeligt Svin i dem«.

Denne kraftige almindelige Skildring kan udfyldes med stedlige Træk. Brolægningen, der tidligst omtales 1564, paahvilede Husejerne, hvilket voldte stort Besvær, da hver Grundejer helst vilde lægge sin Stenbro højere end Naboens, forat Uhumskhederne kunde flyde ned til denne. Det blev derfor i 1632 nødvendigt at udstede et Paabud om, at ingen maatte højne sin Stenbro, Naboen til Fortræd og Skade. Torvet, der ikke synes at have været brolagt før ind i det 17de Aarhundrede, rensedes af Skarpretteren eller en Kone for en aarlig Betaling af to Sletdaler. Snavset var ikke almindeligt Fejeskarn, thi som Gødning i en Kostald læssedes det paa Hjulbøren med Grebe. 1639 agede en Vognmand tolv Læs af Torvet. Fjerde Søndag efter Trinitatis 1655 bekendtgjorde Præsten fra Prædikestolen, at ingen maatte gaa omkring i Byen og handle med Sengklæder eller Gangklæder, da Tøjet kunde stamme fra pestsmittede Huse. Svin og Grise, der rodede i alskens udkastet Skarn fra saadanne Huse, skulde holdes af Gaden. Efter Svenskekrigen blev i Juli 1660 paabudt en større Renselsesfest med den Tilføjelse, at Skarnet skulde føres ud af Byen i Stedet for at henlægges ved Sønderbro. Samtidig blev det forbudt at lade Svin oprode Grave, Rendestene og »andre skidne Steder«.

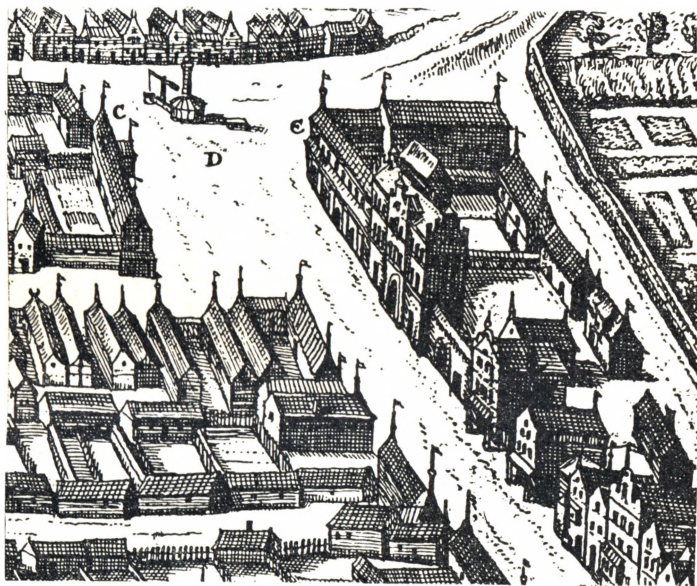
Det uhyggeligste Resultat af det kommunale og private Svineri var Drikkevandets Forurening. I Katsund byggedes »smaa Huse« ud mod Strædet, fra hvis Grøft det uhumske Vand sivede ud til de omliggende Brønde. Syd for Kirken inficeredes Drikkevandet fra Kirkegaardens Grave. Bortførsel af Natrenovation var et »uærligt« Arbejde, der kun

maatte foretages af Rakkeren. Man indrettede sig derfor saaledes, at man nedgravede en bundløs Tønde saa dybt som muligt, hvorover »Lillehuset« anbragtes. Naar Hullet var fyldt, gravedes om Natten et nyt ved Siden, og Beboerne kunde saa om Morgen se Lillehuset flyttet et lille Stykke. Ved en Udgravning i Blæsbjerggade har Kæmner Brandorff kunnet paavise en saadan Grube, ca. en Meter bred, mere end tre Meter dyb. Et Par Meter fra denne Grube fandtes en stensat Brønd, omtrent ti Meter dyb, med seks Meter Vand, og tre Meter paa den anden Side af Brønden en lignende Grube. Det kan med Sikkerhed siges, at i en By som Kolding, hvor de højere Jordlag bestod af Aarhundreders Affald, og hvor det var vanskeligt at anbringe en Brønd i større Afstand fra andre Beholdere, har alt Drikkevandet været sundhedsfarligt og i Pest-tider en Hovedaarsag til Sygdommens Udbredelse.

Forholdene var i det væsentlige ens i alle danske Købstæder. De var saa frygtelige, at der af Regeringen maatte udstedes Paabud til Byerne om at sørge for rent Drikkevand. Hoffet gav selv et godt Eksempel. Dronning Dorothea og efter hende Frederik II. var ivrige for at skaffe Koldinghus godt og rigeligt Drikkevand ved kostbare Anlæg af Vandledninger fra Omegnens Damme, og Vand herfra vides i det 17de Aarhundrede at være stillet til Raadighed for enkelte Grundejere ved Stikledninger. Først 1736 fik Kolding By Tilladelse til med Benyttelse af Slottets Vandledninger at indrette et Springvand paa Torvet til Afløsning af den gamle Vippebrønd, der ses paa Rantzaus Kort ²⁷).

8.

En Sammenligning af den indre Bys Gadelinier – Adelgade, Vestergade, Rendebanen, Helligkorsgade, Østergade – hos Rantzau (1585), Resen (1677) og Pontoppidan (1768) viser, hvor fast de har ligget i de sidste 350 Aar. Bestemte som de var ved Nico-

Torvet, efter Rantzaus Kort.

lai Kirke, Slotsbanken, Graabrødrekloster og Aæn, kan man sikkert slutte, at saaledes har Byplanen i sine Hovedtræk været siden 1300. I særlig Grad gælder dette for Kirken, Adelgade og Torvet. I middelalderlige Byer hører Kirke og Torv, Midtpunkterne for det religiøse og verdslige Liv, nøje sammen. Torvefreden skulde værnes ved Kirkefreden. Ofte brede Torve- og Markedsdagens Telte

og Boder sig ind over Kirkegaardens daarligt eller slet ikke hegnede Omraade. Undertiden fik Boderne Hævd til Plads paa Kirkens Grund, de saakaldte »Kirkeboder«, en Række lave Huse med Ryg mod Kirkegaarden, Forsiden mod Torvet og Algaden.

Saaledes ogsaa i Kolding. Ingen tog den Gang Forargelse af en saadan Sammenblanding af Religion og Handel. I den ældste Tid var Markeder paa en Søndag ikke ualmindelige, og i mange Byer holdtes der paa selve Kirkegaarden Markeder, opkaldte efter Kirkens Værnehelgen, der endogsaa trængte ind i Kirkebygningen. Til Slutningen af det 17de Aarhundrede havde Boghandlere ved de aarlige Markeder deres Stader i Kirkerne i Ribe, Horsens, Viborg og Odense, og saa sent som i 1887 saas ved Markederne i Slesvig By Domkirkens Korsgange stuvende fulde af Boder.

Torvet i Kolding var det verdslige Centrum, ikke blot Stedet for Handel og Omsætning med Omegnens Levnedsmidler, men Midtpunktet for hele Borgerlivet. Intet Under, at det efterhaanden blev for trangt, saa det i 1581 maatte »udvides kendeligt«, bl. a. ved at det ny Raadhus blev trukket tilbage. Det er ovenfor paavist, at Torvet paa Rantzaus Kort er afsat med for smaa Maal. Paa Torvet holdtes oprindeligt de aarlige Markeder med tilrejsende Købmænd, Pladsen fyldt med Boder og Telte, med Røre og Lystighed. Paa Torvet laa Byens Vippebrønd, »Byens Kjeld«, hvis Vand ansaas for at være og vel ogsaa var det bedste, saa at der har været stærk Tilstømning af Koner og Piger fra Nabo-gaderne. Paa Torvet samledes Borgervæbningen under Fanen med Byfogden som Kaptain, i Re-

formationstiden væbnet med Byens Harnisk, Pikkelhuer, Armskinner, Kaarder og Armbrøst, i det 17de Aarhundrede med Geværer, Lod, Krudt og Lunte. Paa Torvet foregik Henrettelser med Sværd, Hudstrygning paa Kagen, Henstillen i Gabestokken. Paa Torvet plejede Byfogden hver Onsdag at sætte Retten under aaben Himmel. Paa Rantzaus Kort ses til højre for Kagen to firkantede, skraverede Forhøjninger, maaske Antydninger af »Tingskjulet«s Bord og Stokke. Tingskjulet var Byfogdens Tribunal, det offentlige Retssæde, hvor han sammen med otte Tingmænd afgjorde Retstrætter. Han og Skriveren sad ved Bredsidens af Tingbordet, de otte Tingmænd, to og to sammen, paa de fire »Tingstokke«, hvorfor de ogsaa kaldtes »Stokkemænd«. Et Slags Halvtag har skærmet mod Regn og Blæst, deraf Navnet »Tingskjul«. Tingbordet paa Torvet og Tingstokkene nævnes endnu 1674. Paa Torvet samledes efter Mørkets Frembrud Byens Nattesværmere, Spektakelmagere og Svirebrødre, hvem Raadhuskælderens stærke Øl eller Apotekerens gode Vine var gaaet til Hovedet, huggende med Kaarderne i Vinduesskodderne, syngende uhøviske Viser, skraalende og bandende baade paa Dansk og paa Tysk. Det kunde hænde, at Torvet i den tidlige Morgenstund blev Skuepladsen for en formelig Duel med Sekundanter og andet Tilbehør ²⁸).

Paa Torvet laa Raadhuset, hvor Magistraten afgjorde Byens Sager uden at taale Indblanding af »den menige Almue«. I Raadhusets store og smukt udstyrede Sal fejredes de fineste Bryllups- og Begravelsesgilder, hvorfor der maatte sørges for en særlig Adgang fra Kirkegaarden. Af Hensyn til Gildelagene

var det en praktisk Ordning, at der i selve Raadhuset var indrettet en Vin- og Ølstue, »Raadhuskælderen«, og at der senere i Kælderetagen var et Fængsel, hvor Rusen kunde soves ud.

For Torvekontrollens Skyld opbevaredes i Raadhusets Forgang en Alen og de justerede Rum- og Vægtmaal. Ude paa Torvet saas de brutale Rets- og Straffemidler, der ikke blot skulde sikre Torvets Fred og den ærlige Torvehandel, men tillige være til Skræk og Advarsel for alle uærlige og gemene Lovbrydere, Svindlere og Bedragere, Landstrygere, Tyve og Skøger. Paa Raadhusets Hjørne ved Raadhusgyden stod – endnu i Johannes Fibigers Tid – Gabestokken, rede til at slaa Jernbøjlen om Synderens Hals, forat han, med Ryggen mod Raadhuset og Ansigtet mod Torvet, nogle Timer kunde staa til Spot og Spe, udsat for Tilskuernes skadefro Haan. Et endnu frygteligere Symbol paa den straffende Retfærdighed var de med Kramper fastgjorte Bøddeltænger baade ved Smøgen og ved Torvegade. Haandtaget var forneden formet som Øjnene i en stor Saks, foroven bestod hver af Tængernes Arme af tre krumme Kløer, der greb ind i hinanden, og som Bødden undertiden glødede, før han kneb Forbryderen med dem. Ved Siden af Vippebrønden paa Rantzaus Kort ser man tydeligt »Byens Kag« – Ordet »Kag« er vel beslægtet med »Kegle«, saa at Grundbetydningen er Pæl. Oprindeligt var Kagen en i Jorden nedrammet Hudstrygningsstolpe, derefter anbragt paa et Stillads – prydet med undervægtige Kande- og Pottemaal og andre Minder om uærlig Torvehandel – højt nok til, at alle kunde se den elendige, som her vaandede sig under Bød-

lens Staaltraadsris, Tyven som fik sit ene Øje trykket ud, Menederen der fik to Fingre klippet af, Skøgen som mistede sine Lokker for Mestermændens Saks. Paa Rantzaus Kort er Pælen tydeligt nok kun en Stolpe. Fyhns Udtryk »Kagen med Manden og det truende Ris«²⁹⁾ synes at vise, at Stolpen paa hans Tid har været udhugget i Mandsskikkelse. Den sidst omtalte Kagstrygning paa Kolding Torv er fra 1824. Kagstrygning blev først ophævet ved Lov 1866, men var faktisk gaaet af Brug mange Aar før.

Da der til Soldaterbrug i 1681 indrettedes en Vagtstue i Raadhusets nordre Ende, blev der til de tre omtalte civile Retsmidler føjet to nye, forbeholdte militære Lovovertrædere og Bønderne under Rytterdistriktet, nemlig Træhesten – en paa Kant stillet Planke, seks Alen lang, stærk nok til samtidig at bære flere Ryttere – og Træpælen, til hvilken Synderen hægtedes, staaende med bare Fødder paa et med Pigge forsynet Tværtræ.

Paa Torvet blev endelig de mere ansete Forbrydere halshuggede. At dø paa Torvet for Mestermændens Hug var »Død paa et ærligt Sted«. Simple Misdædere blev hængt paa »Galgebjerger« (Tivolibakkerne). Galgen er antydnet paa Resens Kort. Galgen hørte altsaa ikke under almindelige Forhold hjemme paa Torvet. Derfor var det en udæskende Trusel, da Christian II. 1522 – under nogle spændte Forhandlinger paa Koldinghus mellem ham og Farbroderen, den senere Frederik I. – lod rejse en Galge paa Torvet udenfor det Hus, hvor Hertugens Følge opholdt sig. Sandsynligvis har der ogsaa i 1564 staaet en Galge paa Kolding Torv, eftersom Frederik II. i dette Aar, forbitret over Modstanden

mod hans værdiløse Krigsmønter, gav Ordre til at rejse Galger paa alle Købstadorve, til Advarsel for dem, som i Handel og Vandel vragede hans Klippinger. Endvidere nævnes i Trediveaarskrigen og de paafølgende Svenskekrige Krigsgalger paa Bytorvene, særligt beregnede for Soldaterne ³⁰).

9.

Bytinget paa Torvet, med Byfogden som Retsleder, nævnes i Privilegiet fra 1327, senere fremkom en anden Ret, Raadstueretten, i hvilken Raadet dømte sammen med Byfogden. Retsstedet har først været Borgmesterens »Stue«, siden Raadhuset. Rets-sagernes Fordeling mellem de to Retter er ikke helt klar. Bredt taget dømmer Bytinget i kriminelle, Raadstueretten i civile Sager, desuden altid naar det gjaldt Ære, Liv og Gods. Skønt Raadet maa antages oprindeligt at have tiltaget sig dømmende Myndighed som en Udvidelse af sin Magt, har det dermed følgende Arbejde og mulige personlige Ubehageligheder, naar det skulde sidde til Doms over Slægtninge og Venner, medført, at Hvervet er følt som en generende Pligt, som man søgte at skubbe fra sig. I 1547 sender Christian III. et truende Brev til Byfogden i Kolding om den »Uskikkelighed, Borgmester og Raad udviser ved at fortrykke sig for at sidde som Meddommere, naar nogen har forbrudt sin Hals, saa at de i Stedet udnævner de armeste og uforstandigste Borgere udi Byen«. Kongen befaler strengt Borgmester og Raad at gøre deres Pligt.

Raadets Stilling før Reformationen er omtalt Side 44. Ogsaa efter 1536 har det haft afgørende Myndighed i alle Byens Sager. Det styrede Byens Penge-

væsen, valgte Raadskæmneren og Underkæmneren, de fire Fjerdingsmænd til Opkrævning af Skatterne, Markmændene, der førte Tilsyn med Byjorderne, Byskriveren, Byhyrden, Bødlen, Bysvendene, Brokiggerne, Klokstilleren, Instrumentalisten, Stodderkongen, der skulde passe paa de talrige omvandrede Betlere, »Konen, som fejer Torvet«. Raadet kaldte Sognepræsten og Kapellanen, ansatte og afskedigede egenmægtigt de danske Skoleholdere og har ogsaa haft nogen Indflydelse ved Valget af den latinske Skolemester. Det lignede Skatter, var Overformyndere for umyndige, havde Overtilsyn med Borgervæbningen, afgjorde alle Spørgsmaal om Nybygninger og Vedligeholdelse, traf Bestemmelser om Torvehandel, fastsatte Priser, uddelte Tiggertegn og overvaagede med Byfogden Ordenens Opretholdelse ved Dag og Nat.

Raadets Magt var saa ubegrænset, at Regeringen efter 1536 begyndte at blive betænkelig, og snart mærker man Bestræbelser for at bringe Byerne mere under Kronens Kontrol. I 1547 faar Lensmændene Ordre til paa Kongens Vegne at tilse, at Raadet ikke »foruretter Øvrigheden« – d. v. s. Byfogden, der i Kolding efter 1471 valgtes af Raadet –, at Kronens Rettigheder ikke forsømmes, at Byskatten hvert Aar indbetales nøjagtigt. Ordren gentages og udvides i 1561. Lensmanden skal føre flittigt Tilsyn med, at der findes duelige Borgmestre, Raadmænd og Byfogder, det første Skridt til at gøre disses Valg betinget af Kongens eller Lensmandens Godkendelse. Foreløbig har disse Befalinger næppe haft stor Virkning. I det væsentlige har Raadets Enevælde været fortsat. I Købmændenes Skraa fra 1587

staar, at »den, som gør Samling – d. v. s. Opposition – mod Magistraten, Oldermænden eller Brødrene, aldrig skal betros til noget Borgmesters, Raads eller Laugs Ærinde«. Udtalelsen viser, at Købmandslav og Raad dannede en fælles Front og brutalt slog al Modstand ned. Saa sent som 1637 møder vi den samme Aand, naar det hedder om Søren Thomsen Skodborg, der havde talt en Synders Sag, at han maatte forpligte sig til ikke oftere at befatte sig med nogen Skriven mod sin Øvrighed for nogen uærlige Folk eller andre, som ham ikke vedkommer, da han ellers vilde have tilbørligen at stande til Rette.

I Tilslutning til Regeringens Forsøg paa at indskrænke Raadets Enevælde og »den menige Almue«s Ønsker om at blive hørt ved Afgørelsen af de vigtigste Sager fremkommer i Løbet af det 16de Aarhundrede to Former for hele Borgerskabets Deltagelse i Bystyret: »Raadstuemøder« og de »24 Mænd«. Af Koldings gamle »Bysbog« ses, at »den menige Almue« var til Stede paa Raadhuset ved Forhandlinger om »Forprang« og Borgmestervalg, men man kan sikkert antage, at den væsenligt maatte nøjes med at være Tilhører. Den anden Form for det jævne Borgerskabs begyndende Deltagelse i Byens Styrelse var en Slags Repræsentation af 24 Mænd ved vigtige Tingsvidner, Kongehyldingsbreve og den aarlige Skatteligning, uden at det kan ses, hvor stor deres Indflydelse var. Den blev i hvert Fald stærkt svækket ved, at de ikke valgtes af Borgerne, men af Raadet.

Snarest kan man tænke sig, at de 24 kunde faa noget at sige ved Skatteligningen. Det har vel været det Spørgsmaal, som har interesseret Borgerskabet

mest. Det var ogsaa der, at Kontrol var mest nødvendig, forat ikke Borgmestre og Raad skulde misbruge deres Stilling til egen Fordel. Borgmestre og Raad i Kolding havde ikke Skattefrihed, men fra 1551 haves en Klage over, at Borgmestrene ikke var sat i Skat, hvilket medførte en alvorlig Paatale fra Regeringens Side. Lignende Tilfælde kendes fra andre Byer.

En Særstilling indenfor Raadet indtog Raadskæmneren, der styrede Byens Pengevæsen med Ansvar for Raadet og aarlig Regnskabsaflæggelse. Han var desuden Byens juridiske Fuldmægtig og offentlige Anklager i alle Pengesager, rejste f. Eks. Tiltale mod fremmede, der drev Handel eller Forprang i Byens Opland. Navnet stammer fra det tyske »Kemener«, en Afslibning af det latinske *camerarius*: Skatkistemester. Til Hjælp havde han en Underkæmner. Raadskæmneren har som Byens Finansborgmester været en indflydelsesrig Mand, sikkert altid en rig Mand, da han ofte maatte staa i Forskud til Byen. Anselige Huse i Kolding var byggede af Raadskæmnere. Foruden de tidligere omtalte Hans Ebbesen og Mogens Eriksen kan nævnes Peder Helt, der 1619 paa Hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade byggede den Gaard, der i det 19de Aarhundrede blev berømt som Jens Peter Wissings Gaard. Koldings Raadskæmnere sad ofte i Embede i mange Aar. I Tiden 1585—1613 var der kun tre, af hvilke de to fungerede hver i ti Aar, den tredje i ni. Efter Krigene i det 17de Aarhundrede, da det voldte Vanskeligheder at faa Skatterne ind, var Hvervet meget byrdefuldt, saa at flere søgte at blive fri for det. I 1661 købte en valgt Raads-

kæmner sig en Stedfortræder. I 1687 opføres i Købmandslavets Regnskab paa Indtægtsiden 16 Rigsdaler, givne af et Medlem »for Frihed for Kæmneri«.

Byens Finansvæsen var saare forskelligt fra nu. Direkte Skatter spillede en forholdsvis lille Rolle. Lejeindtægter af Byens Jorder, Teglgaardsleje, Græsningsafgift m. m. udgjorde ofte Halvdelen af den aarlige Indkomst. Hertil kom Indtægter ved Sagefald, der deltes med Kongen, Borgerskabspenge, af hvilke Raadet fik Halvdelen, Afgifter af fremmede Købmænd, der besøgte Byens Markeder eller laa i Vinterleje. Ved særlige Lejligheder udskreves Ekstraskat, f. Eks. Raadhusskat, Broskat. Dannelse af Kapitalformue kendtes ikke. Man levede fra Haanden i Munden. Ofte maatte Magistraten staa i Forskud. Undertiden skyldte Byen Kæmneren Penge, undertiden omvendt. Man kan i Raadskæmnerens daglige Regnskab ane et slemt Sammenrod af private og offentlige Poster, men Underslæb omtales aldrig. I den gamle Bysbog anføres ofte ved den aarlige Regskabsaflæggelse: »N. N. blev Byen eller Byen blev N. N. saa meget skyldig«. Det var i Tidens Aand, at der ved disse Regnskabsaflæggelser blev drukket tæt, saa at »Fordrukken til Regnskab« blev en staaende Udgiftspost. Pudsigt virker Bysbogens Meddelelse om en Mand, der gav to Tønder Øl i Borgerskab, »som straks blev drukken paa Regnskab«.

Paa Udgiftsiden var man fri for adskillige Poster, som nu kræver store Beløb. Staten og Kirken betalte for Lærskolen, de danske Skoleholdere maatte klare sig selv, Fattigvæsnet ordnedes ved Tiggeri, Hospitalet levede af egne faste Ejendomme og Kirketiende. Brandvæsnet kostede kun lidt, Vandfor-

syningen ved Byens Brønde endnu mindre, Gadernes Brolægning og Renholdelse paahvilede Grundejerne, det offentlige skulde kun sørge for Torvet. Omvendt var der tyngende Byrder, som Nutiden er fri for: Byens Befæstning, Udrustning af Skibe i Krig, Mandskabets Forplejning, Kontingent til Landhæren, »Baadsmand- og Bøsseskytteholdet«, d. v. s. Forpligtelse til at modtage et Antal Matroser og Soldater i Indkvartering.

Udgiftsbudgettet kan opstilles under tre Hovedgrupper:

1) Statsskatter, Ekstraskatter i Krigstid, den aarlige Byskat, ekstraordinære Byskatter, f. Eks. Raadhuskat i 1609.

2) Udgifter til Byens Administration, f. Eks. Løn i Jord til forskellige, hvorom Navnene Borgmesterjorden, Kæmnerengen, Bøddelmajen (d. v. s. -engen) endnu minder; »Folkeløn« i Penge til Byens »Tjenere«; Rejser til København for at overbringe Skatten; Rejser til Landsretten i Viborg, f. Eks. ved de hyppige Ejendomsprocesser med Harte; Forplejning af Fanger; »Skænk og Foræring«, f. Eks. hver Juleaften en Ame (= 160 Potter) Vin til Lensmanden.

3) »Stadens Bygning«, d. v. s. Udgifter til Raadhus, Bytjernerens Bygninger, Byens »Grave« og Volde, Skibsbroen, Tvættebroen ved Divelshul.

Borgmestrene (før 1550 maaske kun een, derefter to) og Raadmændene (regelmæssigt otte) beklædte deres Embeder paa Livstid. De var ikke Embedsmænd i Ordets nuværende Betydning. De opdroges ikke til deres kommunale Hverv. De havde ingen særlig Uddannelse. De opnaaede Stillingerne ved deres Rigdom og Anseelse. De levede ikke af deres

Embeder, men af deres Købmandserhverv. De havde ikke fast Løn, men visse Begunstigelser, Jord, Retsportler, Halvdelen af Borgerskabspengene, Halvdelen af Indfæstning og Jordskyld for Byens Marker, desuden to ejendommelige Naturalydelse, »Skødeøl«, d. v. s. en Tønde Øl for hvert Skøde og gratis Buksetøj, »wonlig Huoseklæde«, Borgmestrene aarligt tre Alen, Raadmændene kun to. Af de fælles Embedsindtægter fik en Borgmester dobbelt saa meget som en Raadmand, havde vel ogsaa dobbelt Arbejde. Ganske skønsmæssigt er en Borgmesters aarlige Indtægt anslaaet til 110 Daler, en Raadmands til 55. Naar Stillingerne trods den forholdsvis lille Løn var saa stærkt eftertragtede, skyldtes dette den Magt og Anseelse de bragte, en Magt der vel ved Lejlighed kunde omsættes i Penge. Desuden kunde de gøre sig Haab om Begunstigelser af forskellig Art. Ofte var en af dem Tolder, et godt Ben, de kunde faa Privilegium paa at holde Vinkælder, de var fri for Indkvartering mod – men for Betaling – at yde Herberg til Standspersoner.

Regeringens Ønske om udvidet Kontrol med Bystyrelsen medførte i 1619 en ny Købstadlov, hvis Formaal var at sprænge Byraadenes Enevælde ved at sprede deres Hverv paa fleres Hænder. Lovens Hovedbestemmelser var Oprettelsen af en Ligningskommission, de saakaldte »Taksérborgere«, aarligt valgte af alle Borgerne, saaledes at Klager kunde forebringes Lensmanden, aarligt Valg af to Kæmnere 2den Januar med Pligt til Gennemgang af forrige Aars Regnskab, som senest 15. Januar skulde sendes Lensmanden til Revision, Kongens eller Lensmandens Godkendelse af nyvalgte Borgmestre, Haand-

værkeres Ret til Optagelse i Raadet. I alle Handels-sager blev Raadets Domsret overført til en af Købmændene aarligt valgt Overkøbmænd med to Bissidere, og Raadets Forvaltning af umyndiges Midler overdroges til to Overformyndere, »to fine og fornemme Borgere, som temmelig ere til Alders og vel ved Formue«.

Efter Enevældens Indførelse svækkes Raadets Magt langt stærkere ved to Forordninger. I 1661 gik Valg af Borgmestre og Raad over til Kongen, i 1682 nedsattes i alle Byer Magistratens Størrelse. I Kolding kom den til at bestaa af een Borgmester og to Raadmænd. Man vilde skaffe dem en større Løn ved, at der blev færre til at dele Fællesindtægten, som sikkert paa den Tid paa Grund af den økonomiske Tilbagegang var langt ringere end omkring 1600. Denne Bestemmelse fik vidtrækkende, næppe forudsete Følger. Da Arbejdet for den enkelte tredobledes, fordi der nu kun var tre til at udføre det mod tidligere ti, stillede Embederne saa stort Arbejdskrav, at Købmænd og Haandværkere med stor Bedrift ikke kunde afse den nødvendige Tid. Stillingerne gik efterhaanden over til Mænd i lavere økonomiske Lag, der kunde tjene mere ved Embedslønnen, selv om denne var lille, end ved deres private Erhverv. Herved skabtes Begyndelsen til en kommunal Embedsstand, som baade socialt og økonomisk stod langt under de tidligere Borgmestre og Raadmænd, der havde været de mest driftige og ansete Borgere. Bevægelsen fortsattes ind i det 18de Aarhundrede, i hvilket den saaledes skabte Embedsstands Uduelighed og Uærlighed medførte Kravet om faglig juridisk Uddannelse og en passende Løn³¹).

10.

Byens Befolkning falder bredt taget i to Grupper. Først den næringsdrivende Borgerstand, der betalte Byens Skatter, paatog sig de borgerlige Hverv og Pligter, havde Adgang til Borgerforsamlingerne, Byens Haandværkere og Købmænd. Til 1619 var Købmændene den privilegerede Overklasse, efter 1619 skelnes officielt ikke mellem Købmænd og Haandværkere, men mellem »de fine, fornemste og bedste« Borgere og »den menige Almue«, og det kunde da ske, at de rigeste Haandværkere, f. Eks. Guldsmedene, hørte til den første Klasse, de fattige Købmænd til den sidste.

Den anden Gruppe var alle de andre, Adelsmænd med Gaarde i Byen – der dog betalte Skat – de faa Embedsmænd i Ordets nutidige Betydning, Sognepræsten, Kapellanen – der var skattefri –, den latinske Skolemester, Hørerne, efter 1624 Postmesteren, Toldere, som ikke samtidig var næringsdrivende Borgere. Desuden de danske Skoleholdere og Bytjenerne fra Instrumentalisten til Vægterne, Byhyrden, Bødlen og Rakkeren, som tillige var Skorstensfejer. Hertil kom saa de, der kun paa Tid opholdt sig i Byen, de tyske Købmænd, de hollandske Kvægopkøbere, de indkvarterede Soldater, Betlerne, de mange Mesterlektianere og Peblinge, som var vandret ind fra Landet for at bo til Leje i Borgernes Loftskamre. Udenfor Byens Befolkning stod Lensmandens Tjenerskab, der – tilfældige Haandværkere ikke medregnet – naaede op over 50 Personer.

Befolkningens danske Kærne var isprængt med et ret stærkt tysk Element. Dette støttedes ved, at Christian III.s Hof og Dronning Dorotheas Enkehof

var tysk. Der indkaldtes til Slottet baade tyske Præster og Læger, desuden mange tyske Haandværkere, som senere blev bosiddende Borgere i Byen. Andre tyske Indvandrere nævnes, f. Eks. Apoteker Reiminch og hans Husstand. De tyske eller plattyske Indskrifter over Husdørene og i Kirken viser, at dette tyske Element var stærkt repræsenteret i Overklassen. Der har sikkert været en god Del Snobberi med i Brugen af det tyske Sprog. Tysk var fint, Tysk var Hoffets Sprog. Det er betegnende, at den danskfødte og danskfølende Markdaner brugte det tyske Sprog til sine moralske Fyndord paa Tavlerne i Kirken og paa Benhuset.

Byens Grundstamme var Haandværkerne. Det var Byens Bagere og Slagtere, Garvere, Sudere og Skræddere, Vaabensmede, Klejnsmede og Guldsmede, Murere, Tømrere, Blikkenslagere og Bødkere, der skabte de Produkter, som først betingede Omsætning med Oplandet og Købmændenes Erhverv. Fælles for Haandværkere og Købmænd var Lavsordningen. Lavene havde som Gilderne et religiøst Præg, ofte en særlig Værnehelgen. De havde deres Oldermænd, deres regelmæssige Sammenkomster, Skraaer, visse juridiske Rettigheder indenfor Faget, Pligt til at hjælpe Lavsbrødre osv. Forskellen mellem Gilderne og Lavene var, at de sidste var rene Erhvervsgilder, Fagforeninger til Varetagelse af de enkelte Fags økonomiske Interesser.

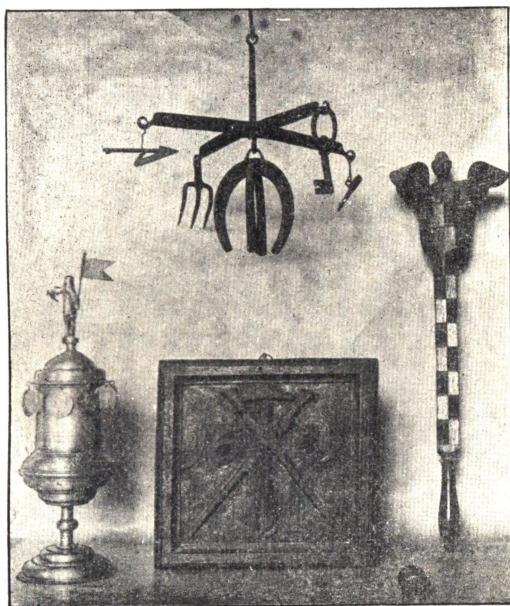
Haandværksslavene fandtes fra det 14de Aarhundrede i alle danske Købstæder. De havde to Maal, Monopol for Haandværk i Købstaden ved at hindre Haandværk udenfor Byportene, og Begrænsning af de enkelte Lavs Størrelse ved skarpe Optagelses-

betingelser. Til den første Bestræbelse fik de Regeringens Støtte, men ikke til den anden. I Løbet af det 15de og 16de Aarhundrede udstedtes gentagne Regeringsbud til de fleste Landhaandværkere om at flytte til Byerne, men ogsaa Forbud mod alle kunstige Forsøg paa at hindre Tilgang til Lavene. For at varetage Forbrugernes Interesser havde Raadet Tilsyn med Varernes Kvalitet, med Priser, Maal og Vægt. Undertiden maatte Staten gribe ind. I 1491 udstedtes en Landsforordning med fælles Regler for Stempling af Guldsmedarbejder for at give Køberne Sikkerhed for disses Indhold af ædle Metaller. I 1507 bevirkede de ublu Priser for Skotøj en foreløbig Ophævelse af alle Skomagerlav. Paa Grund af Lavenes systematiske Bestræbelser for at hindre Tilgang blev i 1526 alle Lav ophævede, til der var skabt et større Antal Frimestre. I 1613 blev den samme kraftige Fremgangsmaade anvendt, og Lavene først genoprettede i 1621 med faste Bestemmelser om fri Adgang.

Til Lavene knyttede sig mange i det 16de Aarhundrede fra Tyskland indførte Ceremonier, der holdt sig i de næste Aarhundreder med stor Fasthed, trods gentagne Forsøg fra Regeringens Side paa at faa dem afskaffet. Nogle var ret grovkornede, f. Eks. Behøvling af en Snedkerdreng ved Svendepróven, foretaget med Træredskaber under kaade Løjer, og Kroningen af Feldberederdrengen med en Kristtornkrone, som sænkedes dybere og dybere ned over hans Hoved, hver Gang han gjorde Fejl ved Fremsigelsen af den tyske »Gruss«.

I Museets Koldingværelse findes talrige Minder om de gamle Koldinglav, blandt disse Snedkerlavets,

Handskemagerlavets og Klædemagersvendenes Lader, nogle Lavssegl, det ældste Skomagerlavets fra 1550–1600, Smedelavets Skafferstok og »Velkomst«, Handskemagerlavets »Sorte Bret« med Indskriften:

Kolding Smedesvendes »Velkomst«,
to Stueskilte og Skafferstok.

»Det Sorte Bret kaldes jeg af dig, En Skelm est du som skrivis paa mig«. En saadan sort Tavle skulde hænge i Oldermændens Hus til Optegnelse af »modvillige Svende«, Folk der gjorde Gæld osv. Skomagerlavet nævnes første Gang 1579, i 1580 Skræderlavet, i 1582 Smedelavet, dernæst de andre. Men selvfølgelig har disse og mange andre Lav været til længe før. Det vides, at Koldings Knivsmede havde

Ry i hele Landet for dygtigt Arbejde, og Guldsmede nævnes i stort Tal fra den ældste Tid.

Fyldige og interessante Oplysninger haves om Købmandslavet, der fik sin Skraa og Lavsrettigheder anerkendt af Frederik II. i 1587. Adskillige Bestemmelser minder om de gamle Gildeskraaer, f. Eks.: »Er det saa, at nogen Lavbroder mister sit Gods til Søs eller tilfalder nogen anden overfaldende

Sigillum conviij sutorum
in Coldinge.

Skomagergildets Segl i Kolding.

Skade, saa Fattigdommen slaas hannem til, da paa det han ej skal bede sit Brød, men maa blive ved sin Næring, skulle alle Lavbrodre, hver efter som han formaa, gøre hannem eller hende end mulig (d. v. s. mulig) Hjælp efter Ooldermandens og Lavbrodres Tykke«. Af Skraaens Paragraffer viser flere, f. Eks. den Side 98 anførte, den nøje Forbindelse mellem

Købmandsstanden og Magistraten. Denne Forbindelse fremgaar ogsaa af, at Skraaen paa Købmændenes Vegne er underskrevet af to Borgmestre og fem Raadmænd. At der har været megen Raahed og Fuldskab ved Købmændenes festlige Sammenkomster, ses af de store Bøder for at drikke sig fuld, give Slag eller trække ved Haaret, kalde Lavbroder Skalk, Tyv eller Forræder, tale Lavssøster ukvemmeligt til m. m. Betegnende er Skraaens Forbud mod at bære Vaaben eller Værge til Lavsgaarden. Man vilde i hvert Fald undgaa Saar og Drab indenfor Murene.

Bestemmelser af den Art vilde være utænkkelige i en nutidig Handelsforening. De er et Udtryk for Tiden, denne stærke og blodrige Slægt, med dens glubende Appetit paa Livets materielle Goder, ubændig i Lidenskaber, ustyrlig i personlige Opgør. Koldings Købmænd har ikke været værre end andre Byers Købmænd, ej heller værre end Koldings andre Borgere. De var alle ens, livskraftige og handledygtige, men tillige brutale i en Grad, som vor Tid har vanskeligt ved at fatte. At Koldings Moral omkring 1600 har staaet lavt, ses af Meddelelser om Mened, Tyveri og Barnemord. Der berettes om blodige Opgør mellem Byens Indbyggere og de indkvarterede Soldater. De natlige Spektakler paa Torvet er omtalt ovenfor Side 93. Paa Markedsdagene udkæmpedes Kampe mellem kaaardebevæbnede Borgere og Bønder med langskaftede Økser. Talrige Drabssager nævnes, der enten medførte Hættelse eller Bøder til Kronen, de fattige, Kirken, Skolen. Hele Nationen drak sig fuld fra Kongen til Skoledrengen. Frederik II. foregik sit Folk med et smukt Eksempel og fik i Anders Sørensen Vedels Ligtale det Eftermæle, at han havde fremskyndet sin Død ved Spiritus. I hvert Fald et frimodigt Udtryk for Samtidens Opfattelse, selv om Dødsårsagen har været en anden. Ogsaa »Skolepersonerne«s Forhold gav Anledning til alvorlig Paatale. I 1554 maatte Dronning Dorothea afsætte en drukken »Skolemester«. I 1593 mødte Skolens Hørere berusede

Skrædderlavets Segl.

baade i Skolen og i Kirken. At ogsaa Mesterlektianerne har drukket sig fulde, kan man slutte af, at Markdaner i 1609 fandt det paakrævet at rationere Øllet ved Lærdskolens Majfest. Der skulde haarde Midler til at ave og tæmme en saadan Slægt, til at holde den indenfor de Skranker, der var nødvendige for Samfundets Sikkerhed: Ferlen og Riset i Skolen, Sværdet og Galgen i Retslivet, først og sidst til Moralens Befæstelse den haarde protestantiske Kirkelæres Tugt, med Trusler om Djævelen og Helvede, tvungen Kirkegang, tvungen Altergang, Banlysning, offentlig Bod og Skrifte i Kirken. Enhver Borger skulde have et Stolestade i Kirken, og han skulde høre opmærksomt efter Præstens Prædiken. Timedes det ham at falde i Søvn, enten paa Grund af Præstens Lærdom og Kedsommelighed, eller den bedøvende Ligstank, der sivede op fra Gravene, eller det meget Øl, som han havde indtaget paa Morgenstunden, var der til Religionens og Moralens Fremme i nogle Aar fast ansatte Stokkemænd, som for en ugentlig Betaling af otte Skilling skulde holde den Slags Kirkegængere vaagne ved et Dunk i Nakken³²).

11.

Aarene fra Reformationen til Kejserkrigen var for Kolding en Fremgangstid. Medens den Side 52 omtalte Grundejerliste fra ca. 1536 antyder ca. 150 Gaarde og Huse med et Indbyggertal paa ca. 1500, kan man paa Rantzaus Kort tælle omkring 225 Huse, og man kan regne med fortsat Byggeri i de næste 40 Aar. I en Taksationsforretning fra 1646 opregnes ca. 280 Gaarde, Huse og Boder. Historikere sætter Kolding omkring 1600 som den syvende største

Provinsby indenfor Danmarks nuværende Grænsen, med en Befolkning paa ca. 2500. I 1583 var det vaabendygtige Mandskab 324.

Der var væsenligt tre Forhold, som skabte denne Fremgang. Europas Overflod paa ædle Metaller efter Amerikas Opdagelse, Hoffet paa Koldinghus, Øksneudførslen.

Baggrunden for Danmarks økonomiske Liv i det 16de Aarhundrede er den almindelige Prisstigning, som Forøgelsen af Ædelmetalproduktionen skabte, efterat man havde fundet de rige Guld- og Sølvminer i Amerika. Fra 1520 til 1560 seksdobledes Sølvproduktionen, inden 1620 var den nidoblet. Følgen var en almindelig Prisstigning, der fortsattes et godt Stykke ind i det 17de Aarhundrede. Alle europæiske Penge faldt i Værdi, og Varepriserne steg, da Varefrembringelsen slet ikke kunde øges i samme Forhold som Produktionen af Guld og Sølv. De stadigt stigende Priser var til Skade for de fastlønnede, men gav alle andre fra Herremanden til Købmanden et stedse større Udbytte. I første Række gjaldt dette Landbrugsprodukterne, saa at f. Eks. Kornpriserne fra 1520 til 1560 steg til det dobbelte og ved Aar 1600 var oppe paa det femdobbelte. Det var i disse Aar danske Adelsmænd byggede deres pragtfulde Slotte og i deres Livsførelse udfoldede en Luksus, der kan sammenlignes med de nye Millionærers i den store Inflationstid efter Verdenskrigen. Rigdommene strømmede saaledes ind, at der næppe var Grænse for, hvad de kunde tillade sig i Luksus med Hensyn til Levemaade, Indbo, Klædedragt og kostbare Smykker. Byernes Købmænd og Haandværkere, der solgte til og arbejdede

for de omboende Godsejere, tjente store Penge, og fulgte, om end i mindre Stil, Eksemplet. Det er betegnende, at Landets Luksusforbrug gik saa vidt, at Regeringen – sikkert uden større Virkning – udstedte Forbud mod altfor pragtfulde Dragter, smykkede med Guld, Sølv og Perler.

Koldings voksende Velstand i det 16de Aarhundrede skyldtes i ringe Grad Agerbrug, da Byen før 1580 væsenligt kun ejede Brændkærmark, der synes at have været fordelt mellem 32 Lodsejere, og Galgebakkerne, der brugtes til Fællesgræsning. Det var Haandværk, Handel og Skibsfart, der skabte den økonomiske Fremgang.

Da Haandværk paa Landet var indskrænket til et Minimum, havde Byens Haandværkere faktisk Monopol i hele Kolding Len. Derimod var Købmændenes Stilling umiddelbart efter Reformationen – rent lovmæssigt set – mindre gunstig end før 1536. Der havde siden Erik af Pommerns Tid været en staaende Strid mellem Adel og By, om Købmændene ad Lovgivningens Vej skulde have Eneret til Opkøb og Udførsel af danske Landbrugsprodukter samt Indførsel af udenlandske Varer, og i det følgende Aarhundrede, til og med Christian II., havde alle Regeringsforordninger fastslaaet og udvidet Byernes Monopol. Men da det store politiske Opgør mellem Borger og Adel i 1536 endte med Adelenes Sejr, blev denne Eneret delvis ophævet. Recessen af 1536 tilod Bønderne frit Salg af alle Varer, Smør, Korn, Honning, Heste og Øksne til Herremændene og de kongelige Fogeder, og disse kunde derefter frit sælge deres egne og deres Fæstebønders Staldøksne til udenlandske Opkøbere og selv tage hele Fortjene-

sten. Kun Detailhandel af indførte Varer blev forbeholdt Byerne. Nyordningen var et haardt Slag for Købmændene, men blev opvejet ved Hollændernes stadigt voksende Storhandel i Nordeuropa. Hollændernes dominerende Indflydelse i Danmarks Handel fra Midten af det 16de Aarhundrede ses af, at i Aarene 1560-1569 var 75 Procent af Skibene gennem Øresund hollandske. Ved Aarhundredets Slutning var næsten alt Opkøb af Korn og Studegaaet over til de hollandske Grosserere. Disse foretrak danske Købmænd som Mellemandlere og stillede Kapital til deres Raadighed, saa at de med Kraft kunde optage Konkurrencen med Herremændene. Resultatet blev, at mange af de store Landbrugsproducenter valgte at handle med de danske Mellemandlere. Derfor ser man ogsaa, at Studehandelen i Kolding omkring 1600 hovedsageligt dirigeredes af Købmændene. Dog vedblev til langt ind i det 17de Aarhundrede adskillige jyske Herremænd at sælge direkte til udenlandske Opkøbere.

Maalt med Nutidens Maal var Koldings Skibsfart omkring 1600 beskeden, som Led i Vareomsætningen har den dog haft sin Betydning. Antallet af Byens egne Skuder og Krøyerter var omkring 25. Ved Sønderbro var noget Skibsbyggeri. Der var den Servitut paa de byggede Skibe, at de ikke maatte sælges bort fra Byen, før de i otte Aar havde sejlet i Byens Fart. Foruden til de omliggende Havne i Jylland og paa Fyn har Koldings Handelsflaade f. Eks. haft Forretninger paa Lybeck, Danzig, Reval, Trondhjem, Halmstad og Varberg. Ribes Transithandel over Riberdyb fortsattes det 16de Aarhundrede ud. I 1626 nævnes

Koldings Købmænd som Parthavere i det spanske Handelskompagni, oprettet 1624 til Indførsel fra Spanien af Vin og Salt³³).

12.

Den økonomiske Fremgang blev i Kolding yderligere styrket ved Christian III.s Residens paa Koldinghus 1545–49 og flere Gange senere, Dronning Dorotheas Enkehof 1559–1571, Frederik II.s og Christian IV.s talrige, ofte lange Ophold paa Slottet.

Særligt Enkedronning Dorothea, Frederik II. og Christian IV. stod i et venligt og velvilligt Forhold til Byens Befolkning, hvilket gav sig mange direkte Udtryk. I Syvaarskrigens Trængselsaar, 1563–1570, vidste Byen, at den altid med Udsigt til Støtte kunde henvende sig til Enkedronningen, naar der stilledes alt for haarde Krav om store Soldaterudskrivninger eller tyngende Skatter. Hun gav Lærds-kolen et nyt Skolehus og har ofte hjulpet i Stilhed, naar der var Ulykke og Nød i de smaa Hjem. Herom hedder det hos en samtidig latinsk Kolding Digter:

Talrig er Staklernes Skare og talrig de trængendes Antal,
som med Taknemlighed faar Gaver fra Dronningens Bord.

Frederik II. stillede sig som Konge i samme gode Forhold til Byens Borgere, var i 1583 Gæst paa Raadhuset »med min Sofie og to Døtre«, ansatte i 1572 en særlig Almisseuddeler, Morten Guldsmed, som skulde gaa omkring paa Slottet og i Byen med en Tavle for at samle ind til de fattige. Han gav øget Jordegods til Hospitalet, støttede Lærds-kolen med Lærerløn, Kostpenge til 12 Skolepersoner, et Bibliotek, Klæder og Sko til de fattige Peblinge. I 1575 ydede han Bidrag til Kirkens Ombygning, i

1582 til Raadhuset, gentagne Gange til Skibsbroen. Paa Bagsiden af Rantzaus Kort mindes denne Rundhaandethed i latinske Disticha:

Her har dog Kongen og Dronningen fromt i fælles Forening bygget et herligt Kapel, som de bekostede selv. Heller ej mangler en Skole saa skøn, hvor til Studier viet, Ungdommen stræber med Flid, medens den danner sin Aand. Dorothea den bygged, den værdige Moder til Kongen, som over Danmarks Land hersker berømmeligt nu. Kongen følger sin Moder i Fromhed, ædelt han handler, udstyrer Skolen rigt, fremmer med Iver dens Vel.

Endnu kan nævnes Christian III.s Ordning af Hospitalet, Indretningen af den gamle Kalentegaard i Vestergade til Embedsbolig for Sognepræsten, Christian IV.s Forhøjelse af Skolens Kostpenge og hans Hjælp til Raadhusets Ombygning 1609, desuden Markdaners Gaver til Kirken, en Altertavle og en Prædikestol, samt hans energiske Arbejde for Skolens Fremgang.

Baade direkte og indirekte har Hoffet paa Koldinghus haft Betydning for Byens Bygningshaandværkere. For Mestre og Svende har der været Adgang til Beskæftigelse ved de store Byggearbejder og Anlæg, der paabegyndtes af Christian III. – Slotets østre, søndre og nordre Fløj –, fortsattes af Dronning Dorothea – Dyrehaven, Slotshaven, Vandledninger, Slotsmøllen, Saltværket i Harte – og Christian IV. – Kæmpetaarnet med Slotskirken, Skibsbyggeri, i 1612 en Galej i Staldgaarden, senere Handelsskibe ved Sønderbro. Til nogle af disse Arbejder indkaldtes ogsaa fremmede, dygtige Mestre, f. Eks. Billedskærere og Malere. Af disse fik nogle Gaarde i Kolding, hvor de bosatte sig og fortsatte deres

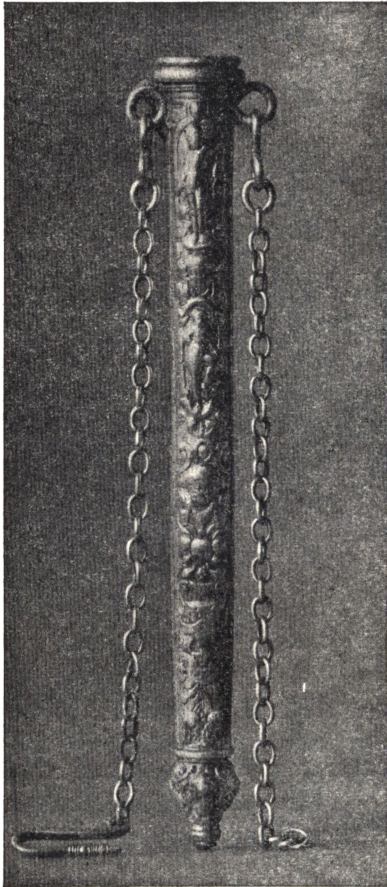
Bedrift, ikke just til Glæde for de indfødte Haandværkere, dels paa Grund af Konkurrencen, dels fordi der ofte gaves dem Skattefrihed, men sikkert til Gavn for Haandværkets Højnelse, bedre Arbejdsmetoder, renere Smag. Hoffets Ophold paa Koldinghus var ogsaa Grunden til Oprettelsen af et Apotek i Byen, ikke blot for at undgaa at hente Medicin i Haderslev eller Odense, men ogsaa for paa Apoteket at have et første Klasses Herberg, hvor højtstaaende Personer kunde trakteres med de fineste Vine.

Af langt større Betydning for Byens økonomiske Liv var dog det Fremstød for Erhvervslivet, som fulgte af Hoffets store Forbrug, den stærke Tilstrømning fra hele Landet, Rigsraader, Bisper, Lensmænd og andre Embedsmænd, der skulde forhandle Regeringssager, Supplikanter der ønskede Foretræde for Kongen, fremmede Gesantskaber, Gæster i Hundredevis ved Hoffets Festligheder, Turneringer, Bryllups- og Daabshøjtideligheder, danske og tyske Adelsmænd og Fyrster med deres Damer og Tjenerskab. Til dem alle og desuden til deres Heste skulde skaffes Plads og Mad. Slottet kunde kun rumme en lille Del af dem. De andre maatte indkvarteres i Byen. Borgmestre og Raad havde – mod Betaling – Herbergspligt, men mange andre maatte træde hjælpende til, de i Byen boende Adelsmænd, de rige Købmænd og Haandværkere, Apotekeren, der f. Eks. i Vinteren 1613–14 i flere Uger husede »de muskovitiske Gesanter«. I Enkedronningens Tid synes endogsaa Frederik II. at have haft et særligt »Herberg« i Byen, hvor de latinske Peblinge og Sinker sang »Diskant« for ham. Vi har kun faa og

spredte Oplysninger om Gæsternes Tal. At det til Tider har været overvældende, kan sluttes af, at Frederik II. i 1580 overlod Byen Komarken og Emersholt samt Frihed i ti Aar for kongelig Tyng og Skat, Bøsseskytte- og Baadsmanshold mod at skaffe Staldrum til 800 Heste for det kongelige Hof og Hofsinder.

Det Tillæg i Erhvervsmuligheder, som Hoffet skabte, har været størst under Christian III., der længst boede paa Koldinghus, mindre i Enkehoffets Tid, men uden Standsning, derefter svingende paa Grund af Kongernes mere tilfældige Ophold, nærmest at sammenligne med den Sæsonindtægt, som Nutidens Turistbesøg indbringer. I nogen Grad blev Nedgangen opvejet ved, at Øksnehandelen samtidig tog et stærkt Opsving. Det 16de Aarhundredes blomstrende Erhvervsliv har i Kolding af begge Grunde – Hoffet og Kvæghandelen – haft særligt gode Betingelser. Det øgede Forbrug ikke blot af Nødvendighedsartikler, men ogsaa af Luksusvarer, Vin, pragtfulde Klæder, Smykker, Vaaben og Heste har bragt Kapital til Byen og blandt andet medført et stort Byggeri med Arbejde til alle Bygningshaandværkere, Murere, Tømrere, Malere og Billedskærere. Mange Billedskærere nævnes, blandt disse den landskendte Peder Jensen Kolding. De havde faaet deres Uddannelse paa Koldinghus og fik derefter Lejlighed til at øve deres Kunst ved Udsmykningen af Borgernes Huse med disses Indbo – udskaarne Skabe og Dragkister –, Kirkernes Altertavler, Prædikestole og Epitafier, baade i Byen og i Omegnen. Det var ogsaa i disse Aar, at Koldings gode Sadelmagerarbejde, Handsker og Knive fik Ry og Salg i hele Landet.

Det var ikke fattige Folk, som i disse Aar gæstede Hoffet og de store Markeder. Danske Adelsmænd,

Knivskede af Sølv, fundet i Laasbygade.

tyske Grosserere, hollandske Kvægopkøbere tjente selv store Penge og var vante til at bruge dem. Pengene har rullet og mange af dem er rullet i Købmændenes og Haandværkernes Lommer. De har blandt andet sat Spor i de mange Renæssancebygninger efter Branden 1583. Af disse er nu kun faa tilbage. I 1830 prægede de trods det 17de Aarhundredes hærgende Krige Byen i den Grad, at Johannes Fibiger kunde ønske hele Kolding anbragt i et Museum.

Ogsaa af andre Forhold kan man glimtvis ane Velstand selv i de bredere Lag. I 1630 fik en Skrædderkone Bøde paa otte

Sletdaler, fordi hun gik til Højmesse med en »Perle Forlegels for hendes Haar« – dette var Helligbrøde.

Tilfældigt opgraves i 1661 en Jydepotte, i hvilken to Kvinder har nedlagt Klenodier, Guld, Perler, en Guld-kæde, samt nogle Rosenobler (engelske Guldmonter, Værd 9 Daler) og Guldringe. Alt dette havde undgaaet de plyndrende Lejetropper og Fjenderne. Det synes

under Krigene at have været ret almindeligt at gemme Penge og Kostbarheder i nedgravede Jydepotter og Kister, f. Eks. i Kældrene. De fremmede Soldater havde imidlertid et Middel til at finde dem, nemlig ved at kaste Vand over Kældergulvet. Hvis Vandet sank særligt hurtigt paa et Sted, brød de Gulvet op. Nogle gemte deres Værdisager saa godt, at de havde ondt ved at finde dem. Andre døde, før de kom tilbage efter Flugten.

Det meste er vel faldet i Fjendernes Hænder. Andet er igen bragt for Dagens Lys ved senere Fund. I 1884 fandtes i Laasbygade et Træskrin, indvendigt beklædt med Læder. Skrinet indeholdt, foruden to Slangeringe af Guld, to pragtfulde Sølvgenstande. En Knivskede, ca. 25 cm. lang, prydet med nøgne Menneskefigurer,

Sølvbæger, fundet i Laasbygade.

tilhørende Boel Hansdatter, Raadmand og Byskriver Frederik Hansens Hustru. Hun maa antages at have baaret Knivskeden ved Siden, som det den Gang brugtes. Desuden et Sølvbæger med Indskriften: »Frederic Hansøn 1615«. Om Bægerets Rand er graveret smukke Ornamentter, og paa det slanke Drikkekars smalleste Parti en snoet Ring, besat med vingede Engle. De fundne Sager er nu i Nationalmuseet i København ³⁴).

13.

Det er tidligere (Side 24) paavist, at Fyhns Meddelelse om Kvægudførsel fra Kolding før 1100 er urigtig. Lige saa uhjemlet er hans og andre Historikeres Sammenstilling af Ribe og Kolding som Centralsteder for Udførsel af Heste i Middelalderen. Der foreligger ingen som helst Meddelelse herom for Koldings Vedkommende, heller ikke i Valdemar Sejrs Jordebog, der for Ribe anfører en Hestetold, der lader formode en aarlig Udførsel af 8400 Heste. Om Kolding vides intet før 1447. Byens Markedsprivilegium fra dette Aar kan tyde paa Kvægudførsel. Den er sikkert bevidnet Aar 1475. Fra det 16de Aarhundredes første Aartier haves bestemte Talopgivelser af de fra Kolding udførte Øksne, der viser, at Kolding den Gang var et Hovedtoldsted.

I Begyndelsen af det 16de Aarhundrede udførtes fra Jylland alene vekslende mellem 8000 og 20000 Stykker Kvæg. 1536 er man oppe paa 30000 fra hele Landet, stigende til ca. 50000 omkring 1600, i nogle Aar dog langt mindre paa Grund af den nederlandske Frihedskrig. Efter 1600 er Tallet synkende, i 1640 kun ca. 37000. Omkring 1500 var

Ribes Udførsel mere end dobbelt saa stor som Koldings. Efterhaanden ændres Forholdet, saa at Koldings Udførsel i 1652 var 50 Procent større end Ribes. Da Hollænderne i det 16de Aarhundrede blev de største Aftagere, kom deres Opkøbere selv til Markederne. De nævnes første Gang 1507, i Ribe. I 1679 var deres Deltagelse i Opkøbet i Kolding saa stor, at der af 35 Opkøbere til de solgte 7138 Stude kun var 13 danske, men 14 hollandske, af hvilke de syv havde opkøbt omtrent Halvdelen af det samlede Tal.

Kvægtolden var oprindeligt kun to Skilling pr. Hoved. Den stigende Udførsel gjorde Kvæget til et godt Skatteobjekt, og det er betegnende, at Toldskruen regelmæssigt fik en Omdrejning, naar Krigene havde tømt Statskassen. Efter Grevefejden forhøjedes Toldafgiften i 1542 til 20 Skilling, efter Syvaarskrigen i 1573 til en Daler, efter Kejserkrigen først 1629 til halvanden, dernæst 1632 til $1\frac{3}{4}$ Daler, endelig efter den Torstenssonske Krig 1646 til to Daler, hvorved man kom op til omtrent 15 Procent af Dyrenes Værdi. Disse Forhøjelser bevirkede et stadigt voksende Smugleri, som Regeringen forgæves søgte at standse ved 1) Vagter ved Aaernes Vadesteder (de saakaldte »Vadstедriddere«), 2) Konfiskation, 3) Trusler om Dødsstraf i en paa Toldgrænsen rejst Galge, prydet med et hornet Oksehoved, 4) kontrolleret Stempling af Grænseegnenes Kvæg.

Skønt der kun foreligger spredte Opgivelser om Kvæguidførslernes Tal i Tiden 1500 til 1650, kan man med ret stor Sikkerhed følge Udviklingen for Koldings Vedkommende. Tallene var i Aarene 1509, 1511, 1519 og 1521 henholdsvis 2754, 2114, 6480,

1636. Bortset fra det mærkeligt store Tal i 1519, som kan skyldes særlige Forhold, bliver det aarlige Gennemsnit omkring 2000. Beregnet efter to Skilling pr. Hoved bliver Toldindtægten i disse Aar, da Daleren var 48 Skilling, gennemsnitligt 100 Daler. I 1522 standser Udførslen over Kolding paa Grund af et Kongebrev, som paabyder, at al Udførsel skal foregaa over Ribe, en Ordning som næppe har været langvarig. For Resten af Aarhundredet foreligger kun sparsomme Oplysninger. I Finansaaret 1560-61 var Toldindtægten paa Kvæg fra Kolding 2730 Daler, heri indbefattet et vel mindre Beløb fra Middelfart. Beregnet efter 20 Skilling pr. Hoved og en Daler paa 48 Skilling svarer dette til ca. 6500 Øksne. I 1621 udføres over Kolding 13820 Øksne og 523 Heste med en Toldindtægt paa ca. 14300 Daler. I 1634, efterat Tolden er forhøjet til $1\frac{3}{4}$ Daler, er Øksnetolden 13775, Hestetolden 1319 Daler, svarende til ca. 8500 Dyr. I 1652, efter Forhøjelsen til 2 Daler pr. Hoved, er Toldindtægten ca. 20000 Daler, Dyrenes Tal ca. 10000. I 1679 er Kvægudførslen over Kolding yderligere sunket til 7138.

Da Rantzau i 1580'erne, i hvilken Periode Udførslen var ret svingende, lod sit Kort udarbejde, medgav han det nogle historiske Oplysninger. I disse brugte han det af senere Forfattere ofte gentagne Udtryk om Kolding Sønderbro, at den var en Guldgrube for Kongen. Hvis man som Maksimumsudførsel sætter 15000, vil Toldindtægten have beløbet sig til 15000 Daler. Værdimæssigt omsat – men saadanne Omstillinger er ret usikre – vil Beløbet svare til over en halv Million Kroner nu. Man forstaar bedre Beløbets forholdsvis Størrelse,

naar man hører, at Statsregnskabet i 1580'erne balancerede med ca. 220,000 Daler, heri ikke medregnet Øresundstoldens 100,000 Daler, der gik i Kongens særlige Kasse.

Baade i Ribe og Kolding foregik Opkøb og Salg væsenligt paa de aarlige Markeder. Markedsforholdene i Kolding er ikke helt klare. Det ældste var Olufsmarkedet paa denne Værnehelgens Dag, den 29. Juli, tilladt ved bevaret Privilegium af 1447, »med saadanne Privilegier og Frihed, som andre vore Købstæder i Danmark have paa deres Jahrmarked«. Vi ved ikke, om Olufsmarkedet foruden Varemarked ogsaa har været Kvægmarked. Af senere, men ikke tidsfæstet Oprindelse er Mikkelsmarkedet, som sikkert har været Kvægmarked. Dette kan man slutte af, at det i 1490 blev flyttet til St. Francisci Dag, den 4. Oktober. Franciscusmarkedet var nemlig Koldings store Kvægmarked, hvilket ses af et Kongebrev fra 1515, der tillader alle Købmænd i Nørrejylland aarligt at drive 100 Øksne til Salg »paa St. Francisci Marked i Kolding og Markederne i Ribe«. Privilegiet 1490 blev udstedt i selve Kolding af Kong Hans, som udtaler, at han efter Forhandling med sit elskelige Raad omlægger Mikkelsmarkedet til St. Francisci Dag »for synderlige Sager og Lejlighed Skyld«, hvilket vel kan omskrives til at betyde af Hensyn til Kvæghandelen. Kong Hans' Privilegium i Forbindelse med Kongebrevet af 1515 og de ovenfor meddelte Tal paa udførte Øksne i Aarene 1509 og 1511 viser den voksende Kvægudførsel over Kolding omkring 1500. St. Francisci Marked var dog ogsaa Varemarked, eftersom Dronning Christine i 1509 paa dette Marked lod købe et Fad Theriak, en Vidundermedicin.

Begge Koldings Markeder skulde begynde paa Helgendagene og »siden stande tre Dage derefter«. Paa selve Helgendagen handledes der ikke, men Dagen fejredes med Bøn. Næste Dag blev Handelen indblæst med Trompet eller Horn. Fremmede Købmænd havde Adgang til disse Markeder mod at betale en Afgift. De maatte sælge fra deres Boder og indkøbe Produkter, dog med visse Indskrænkninger, f. Eks. ikke mindre end en halv Tønde Smør og et halvt Skippund Flæsk. De maatte kun opslaa deres Boder paa selve Torvet, hvoraf man vel kan slutte, at Byens Købmænd og Haandværkere maatte have Telte i de tilstødende Gader. Hvis de fremmede Købmænd overtraadte dette Forbud, var Raadskammeren paa Byens Vegne berettiget til at nedrive deres Boder. De omtalte Indskrænkninger og Forbud var en Følge af de indenbys Købmænds Uvilje over disse Aarsmarkeder, som sprængte Baand, der ellers til deres Fordel hindrede den fri Handel, ophævede Priskontrollen og tillod Handelsforbindelse mellem fremmede Købmænd og Bønderne. Det lykkedes da ogsaa Købmandsstanden i 1548 at faa Regeringen til at ophæve de fleste Markeder, alle i Jylland undtagen dem i Aalborg, Holstebro, Viborg, Ribe og Kolding. Forbudet blev dog næppe nogensinde fuldt gennemført.

Oprindeligt maa Markederne tænkes afholdt paa Torvet, senere er sandsynligvis Kvægmarkedet flyttet til Pladsen Vest for Adelgade. Blæsbjerg betyder da maaske, som Fyhn mener, den Bakke, hvorfra Markedets Begyndelse indblæstes, og Sviatorvets umiddelbare Nærhed kan tyde paa, at Kvæget her før Udførslen er stemplet med et sviende Jern.

Kvæghandelen over Kolding har været et betydningsfuldt Tillæg til Byens Handelserhverv, fordi den gav Mulighed for store Forretninger ved Opkøb, Staldfodring og Salg. Meddelelser i Kancelliets

Sønderbro og Sønderport, set sydfra.

Aarbøger viser, at mange Kolding Købmænd – adskillige Medlemmer af den ansete Slægt Bøgvad nævnes – staldfodrede og udførte Partier paa mellem 50 og 150 Øksne. En Gang nævnes 25 Borgere, som resterede med Øksentold. Selv Borgere, hvis Erhverv var vidt forskelligt fra Studehandel, speku-

lerede i denne Vare, f. Eks. Apoteker Reiminch, der et Aar havde 77 Øksne paa Stald i en Gaard Syd for Kolding.

Kvæget blev drevet mod Syd over Sønderbro. Toldkontrollen har medført Opførelsen af den Portbygning, som paa Rantzaus Kort ses paa Aaens nordlige Side i hele Søndergades Bredde. Sønderbro selv var uanselig nok. En skrøbelig Træbro, opført paa Pæle. Ved Isgang og Højvande blev den ofte revet bort, hvorefter Byen undertiden fik Kongens Hjælp til paany at opføre den, endda en Gang forsynet med forgyldte »Stormhoveder«. I 1562 skaffede Byen sig Dækning ved en Broafgift. Portbygningen med Sønderport var et Bolværk for Byen, et Værn mod Toldsvig ved Indsmugling af Varer fra Syd, et Lukke mod Udsmugling af Kvæg. Fra Portvagtens Værelse over Porten kunde neddrages en Bom. Naar Porten om Aftenen var lukket tillige med sin raslende Laage, hvis Jernkæder gik over et Hjul, og naar Bommen var draget for, var Kongens Told paa dette Sted vel beskyttet³⁵).

IV. KOLDINGS NEDGANGSTID.

Kejserkrigen. Den Torstenssonske Fejde. Karl Gustavs Indfald. Sammenbrud.

1.

Christian IV.s Deltagelse i Trediveaarskrigen betegner for Danmark et politisk Vendepunkt. For store Dele af Jylland, særligt Vejle Amt, indleder den en Periode af gentagne Hærgninger og Udsugelser, for Kolding en Nedgangstid, der førte lige til Undergangens Rand.

Da Wallensteins Hær i Eftersommeren 1627 rykkede frem mod Jylland, antog den danske Hærs Tilbagetog hurtigt Karakteren af Panik. Christian IV. formaaede ikke at standse de flygtende danske og tyske Ryttere. Lejebandernes utøjlede Drifter fik Magten. Det var ikke længer Soldater, der flygtede, knap forviltrede Mennesker, der søgte Redning. Det var nærmest vilde Dyr, som kastede sig over Bytte. I Løbet af faa Dage forvandlede Egnen omkring Landevejen til Kolding gennem Aabenraa og Haderslev Amter til en rygende Tomt. Landsbyer og Kirker gik op i Luer, Ejendele plyndredes, Bønder fordroves fra Hus og Hjem, Brandskatter opkrævedes, Kvinder skændedes ³⁶).

Kong Christian, der paa sin Vej op gennem Søn-

derjylland havde været et afmægtigt Vidne til sine Troppers Mytteri og Udskejelser, mistede i sin Sorg og Harme fuldstændigt Besindelsen. I sit egenhændige Brev om Flugten til Rigsraadet taler han om den *paniske Rædsel* («panicus terror»), der havde grebet alle. Han blev til sidst selv et Offer for denne Panik. Den 17de September naaede han Kolding. Ved Middagstid den 18de drog han med Fru Kirsten Munk til Fyn, prisgivende Jylland til sine egne Troppers Mishandling. Historikere har fældet en haard Dom over hans Flugt, ogsaa fordi Hensynet til Fru Kirsten synes at have været en medvirkende Bevæggrund. Fra de forpinte Jyder lød snart høje Klageskrig med en saa skurrende Bitone om Kongens Skyld, at han den 5te Oktober fandt det nødvendigt fra Dalum paa Fyn at sende Rigsraadet et langt Brev til Forklaring. Han nedlod sig i dette Brev til at forsvare sin Optræden med Henvi- sning til sin Afmagt saa vel overfor Fjenden som overfor sine egne Soldater.

Om Begivenhederne i Kolding i Dagene 18de og 19de September haves gode Oplysninger i en Herredagsdom 1636. Sagen angik Hans Jensen, Slotsfoged paa Koldinghus, anklaget for den 18de September paa sin Flugt fra Slottet at have tilegnet sig kongelige Ejendele, frikendt efter samstemmende Vidnesbyrd af Adelsmanden Bendix Sehested og »Knud Kuskes Datter« om, at han »havde aldeles intet med sig uden en Kæp og et Par Handsker«.

Lejetroppernes Plyndring i Kolding begyndte den 18de. Straks efter Kongens Afrejse kom Niels Bertelsen, Byfoged i Kolding, og Hans Jensen Wiff Raadmand, op paa Koldinghus for at forhandle med

Slotsfogden om Hjælp. De fik det Svar, at han vidste ingen Raad for sig selv, langt mindre for dem. Efter saa at have spærret og stænget Porten red han til Strandhuse, hvorfra han i en Baad satte over til Fyn. Imidlertid samledes i Slotsgaarden mange af Byens Mænd og Kvinder, som her haabede at finde et foreløbigt Tilflugtssted. Gennem Sprækkerne i den stængede Borgport holdt de, opskræmte, Udkig ned mod Staldgaarden. Onsdag Morgen, den 19de September, fik Slottets Brygger Øje paa en Lieutenant, der med tre Soldater passerede Vindebroen. Gennem Aabningen mellem Portens Laager afskød han sin Flintebøsse. Lieutenanten styrtede død om. De tre Soldater flygtede og gjorde Allarm. Snart strømmede det Callenberg-ske Regiments Lejetropper til. Nogle af dem banede sig gennem Vinduerne Vej ind i Slotsgaarden, hvor de opbrød Porten, ad hvilken saa de øvrige stormede ind paa Slottet. Det lykkedes dem, der havde skjult sig rundt om i Værelserne og Kælderne, at undslippe ud i Haven gennem Nedgangen til Badstuen. Derefter huserede Lejetropperne paa det frygteligste i alle Gemakkerne, ituslog Døre til formodede Gemmesteder, røvede og plyndrede Sølvgenstande, Møbler og Husgeraad, »Fløjels Tapeter og Bordtæpper, Damask og andet Silketøj«³⁷⁾.

I Kolding By fortsattes den Dagen forud paabegyndte Plyndring. Rædselslagne over Lejetroppernes Mishandlinger og fortvivlede ved Tanken om den sig nærmende Fjendehær flygtede mange af Indbyggerne til Fyn eller mod Nord i Jylland. En Uge efter, den 28de September, rykkede Wallensteins Tropper ind i Byen, vilde Bander fra de forskelligste

Nationer, Tyskere, Italienerne, Kroater, Kosakker, alle vante til Lejr- og Røverliv, delvis Katoliker, der troede at gøre gode Gerninger ved at straffe de protestantiske Kættre.

Da de drog bort i Juli 1629, efter i næsten to Aar at have hærget paa Landet og i Byerne, kunde Beboerne atter vende hjem for at finde deres Gaarde og Huse afbrændte, eller til Dels i Ruiner, Bohavet ødelagt, Kvæget slagtet, Skovene skamhuggede. Indberetningerne fra Herrederne og Byerne taler alle det samme Sprog: »Gaardene slet (d. v. s. helt) uddøde af Pest, saa Korn og Fodring er blevet stjålet«, »Kan ingen Skyld give, halvt ad Aare«, »Aagaard flux fordærvet, Gaardene øde, ringe Sæd, giver $\frac{1}{4}$ Del«, »Jelling By, er ringe Sæd, slet uddød, $\frac{1}{4}$ Part«. Vejle kunde opregne 200 nedbrudte eller afbrændte Bygninger. For Kolding kendes det nøjagtige Tal ikke, men det hedder i en Indberetning: »Borgerskabet i Byen er slet forarmet, er aldeles ingen Sæd, men de fleste køber Mel paa Torvet, som hid føres af Riberhus og Lundenæs (Ringkøbing) Lene«. Endogsaa Kirkens og Skolens solide Bygninger var delvis nedbrudte. Skolen blev først 1633 »næsten paa ny opbygget«.

Kejserkrigen var for Kolding en Katastrofe, et Slag som den aldrig helt forvandt. Byens Pengeforhold var kommet i Uorden, da der ikke kunde aflægges Regnskaber for Aarene 1627–29. Byens og Oplandets Marker kunde ikke skaffe tilstrækkeligt Brødkorn, Kvæget var slagtet, Handel og Haandværk i en Krise, fordi Oplandet var forarmet og Øksneudførslen standset. Medens Kolding før Krigen havde over 25 Skibe, var i 1634 Tallet kun 17, i 1638

nævnes Broskat kun af seks. Havnen sandede til, saa at Udskibning til de i Fjorden liggende Skuder maatte ske ved en Pram, som Byens Borgmestre i 1632 istandsatte for egne Penge. I 1637-38 maatte Byen understøtte 23 Personer, der var fordrevne fra andre Byer, deriblandt »10 Sletdaler til en Borger, der havde kongelig Bevilling til at betle«, foruden at 16 betlende – vel forældrelose – Børn blev sendt til Børnehuset i København. Efter 1627 hjem-søgte Byen af gentagne Farsoter.

Der er dog Grund til at antage, at Byen, trods alle disse Ulykker, i nogen Grad er kommet til Kræfter efter Slaget. En bevaret Taksationsforretning fra 1646 meddeler, at Kolding i 1644 havde ca. 280 beboelige Gaarde og Huse, saa at de fleste af de i Krigen afbrændte eller ruinerede Bygninger synes at være rejste igen, om end ikke med samme Pragt som Mogens Eriksens Side 82 omtalte Gaard. Øksneudførslen kom atter i Gang, i højere Grad over Kolding end over Ribe. Man kan af Kæmnerregnskaberne se, at der atter er kommet Orden i Byens Pengeforhold. Budgetterne var ikke flotte, men de gav Overskud, 58 Sletdaler i 1636-37, 40 i 1637. Forklaringen er vel, at Borgernes før 1627 opsparede og trods Krigen delvis frelste Reserver i nogen Grad har været tilstrækkelige til en Genrejsning. Og midt i de sørgelige Forhold havde Byen dog det Held, at Christian IV.s fantastiske Plan om at flytte Koldinghus og Kolding By til Hovens Odde blev opgivet.

Det er umuligt, blot i store Træk, at bestemme Katastrofens Omfang og Genrejsningen. Til Genrejsning fik Kolding kun en kort Frist. Knap 15

Aar efter ramtes den af et nyt, lige saa knusende Slag ³⁸).

2.

Den 12te December 1643 gik Lennart Torstensson over Elben. Samtidig faldt en svensk Hær ind i Skaane. De to Hære skulde mødes paa Sjælland for at gøre det af med Danmark. Christian IV's Sejre til Søs ved Listerdyb og Kolbergerheide, senere Krigssituationen i Tyskland, frelste den Gang Riget.

Som sædvanligt var Danmark slet forberedt. Torstenssons Ilmarch tvang den danske Hær til hurtig Flugt. Den 9de Januar rykkede Svenskerne ind i Nørrejylland. Ved Koldings Sønderbro var der, for at opholde Fjenden, anbragt fire »spanske Ryttere«, lange Bjælker, paa hvilke korsvis var sømmet Lægter. I 1655 blev der fremsat den Beskyldning mod en Lieutenant ved Koldings Borgervæbning, at han forræderisk havde vist den svenske Hær Vej over Kolding Aas Vadesteder. Processens Udfald kendes ikke ³⁹).

Koldinghus blev stormet og frygteligt medtaget af de plyndrende Soldater, der opbrød Gulve og Trapper, Skorstene og »Hemmeligheder« for at lede efter Kostbarheder. Øverst paa Kæmpetaarnet blev alt Bly afrevet. Af Ladegaarden var der i 1649 kun nogle faa Stykker Tømmer tilbage. Dyrehaven var saa forhugget, at »man ikke kunde tælle Stubbene«.

Mange af Byens Indbyggere var flygtet. De tilbageblivende maatte atter taale Krigens Byrder, Indkvartering, Proviant- og Pengeudskrivning, Vold og Plyndring. Det var ikke blot Fjenderne der plyndrede. Da Svenskerne i Efteraaret 1644 opholdt

sig længere mod Nord, kom Hertug Frederik, den senere Frederik III., med en holstensk Hærstyrke til Kolding. Medens han i Kongeborgens ilde medtagne Sale holdt Krigsraad med Rigmarsken, Anders Bilde, og de holstenske Officerer, gav den holstenske Hær sig til at plyndre Kolding, som om det var en erobret fjendtlig By. Deres Frækhed gik saa vidt, at de endogsaa plyndrede det Hus, hvor Rigmarsken havde Kvarter ⁴⁰).

Indberetninger umiddelbart efter Krigen vidner om den Ødelæggelse, som baade Land og By havde lidt, ikke blot af de svenske Tropper, men ogsaa af Hertug Frederiks Rytteri. I Vranderup, Gelballe og Lunderskov var der plyndret *første Pinsedag*. I Gelballe var der kun een Mand, der beholdt en Ko. »I Nagbøl *opgravedes hvad Formue de havde i Jorden*«. »Udi Bramdrup findes alle Indbygninger, Skærværker (3: Skillerum), Lofter, Vinduer, Døre og Gayle en Part at være nedhuggen«. I Kolding ansloges den samlede Skade til 82,792 Rdl. Summens Størrelse forstaas bedst ved Sammenligning med Statsregnskabet i 1580'erne, der balancerede med 220,000 Rdl. (Side 123), og den samlede Værdi af Øksne udførte i 1643, ca. 660,000 Rdl.

Taksationsforretningen fra 1646 nævner over 70 Gaarde og Huse som »ganske ruinerede«, 32 Bygninger som »ruinerede, ledige og til Dels ledige«, to Gaarde til kongelige Betjente som »meget ruinerede«, desuden Kapellanens Embedsbolig som »øde og ubeboet« og »to øde Kirkeboder«, ialt 107 af et samlet Tal paa ca. 280. Af andre Kilder vides, at Skolen endnu i 1647 laa i Ruiner, og at Frederik III. i 1652 lod Bønderne gøre Hoveri med at hente

50 Vogne Mursten fra Haderslev til Kirkens Genopbygning. Det hedder i Taksationsforretningen, at Skaden foraarsagedes af Fjendernes Indfald, Indkvartering af fire Regimenter, Proviant- og Pengeudskrivninger, Udplyndringer, »Byens fleste og bedste Indvaaneres Død af smitsom Sygdom, hvorved mange Gaarde og Huse samt alle Stalde og Foderhuse udenfor den« – der tænkes vel paa Staldene Syd for Aaen – »bleve aldeles ubeboede, øde og nedbrudte«. »Man havde da kun to Skuder og Fartøjer til Byen, tilforn 23 og flere«.

Atter fulgtes Krigen af Farsoter, af hvilke den i 1654 bortrev 358 Mennesker. Alle Forhold var i Oplosning. Agerbruget var ødelagt, saa at Byens Sædejorder kun var 92 Tdr., Høavlen kun 86 Læs. Skibsfarten var næsten ophørt. Byen var i Armod og Gæld. Borgernes sidste Pengereserver var opbrugt, Skatteevnen ringe, saa at de skatteopkrævende Fjerdingsmænd ofte maatte inddrive Skatterne ved Søgmaal. I 1648 maatte Kongen eftergive Borgmestre og Raad Statsskat og Byskat, der ikke var »klarerede den Tid det svenske Indfald skete«. I 1653 fik Byen af Frederik III. Tilladelse til at sælge nogle af Byens Jorder til Betaling af Byens Gæld. Dette var et Brud paa det i Aarhundreder hævdede Princip, at Jorderne tilhørte Byen og kun overdroges Borgerne i Fæste paa Livstid⁴¹).

3.

Efterat Danmark i 1657 letsindigt havde erklæret Sverige Krig, udviklede Begivenhederne sig med dramatisk Hurtighed. 20de Juni modtog Karl Gustav i Thorn Budskabet om Krigserklæringen, 22de Juli

rykkede han ind i Holsten, 23de August opslog han sit Hovedkvarter i Kolding, 24de Oktober indtoges Frederiksodde, 30te Januar gik han over Isen til Fyn. Dernæst Freden i Roskilde, som han hurtigt fortrød. 22de April fik den svenske General Wrangel Ordre til ikke at rømme Frederiksodde. 7de Juli vedtoges i et Raadmøde paa Gottorp Slot at forny Krigen med Danmark, 6te August sejlede Karl Gustav fra Kiel til Korsør for at gøre Ende paa Danmarks Selvstændighed.

I Jylland raadede den svenske Overgeneral over 6000 Ryttere og 2000 Mand Fodfolk. 22de September 1658 gik den tysk-polske Undsætningshær under Kurfyrst Friederich Wilhelm af Brandenburg, »den store Kurfyrste« over Elben. Hans Hær bestod af 16000 Brandenburgere, 11000 Østerigere og 5000 Polakker, det sidste Korps under Fyrst Stephan Czarnecki. I Januar 1659 var den jyske Halvø rensed for Svenskere, der havde maattet søge Dækning bag Frederiksoddes Volde. I Marts gik den største Del af disse over til Fyn, og 18de Maj erobredes Frederiksodde af Brandenburgerne. I November samme Aar forlod Hjælpehæren Nørrejylland. I over to Aar havde Vejle Amt været Hjemsted og Krigsskueplads for hærgende og plyndrende Hære, først Fjendernes, dernæst Vennernes.

De første af vore saakaldte Venner, der rykkede ind i Nørrejylland, var Polakkerne, 5000 Mand, alle til Hest. Forrest red Husarerne i pragtfulde Dragter, som vakte Beundring, hvor de kom frem. Tømmerne var prydet med Sølvknapper, Sadel og Skabrak oversaaet med Guld- og Sølvbroderi, Kyrasset dækket af et Tiger- eller Leopardskind. Paa Skuldrene

var fæstet Gribbevinger, der, naar Rytteren susede frem, skabte den Forestilling, at han fløj. Foruden Kyras, Hjælm og Brynjeærmer var Vaabnene Pistol, en bred og lang Krumsabel samt en mægtig Lanse, der endte med en Jernspids, hvori var fastgjort en lille Fane. Kun Adelsmænd tjente blandt Husarerne, og mangen polsk Adelsmand havde anbragt hele sin Formue i den kostbare Udrustning. Hver Husar medbragte een eller to tarveligere udrustede Svende. Dette var Kærnen i den polske Hær. Men desuden var der Kosakker og en Eskadron Rumæner, iblandt med meget sammenløbet Pak alle Steder fra, væbnede med Bue, Pistol og Sabel, Hærens Udskud, de der af Samtiden kaldtes Tartarer og Tyrker. Dem skyldtes det i særlig Grad, at Polakkerne, der i det 17de Aarhundrede havde Ry for Disciplin og Velopdragenhed, i Danmark efterlod det sletteste Ry.

Koldinghus havde en svensk Besætning paa 100 Mand. En polsk Officer, Jan Pasek, har i sine Erindringer om Felttoget i Danmark givet en Skildring af Slottets Indtagelse 15de December – Polakkernes Juleaften – 1658. Skildringen, der stærkt fremhæver hans egne Bedrifter, er livlig, men noget fantasifuld og næppe helt paalidelig i Enkeltheder, ogsaa fordi den først synes at være nedskrevet i 1690. Ved Daggry rykkede Polakkerne op ad Volden efter at have befalet sig til Guds og hans allerhelligste Moders Varetægt, de menige Soldater med Halmknipper foran Brystet, medens Adelsmændene stode paa deres Harnisk. Mange raabte, da de stormede op ad den indre Gravskraaning: »Hu, hu, hu«, men Jan Pasek bød sine Folk at raabe »Jesus, Maria«, »thi jeg haabede, at Jesus vilde hjælpe mig bedre

end en eller anden »Hr. Hu«. Angrebet synes at være rettet mod den søndre Fløj. Efter en rasende Kamp lykkedes det Polakkerne at bryde Hul i Muren og trænge ind i Slotsgaarden. Resten af den svenske Besætning søgte Dækning i et af Taarnene. I Hvælvingen under dette Taarn laa nogle Tønder Krudt. En polsk Dragon kom uforsigtigt Tønderne for nær med sin tændte Lunte. I samme Nu fulgte en frygtelig Eksplosion. Murene drønedede og revnede, Marmor og Alabaststumper fløj til alle Sider. De indespærrede Svenskere blev slynget i Vejret og »faldt siden ned i Havet som Frøer«. »De Usselrygge«, fortsætter Pasek i sit fanatiske Had til Nationalfjenden, »vilde, for at undgaa Polakkerne, flygte til Himmelen, men der slap de ikke ind. St. Peder smækkede straks Porten i og sagde: »I Slyngler paastaar, at de Helliges Naade ikke nytter noget, og at deres Forbøn hos Vorherre er betydningsløs og unødvendig. I Kirken i Krakov vilde I opstalde Eders Heste for at skræmme Jesuiterne, saa at de Stakler maatte slaa sig sammen om at give Eder Løsepenge«. Efterat Polakkerne dernæst havde »nedsablet Svenskerne i Hobevis, spredtes alle, der kunde krybe og kravle, for at plyndre i Værelserne. Vore Soldater støvede omkring i alle Krinkelkroge i Slottet, huggede enhver ned, som de traf paa, og hentede rigeligt Bytte«.

Tre Timer efter Angrebets Begyndelse var Kampen forbi. Derefter samledes den polske Hær til Gudstjeneste i en nærliggende Skov (Dyrehaven?) for at høre Julemessen efter det blodige Morgenværk. Da Jan Pasek hjalp Præsten Messesærken paa, sagde Czarniecki til denne: »Hr. Broder, vask

dog i det mindste Eders Hænder!« Hertil svarede Præsten: »Det gør intet til Sagen! Gud væmmes ikke ved det Blod, der er udgydt i hans Navn«.

Nogle Dage efter søgte en svensk Kommando fra Frederiksdal uden Held at tilbageerobre Slottet. Det forblev i Polakkernes Magt Krigen ud. I Slotskirken, som var brugt til Hestestald, vidnede i en Aarrække efter 1660 det frygteligt ramponerede Alter om udøvet Vandalisme.

Man har tidligere antaget, at det Slotstaarn, der sprang i Luften, var Kæmpetaarnet. Dette er næppe rigtigt. Paseks Beskrivelse synes bedre at passe paa et Taarn i det nordøstlige Hjørne. Hermed stemmer, at der ikke i Lensregnskaberne 1660-1675 nævnes store Reparationer af »det store firre kantede toren«, men kun mindre Udgifter til Tilmuring af Huller og Vinduer, Lodning osv. Den Mulighed er vel heller ikke udelukket, at Pasek har overdrevet Virkningerne af Eksplosionen ⁴²).

Derefter var Polakkerne i næsten et Aar Herrer paa Koldinghus og i Kolding By. De har skaltet og valtet efter Forgodtbefindende, røvet hvad Svenskerne havde efterladt, og erstattet den civile Retspleje med egen Militærkommando. Kort og klart hedder det herom i Koldings Tingbog fra 1660-61, at »ikke alene havde Fjenderne bemægtiget sig enhvers Hus og Gods, men derefter Polakkerne, som i lige Maade selv raadede baade for Laas og Nøgle, saa ingen Mand her i Byen var sit eget Hus og Gods mægtig, men al Ret og Politi da desværre var ganske nedlagt«. Det maa anses for sikkert, at Polakkerne i Nicolai Kirke har holdt katolsk Gudstjeneste, hvilket vides med Hensyn til andre Kirker, f. Eks. Ribe

Domkirke. Beretning haves om, at en polsk Ritmester, Cniscus Christophorus de Russa, i Juni 1659 blev begravet i Nicolai Kirke. Han var faldet ved et Landgangsforsøg ved Middelfart, ramt af en svensk Kanonkugle, og blev bisat i Kolding Kirke med katolsk Ceremoniel, »med stor Pomp og Spærres Brydelse«. Ceremoniellet kendes fra en lignende Begravelse i Aarhus. Der er først læst katolsk Dødsmesse, derefter er en pragtfuldt udrustet polsk Adelsmand kommet ridende op ad Kirkens Midt-gang, med Lansen rettet mod den afdødes Kiste, der stod paa en Forhøjning med rødt Klædes Be-træk og mange Lys. Lansen er slynget mod Kisten, dernæst brækket i to Stykker, der lagdes ved Kisten. Rytteren er atter redet ud af Kirken, Kisten be-stænket med Vievand og nedsat i Graven. Over Graven anbragtes en nu forsvundet Silkefane med en lang latinsk Indskrift, der er meddelt af Fyhn, som selv har set den ⁴³).

Aarene fra August 1657 til November 1659 har uden Sammenligning været de haardeste for Vejle Amt i hele Perioden 1627–1660, fordi Hærmasserne var større end i de to foregaaende Krige, fordi Kampene om Frederiksodde gjorde Vejle Amt til Hovedkrigsskueplads, og fordi der i 1657–1659 plyndredes af *tre* Hære, den svenske, Hjælpetroppernes og den *danske* Hær – thi Indberetningerne viser, at heller ikke de danske Tropper afholdt sig fra Volds-handlinger – medens der i 1627–29 og 1644 kun var plyndret af to Hære. Der er kun sparsomme direkte Oplysninger om Mord og Brand og Plyndring fra Dag til Dag, da Regnskabsbøger og næsten alle samtidige Kilder mangler. Glimtvis hører man

om store Udskrivninger. I September 1658 blev Raadmand Peder Udsen i Kolding tvungen til paa Købstædernes Vegne i Ribe Stift at udrede store Mængder af Hamp, Hør og Blaar. I Oktober samme Aar fremtvang den svenske General Waldeck en betydelig Krigsskat ved Trusler om Afbrænding af Sønderbro og hele Byen. Man maatte stifte Laan i andre Byer, og efter 1660 blev Borgerne rykkede for resterende Skatter til Laanets Afbetaling. Pasek fortæller i sine Erindringer, at han i 1661 ikke manglede Kontanter, da han »Gud ske Lov, endnu ejede en Slump Penge fra Danmark«. Et andet Sted meddeler han, at Polakkerne paa deres Strejftog hjemførte saa meget Hornkvæg, at »man kunde købe en god Okse for en Rigsdaler og to danske Mark«, d. v. s. en Tolvtedel af den almindelige Pris. Enkeltmeddelelser om Plyndringer hos private mangler. At de har fundet Sted i stort Omfang, ses af det ovenfor meddelte Uddrag af Kolding Tingbog. Om nogle Borgere, f. Eks. Peder Hansen Helt og Søren Udsen fortælles, at de i god Tid havde sejlet deres Gods til Lybeck ⁴⁴).

Derimod kender man med Sikkerhed de grufulde Resultater. Det hedder i en Indberetning 1660 fra Elbo Herred, at alle Bygninger uden Undtagelse var af »Fjenden og Krigsfolket« (med »Krigsfolket« menes vore Venner, Brandenburgerne, Østerigerne og Polakkerne) »ganske afbrændt, ruineret og ødelagt, saa at der ikke fandtes nogen Bygning, Gaarde, Bol eller Huse, men de var alle øde«. I Brusk Herred var mange Huse og Gaarde afbrændte eller nedrevne, Resten ruinerede og ganske øde. I et samlet Andragende fra de fem »Indherreder« (Andst, Brusk,

Elbo, Holmans og Jerlev Herreder), klagedes over, »at først havde Svenskerne vores bedste Fæmon og Formue borttaget«. Dernæst havde de kejserlige, Brandenburgerne og Polakkerne ladet bortføre alt, hvad Svenskerne havde efterladt. De fleste Gaarde var nedbrudte eller afbrændte, »saa vi maatte henfly med Kvinder og Børn, hvor vi kunde have og nyde Almisse og et Stykke Brød, thi ingen kunde blive eller være til Stede for de Polakkers Tyranni og ulykkelige Traktering med arme Mennesker, og da mange af Sorg, Hunger eller Sygdom bortdøde. Vi igenlevende haver og, siden de kejserlige, Brandenburgerne og Polakkerne bortdrog, *udstaaet meget ondt ved Plyndringer og Kontributioner af Eders kgl. Maj. eget Folk . . .* Nu kan vi det umuligt længer udholde, men nødes at igen kvittere (∴ forlade) de smaa Hytter, vi have opbyggt, og igen henløbe udi Holsten (∴ Sønderjylland) og Jylland og betle vores Brød«. Andragendet, der ender med at bede om nogle Aars Fritagelse for Kontribution, indsendtes 1661 gennem Lensmand paa Koldinghus, Sten Bilde, som bevidnede dets Rigtighed.

Det ses af Tingbøgerne efter 1660, *at nogle Egne ligefrem var raserede for Bygninger*. Dette stemmer godt med en Meddelelse hos Jan Pasek, at Svenskerne fra Frederiksodde »gentagne Gange rykkede ud med betydelige Troppemasser og *raserede det omkringliggende Terræn, udplyndrende og opbrændende Landsbyerne*, for derved at afskære den ventede Belejringshær Muligheden for at proviantere«. Der tales i Tingbøgerne om Folk, som flygtede ud i de mindre hærgede Hedeegne for at søge Plads som Tyende. Andre skjulte sig i Huler paa utilgængelige

Steder. Ofte flakkede forældreløse Børn om som Betlere eller drog af Sted med »Krigsfolkene«. Tingbøgerne viser, at der Nord for Kolding henlaa Hede-strækninger, idet Lyngen var trængt ind paa udyrkede Marker. Talrige Ulve viste sig i Egnen. Som sædvanligt fulgtes Krigen af pestagtige Sygdomme ⁴⁵).

At Polakkerne har haft det værste Ry, ses baade af samtidige Beretninger og af de opbevarede Sagn, der altid nævner dem som de grusomste og mest ryggesløse, der ikke blot plyndrede de levende, men ogsaa de døde i Gravene, og som, for at fremtvinge Tilstaaelse om nedgravet Gods, anvendte Tortur af forskellig Art, f. Eks. Afsvidning af Ansigtshuden med Krudt. Det er vel sandsynligt, at det meste af, hvad der tillægges Polakkerne, er udøvet af deres balkanske Hjælpetropper. I nogle Tilfælde er Polakkerne beskyldt for Hærgen og Plyndring i Egne, hvor de bevisligt slet ikke har været. I Tidens Løb er Beretninger om udøvet Grusomhed let overført netop paa Polakkerne, der var de mest fremmedartede, der talte et ganske uforstaaeligt Sprog, og som man efterhaanden tillagde de uhyrligste Ting, f. Eks. at de spiste raa Katte, Hunde, Frøer og Snoge. Overfor Svenskerne havde Befolkningen i hvert Fald den Fordel, at de nogenlunde kunde gøre sig forstaaelige for hinanden. Enkelte Steder benyttede Beboerne sig heraf til at tilkøbe sig Frihed for Plyndringer ved en frivillig Afgift. Ved Henvendelse paa Koldinghus skaffede de sig »Salveguardier«, d. v. s. Militærpersoner, der skulde have Ophold paa Stedet for at gardere Beboerne mod Udplyndring ved Fremvisning af »Kongebreffue paa Tröck« med Karl Gustavs skriftlige Forbud mod Vold og Røveri⁴⁶).

4.

For Kolding, som endnu var lammet efter Slaget i 1644, blev Virkningerne af Krigen 1657–59 næsten dødbringende. Byen var i 1660 sin Undergang nær. De fleste Huse laa i Ruiner, Indbyggertallet var sunket til to Femtedele af hvad det havde været i 1627. Agerbruget var delvis ødelagt, Kvæget røvet, Skibsfart og Handel standset, Oplandet uden Købeevne, ingen Driftskapital, ingen nye Erhvervsmuligheder. Boligtvang og Stavnsbaand maatte paabydes for at hindre Bortflytning til andre Byer. Sammenbruddet var saa voldsomt, at der skulde gaa omtrent 200 Aar, inden Byen naaede samme Størrelse og Velstand som før 1627.

Om Tilstanden umiddelbart efter Krigen haves talende Vidnesbyrd i en Kommissionsberetning fra 1660 og en Taksation fra 1662. Kommissærerne udtaler, at »Koldings Tilstand er slet og armelig, *thi de bedste og fleste Skatteborgere ere døde*, en ganske Hob Huse paa en Part plat (∴ ganske) nederbrudt og opbrændte, en Part staar ubeboet og øde, og *begiver sig endnu daglig en stor Parti ud af Byen fra Hus og Gaard og ud paa Landet* formedelst den store Indkvartering og de daglige Udgifter, de have. Vil fordi (∴ derfor maa der) tænkes naadigst paa andre Midler, *at ej den hele By ødes*«. I Taksationsforretningen opgøres Tallet paa øde, ledige og aldeles ruinerede Gaarde, Huse og Boder til 150. *Næsten alle Beboere har Vedlegningen: Fattige, Forarmede, Hjælpeløse*. Beretningen fortsætter med at meddele, *at flere Borgere have nedbrudt deres Vaaninger og ført disses Tømmer, Sten og deslige til Frederiksodde og andre Steder, til dette blev forbudt*

ved kongelig Ordre. Medens Byens Sædejorder i Taksationsforretningen 1646 var anslaaet til 92 Tdr. Hartkorn, var Ansættelsen i 1662 kun 44, altsaa ikke en Gang det halve. Sammentælles den hele Taksation paa Gaarde og Ejendomme, som dels kunde beboes, dels laa øde og ledige i 1662, udgør deres Vurdering 24,465 Sletdaler (= 16,310 Rdl.). Byens grænseløse Armod lyser ud af dette Vurderingstal.

Genopbygningen af de ødelagte Huse foregik meget langsomt. Hist og her maatte Gaarde, der stod for Fald, nedbrydes for ikke at rive Naboejendommene med sig, hvis de af sig selv styrtede sammen. Nedbrydningen af Huse var saa almindelig, at Raadet i 1662 maatte udstede Forbud mod at nedbryde Gaarde og Vaaninger »Byen til Forsvækkelse, Afbræk og Skade«. *For at hindre den fortsatte Udvandring til andre Byer, maatte Kongen atter i 1678 sende Ordre, som forbød dette.* Desuagtet sneg mange sig bort eller omgik Forbudet ved at lade sig hverve som Soldater. Fra Stiftamtmanden i Ribe foreligger to Indberetninger fra 1688 og 1692, der vidner om den fortsatte Tilbagegang. Det udtales i den første, at »Kolding og Vejle synes ganske at aftage, thi deres Borgerskab er ikkun faa, og Byerne, i Særdeleshed Kolding, er opfyldt med fattige Borgerenker samt og øde Huse og Byggepladser, som ingen af Indbyggerne kan formaa at antage og bebygge«. I 1692 hedder det, at »Tilstanden i Kolding er slet og ringe. Hele Borgerskabet bestaar af 140 Familier, hvoraf hver vel kan eje 20 Rdl. i frie Midler. De øvrige er alle fattige og husarme Folk, og en stor Del deraf er allerede betlende«⁴⁷).

Det er tidligere (Side 111) meddelt, at Historikere anslaaer Koldings Indbyggertal omkring 1600 til ca. 2500. I 1672 var Tallet 1094, dernæst synkende til 995 i 1696. I 1769 var det steget til 1200, i 1798 til 1396 ⁴⁸).

Foruden at Bebyggelsen maa antages at være blevet mere spredt i næsten alle Gader, kan det ret sikkert afgøres, i hvilke Bykvarterer Husene efterhaanden helt forsvandt for at give Plads for ubebyggede Tomter. Til Oplysning herom haves dels skriftlige Meddelelser, dels Resens Kort fra 1677. Desværre er Resens Kort meget unøjagtigt i Maal og Linier. Hans Medarbejdere var nogle aftakkede, forfaldne Officerer fra den skaanske Krig, der hverken synes at have forstaaet sig paa Geometri eller vidst, hvor Øst og Vest var. Den groveste Fejl er Kæmpetaarnets Anbringelse i det sydvestlige i Stedet for i det nordvestlige Hjørne. Kortet er derfor ganske værdiløst med Hensyn til Enkeltheder, og maa selv for de grove Hovedtræks Vedkommende benyttes med Varsomhed. Hovedindtrykket er, at Bebyggelsen paa St. Jørgens Banke er svundet meget stærkt ind, og at Katsunds to Husrækker er indskrænket til nogle faa spredte Huse. Syd for Aaen angives slet ingen Bebyggelse. I Navnelisten under Kortet opføres de paa Kortet angivne Sviegade og Fruergade, der mod Øst løb parallelt med nuværende Brostræde, men i en Indberetning fra 1735 siges disse to Gader og desuden »Skolegade« (nuværende Kirkestræde) at være »forfaldne og aldrig siden opbyggede«, hvilket stemmer med den fortsatte Nedgang i Indbyggertal fra 1677 til Aarhundredets Slutning.

Byens Armod kan belyses med nogle spredte

Træk. Da Christian V. i 1672 var i Kolding, manglede Borgervæbningen en Tromme og en Trommeslager. Medens Markdaner i 1609 havde nedlagt Forbud mod overdaadige Gilder ved Skolens Majfest, var denne omkring 1700 sunket ned til en Tiggergang i Byens Gader, afsluttet med, at de fattigste Disciple for en Betaling af 4–6 Skilling fejede i og uden for Skolen. I en Aarrække maatte Skolen nøjes med een Hører i Stedet for tre. I de 24 Aar fra 1646 til 1669 dimitteredes kun fire Disciple til Universitetet. Borgernes Skatteevne var sunket til et Minimum, saa at Skatten maatte inddrives med »Exequersoldater«. Det er tidligere (Side 100) meddelt, at ansete Borgere for Betaling søgte at undrage sig Stillingen som Kæmner, der kunde medføre ubehagelige pekuniære Forpligtelser. Det forekom ikke sjældent, at de fire Fjerdingsmænd, der opkrævede Skatterne, blev stævnedes til at klare for sig med Hensyn til en Skat, der skulde være indgaaet for flere Aar siden ⁴⁹).

En uhyggelig Følge af Armoden var Embedsmændenes Demoralisation. Saa længe det var Mænd som Peder Helt og Mogens Eriksen der sad i Raadet, var der ingen Fare. Hvis de ved Regnskabsaflægningen stod i Restance, havde de Penge til at klare Gælden. Anderledes nu, da det at være Embedsmand var et Levebrød, som indehavdes af Folk, der økonomisk stod langt under de tidligere Borgmestre og Raadmænd (Side 103). Allerede Uorden i Regnskaberne var nu farligere, og Fristelsen til uretmæssig Vinding større. Det vrimler i Tiden omkring 1700 med Meddelelser om bedrageriske Borgmestre, Raadmænd og Byfogder. I 1676 blev By-

foged Niels Olufsen Tommerup afsat for Misligheder i sit Embede. I 1682 maatte Borgmester Rudolf Faust erstatte 40 Rdl. af de fattiges Penge, som han havde brugt til at reparere de værste Huller i Sønderbro. I 1692 suspenderede Ribes Stiftsbefalingsmand Raadmand i Kolding Niels Baltzersen og Vicebyfogden Anders Nielsen Saaby for Sager, »som deres gode Navn, Rygte og Oprigtighed kunde paa-gælde«. Desuagtet blev de senere forfremmede til Borgmester og Byfoged, men ogsaa efter Forfremmelsen viste de sig meget anløbne. I 1706 blev de begge og desuden Raadmand Matthias Raff samt Byskriveren, Morten Johansen Lehmyer, dømt til at erstatte Byen, Kirken, de fattige og umyndige, Penge som de uretmæssigt havde tilegnet sig. Baltzersen døde den Dag, Dommen faldt, *de andre blev i deres Embede*. Da Saaby døde 1712, var Boets Passiver 227 Rdl., de umyndige Børns og fattiges Midler, »som den salig Mand haver optaget og givet sin Panteforskrivning for. Det er bedrøveligt for den efterladte Enke og de faderløse Børn«. Endnu kan nævnes, at Fattigforstander Terkel Nielsen i 1700 havde en Kasseangel paa flere Hundrede Daler⁵⁰).

Det var Krigene 1627–1660, der havde voldt Byens Tilbagegang og endelige Sammenbrud. Der var tre Forhold, som i lange Tider derefter hindrede en Genrejsning, Havnens Tilsanding, Konsumtionen, Rigets sørgelige økonomiske Status.

Havnens Tilsanding synes allerede at være begyndt omkring 1630 (Side 131). Den fortsattes Aarhundredet ud, til Gennembruddet af Grønsø i Harte Aar 1698 gjorde Havnen næsten ubrugelig. Ved Oversvømmelsen skyldedes saa meget Sand gennem

Aadalen, at der aflejredes Lag paa en Meter over Engene. Aaens Munding blev saa tilsandet, at kun flade Pramme kunde flyde ind til Sønderbro, for der at losse og lade fra Skibe, som laa ankrede et Stykke ude i Fjorden. Prammene synes oftest at have tilhørt Strandhuses Fiskere, der ikke var sene til at skrue Priserne op. Disse fortvivlede Forhold blev først ophævede ved Havneanlægget i 1843⁵¹).

Konsumtionen var en Skat paa Næring og Forbrug, i Forbindelse med andre Skatter, Kvæg- og Tiendeskat, Stempelpenge – f. Eks. Stemplet paa Fodtøj, en Skilling for hver Mark af Salgsprisen –, Græsningspenge, Slagteskat, Formalingsafgift, Folkelønskat m. m., der efter 1660 indførtes til Betaling af Rigets Statsgæld. Konsumtionen var langt mere omfattende end den tidligere »Accise«, men Navnene brugtes ofte i Flæng.

En væsenlig Del af Konsumtionen var *Porttolden*, en *Statsafgift*, der betaltes af alle Fødevarer, som fra Landet førtes ind i Byerne, Kvæg, Fjerkræ, Brød, Æg, Smør, Mælk, Ost, Fisk, Grønsager. Navnet Porttold stammer fra, at Tolden skulde betales ved Byernes Porte, i Kolding Sønderport, Nørreport ved Enden af Laasbygade, Hospitalsport i Hospitalsgade, samt Klosterport, omtrent paa Hjørnet af Munkegade og Jernbanegade. Paa Resens Kort er kun Nørreport og Sønderport angivne. Ved Acciseboden – populært »Siseboden« – i Østergade betaltes Brændevinsafgift, Kornformalingsafgift m. m. Af Acciseindtægten fik Magistraten fem Procent, Kæmnerkassen lige saa meget.

Af alle Konsumtionsskatterne var Porttolden den mest forhadte, og den almindelige Utilfredshed i

Befolkningen medførte i 1661 dens Ophævelse, men paa Grund af Statens Pengetrang blev den atter indført i 1671. I Indledningen til en ny Forordning af 13de Oktober 1686 forsvares den ildsete Skat med følgende Kongeord, at »Vi iblandt andre fornødne Paalæg til den almindelige Landsens Defension ingen befinde at være for Vores kjære og troe Undersaatter, den uformuende som den formuende, mindre besværlig end Konsumptionen«.

Konsumptionen virkede særligt ødelæggende for Kolding, fordi den drev Oplandets Producenter til Haderslev, der altid, eller Fredericia, der i en lang Aarrække var fri for denne Afgift. I 1691 androg Porttolden i Kolding 63 Rdl. 2 Mark og 5 Skilling, et Beløb der belyser den ringe Tilførsel, selv om man vel kan regne med, at meget er smuglet ind. Forgæves indsendtes Klager og Bønner til Kongen. Det hedder i et saadant Andragende fra 1674, at »vi boe mellem tvende fast toldfrie Købstæder, hvor enhver omkringboende hensøger at handle, købe og sælge, *saa vi ej igen efter foregaaende Krigsruin kan komme paa Fode*«. Samme Klage lyder i 1731 med »Begæring om en liden Erstatning for det Tab, Byen lider for den Consumptionsfrihed, der er forundt Haderslev og Fredericia«. Konsumptionen blev først hævet 1851 ⁵²).

Tilsammen umuliggjorde Havnens Tilsanding og Konsumptionen Fremgang i Byens Handel. Medvirkende var Rigets økonomiske Forhold. I 1660 stod Danmark paa Statsbankerottens Rand. Det 16de Aarhundredes gyldne Tider var afløst af Tilbagegang i Industri, Handel og Skibsfart. Hjemlig Kapital savnedes, Handelsbalancen var daarlig, Ud-

førselsmuligheder mindre og mindre paa Grund af Tredivaarskrigens hærgende Ødelæggelser i Tyskland og den økonomiske Krise, som beherskede Europa i Slutningen af det 17de Aarhundrede. Danmarks Øksneudførsel var aftagende, Kornhandelen led stærkt ved Konkurrencen fra England, som omkring 1700 blev korneksporterende. Først efter Landboreformerne i Slutningen af det 18de Aarhundrede bedredes Agerbrugets Stilling i Danmark, og en ny gylden Tid indtraf, da England, som nu var blevet et Industriland, i 1846 ophævede Korntolden⁵³).

Det er værd at lægge Mærke til, at de tre Aar, 1843, 1846, 1851 ligger saa tæt ved hinanden som Mærkeaar for Begivenheder, der skabte nye Betingelser for, at Kolding atter kunde blive en driftig Handelsby.

V. BYGNINGER.

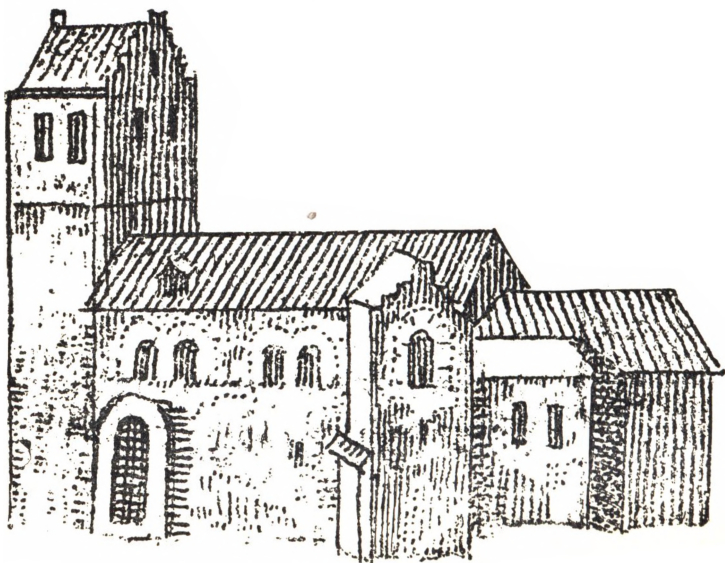
St. Nicolai Kirke. Dronning Dorotheas Skolehus. Raadhuset.
Peter Martin Møllers Hus. Borchs Gaard. Peder Helts Gaard.

1.

Tilstedeværelsen af en gammel Kirke paa St. Jørgensbanke kan sluttes af, at der paa *to Steder* er fundet Lig, gravlagt efter kristen Skik med Fødderne mod Øst, Hovedet mod Vest, vendt mod den opgaaende Sol. Af de to Kirkegaarde har den ene vel ligget til en Kirke, den anden til St. Jørgensgaards Kapel. Af senere Oprindelse er St. Nicolai Kirke, et Led i Erik Glippings ny Bykvarter, viet i den lille Handels- og Skipperby til den hellige Nicolaus, Sømændenes Værnehelgen. Om denne Kirkes Anlæg tier Historien, men dens ældste Murværk viser, at den er opført i Tiden 1250–1300. Dette gælder særligt den oprindeligt fritstaaende Vestgavl, der nu er skjult af Taarnet. Gaar man op i dette, kan man endnu i den gamle Gavl se Vinduer og Blindinger fra Overgangstiden mellem den romanske og den gotiske Bygningsstil, sluttet af en femkløverformet Bue med Tandskifte. Ogsaa i den søndre Korsfløj findes Murværk fra den ældre Midalder.

Den gamle Vestgavl viser, at Taarnet er en senere

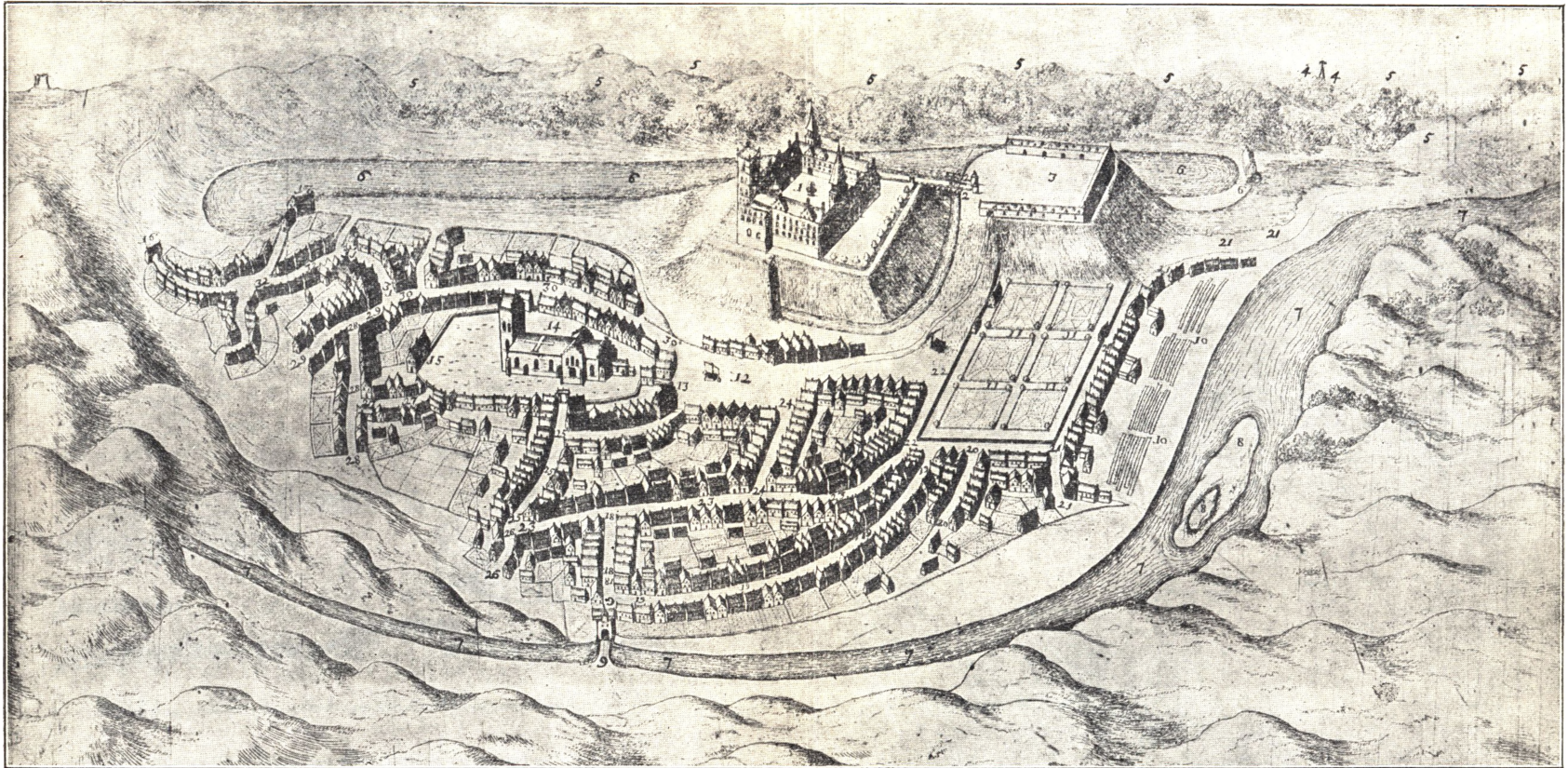
Tilbygning. Det vides ikke, fra hvilken Tid. Det ses paa Rantzaus Kort. Her har Kirken omtrent samme Udseende, som den havde inden Ombygningen i 1885. Hvis man kan stole paa Enkeltheder hos Rantzau – hvis Kort i adskillige Henseender stemmer med

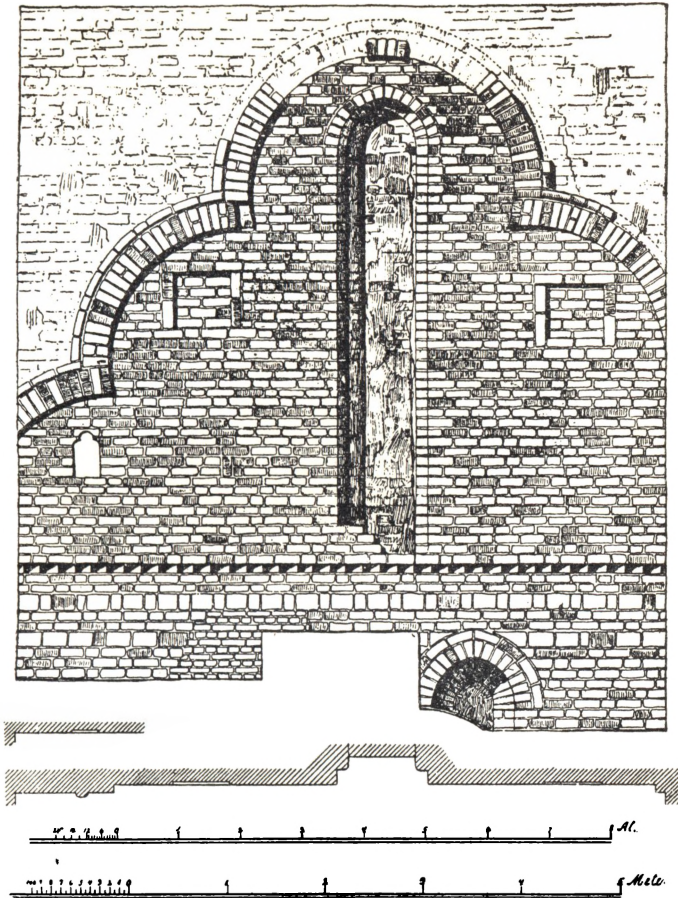
St. Nicolai Kirke, efter Rantzau.

Gengivelsen hos Resen – har der været en Indgang i Sydmurens vestlige Ende, Mændenes Dør, hvortil sikkert har svaret en lignende for Kvinder paa Nordsiden. Der har kun været faa, smaa og højt-siddende Vinduer. Taarnet har haft Lydhuller og Kamgavl. Ogsaa Sydfløjen synes at have haft Kamgavl. Nordfløjen, der ikke kan ses hos Rantzau, men er antydet hos Resen, opførtes 1575 med Støtte af Frederik II. Den kaldtes i lang Tid »den nye Kirke«. Kongens Gavnildhed prises paa Rantzaus Kort baade

Kolding 1677 efter P. Resens Atlas.

1. Kolding Slott.	7. Fiorden till Byen.	13. Raadhuusit.	20. Fruer-gade.	27. Skole-gade.
2. Vindbroen.	8. Smør-holmen.	14. St. Nicolay Kircke.	21. Klosteret.	28. Svie-gade.
3. Staldgaarden.	9. Kolding-broe oc Sönder Port.	15. Skolen.	22. Gade bag Slottet.	29. Provst-gaard.
4. Branderup (!) Skow.	10. Blegdammen.	16. Nörre Port.	23. Rendebanen.	30. Nest Torfvit.
5. Dyrhafven.	11. Slotts hafven.	17. Hospitalet.	24. Øster-gade.	31. Loes-bierg.
6. Söen oc Möllen ved enden af Söen.	12. Torfvit.	18. Port-gade.	25. Vester-gade.	32. Loes-bye.
		19. Bödel-strædet.	26. Divels-hul.	(Øverst til Venstre ses Galgen.)

St. Nicolai Kirkes Vestgavl med Murrester fra den ældre Middelalder.

i Prosa og Vers (Side 115), og paa Vestmuren af det nordre Kapel ses endnu den i 1575 anbragte Mindetavle med Kongens og Dronningens Vaaben.

Paa Resens Gengivelse, men ikke hos Rantzau, ses Øst for Kirken nogle Smaahuse, formodentlig

det i 1591 opførte uhyggelige Benhus og det endnu uhyggeligere Pesthus (Side 85).

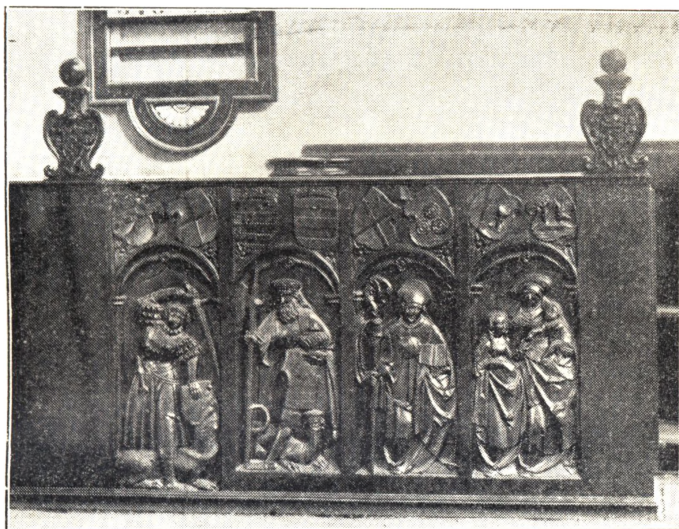
Om Kirkens Indre før Reformationen vides intet, udover at der har været en Række Altre. St. Annas Alter har sandsynligvis staaet i den Murbue, der findes i søndre Korsfløjs Østmur. I Kirkens Regnskaber fra 1621, 1637 og 1727 nævnes endnu »St. Annas Kapel«. Desuden omtales et Hellig Kors Alter, Hellig Trefoldigheds Alter, Hellig Blods Alter, Kalente Alter, St. Katarine Alter, samt det i 1313 (Side 38) oprettede Alter, der undertiden kaldes »Kongens Alter«, men vel falder sammen med et af de andre. Om disse Altres Plads vides intet. Hvert af dem har vel haft en særlig Alterpræst.

Af Kirkeinventaret stammer en Del fra Tiden før 1536. I Koret findes et stort Egetræskrucifiks med den lidende Christus fra den senere Middelalder, 12 Munkestole – i Fyhns Tid 24 –, maaske fra det nedlagte Graabrødrekloster, samt et af Stolegavle sammenstillet Panel i gotisk Stil, fra ca. 1520, med fire Helgenbilleder og Vaabenskjolde. Af Kirkens tre Messehagler er den ældste fra ca. 1500. Den kan nu ses i Museet paa Koldinghus. Den næstældste, fra ca. 1520, som har tilhørt Slotskirken, antages oprindeligt at være anskaffet til Trondhjems Domkirke af Erkebiskop Erik Walkendorff, hvis Vaabenmærke er syet paa den. Den yngste er fra ca. 1700.

Den pragtfulde Altertavle og Prædikestolen er Gaver af Caspar Markdaner, i Aarene 1590 og 1591, begge med hans Vaaben. Sandstensdøbefonten i rig Renæssancestil er i 1619–20 hugget af Billedhugger i Kolding, Claus Lauridsen, paa Kirkens Bekostning, Døbefontens Himmel (»Teck«) er fra 1636, en

Gave af Borgmester Søren Andersen Bøgvad, skaaret af den berømte Kolding Billedsnider Peder Jensen Kolding.

Sagnet om Fru Jytte (Side 50) maatte forudsætte et Taarnur allerede i det 15de Aarhundrede. Herom

Middelalderligt Billedskærerarbejde i Kirken (ca. 1520).

Første Felt: Lensmand Oluf Nielsen Rosenkrans, afbildet som St. Georg med Dragen. Ovenover: hans fædrene og mødrene Vaaben, Rosenkr. og Thott. Andet Felt: Christian II., afbildet som Hellig Olaf. Ovenover: Chr. II.s fædrene og mødrene Vaaben, det oldenborgske og det saksiske. Tredie Felt: Biskop i Ribe, Iver Munk, afbildet som St. Nikolai. Ovenover: Bispens fædrene (Lange) og mødrene Vaaben, øverst en Bispehue. Fjerde Felt: Den hellige Anna med Maria og Kristusbarnet. Ovenover: Præstens Symbol og Byens Vaaben. Endestykkerne i Barokstil, hidrørende fra Oberst Poul Beenfeldts Stolestade, mrk. med Aarstallet 1676.

vides intet. 1588 haves Meddelelse om Anbringelse af et Urværk i Taarnet og Maling af Urskiven. Af de nuværende fire Klokker er den interessanteste »den svenske Klokke«, støbt i første Halvdel af det

14de Aarhundrede, købt til Kolding 1603. Den har Aftryk af tre Muslingskaller (Pilgrimstegn) og en Indskrift i Minuskler – latinske gotisk prægede Bogstaver – som trods mange Forsøg endnu ikke er tydet. Det antages, at Indskriften er Latin, og at hvert Bogstav danner Begyndelsen af et Ord. »Stormklokken«, som er støbt i 1613 af Grydestøber Adam Nielsen i Kolding, blev bekostet af Kolding By, som Navnet viser, for at advare og samle Borgerne, naar Fare truede.

Bortset fra Stormklokken haves kun faa og usikre Meddelelser om Kirkens Brug i verdslige Øjemed.

† N I Z A S O T H N O A T D Z O

Indskriften paa den svenske Klokke.

Det er muligt, at Søren Kjærs og andres religiøse Skuespil er opført ikke blot paa Kirkegaarden, men ogsaa i selve Kirken, som et Led i Kirkens moralsk-religiøse Vækkelsesgerning. Det vides med Sikkerhed, at Byen i 1618 havde sit Arkiv i Sakristiet. Der er et kendt Sagn om en ond Kolding Købmand, der i en Dyrtdid nægtede at sælge Korn til en fattig Enke og udtalte Ønsket om, at hans Rug, hvis han havde noget, maatte brænde paa hans Grav. Sagnet lader hans ugudelige Ønske gaa i Opfyldelse. Paa det Sted inde i Kirken, hvor Graven efter Sagnet skulde være, fandtes i 1755 en halv Skæppe brændt Korn, Rug og Hvede, derunder en Ligkiste, og dybere nede atter brændt Korn. Den sandsynligste Forklaring er, at Kolding Kirke, – som det vides om andre Kirker – har haft fladt Loft til Oplag af Korn, som en Gang er brændt. I Tilslutning til denne

Forklaring kan anføres, at Jørgen Rosenkrantz, Lensmand paa Koldinghus 1555–1559, i 1557 fik kongelig Befaling til at lade Borgerne i Kolding faa fire Læster Korn af *Kirkekornet* til Saakorn og Underhold.

St. Nicolai Kirke er den ældste Bygning i Kolding, det ærværdigste Monument i Koldings Historie i de sidste snart 700 Aar, ikke blot Midtpunktet for Byens religiøse Liv, det Sted, hvor Kirken meddelte Guds Velsignelse ved alle de vigtigste Begivenheder i unges og ældres Liv fra Vuggen til Graven, men tillige ved sine Epitafier, Vaabenskjolde og Ligsten en historisk Mindehal, der bevarede afdøde Mænds og Kvinders Navne i pietetsfuld Erindring, og derved en rig Kilde for Eftertidens historiske Interesse og Forskning. Desværre er meget af dette værdifulde Materiale gaaet tabt, ved Slid af Kirkegængerne Fodtrin og Vanrøgt gennem Tiderne. Ligsten er i store Mængder hensynsløst fjernet fra deres Plads, slængt ud af Kirken, solgt eller ranet, for at benyttes til Trappesten og Fliser rundt om i Byen. Takket være Rektor Ørsted i 1730, Provst Bakke i 1758 og Fyhn omkring 1800 har vi mange skriftlige Meddelelser om de Ligsten, som saaledes er gaaet tabt. Om det paa denne Maade bevarede rige historiske Stof haves fyldige Oplysninger hos Fyhn og i J. O. Brandorffs omhyggelige lille Bog om St. Nicolai Kirke.

Trods Restaurationen i 1575 synes Kirkens Bygning at have været skrøbelig. I 1593 fik Kirkevægerne i Kolding Len kongelig Ordre til hver at yde to Daler af sidste Aars Indkomst til Sognekirken i Kolding, »der er meget bygfældig baade paa Taarn

og paa anden Maade«. I Kejserkrigen laa den halvt i Ruiner. Den blev repareret, men var efter den Torstenssonske Fejde atter saa medtaget, at Lenets Bønder i 1652 maatte gøre Hoveri med at køre 50 Vogne Mursten fra Haderslev til dens Genopførelse. I 1753–58 foretoges en Hovedreparation, der ikke ændrede Bygningens Ydre. I 1885 fik Kirken ved en gennemgribende Restauration sit nuværende Udseende. Taarnet blev gjort højere og forsynet med Spir, den meget lave Korbygning blev nedbrudt til Grunden og genopført til samme Højde som Kirken. Vinduerne fik Spidsbuer, og i Koret indsattes høje, slanke Vinduer med mønstrede Blyruder. Ogsaa i det indre foretoges væsentlige Ændringer⁵⁴).

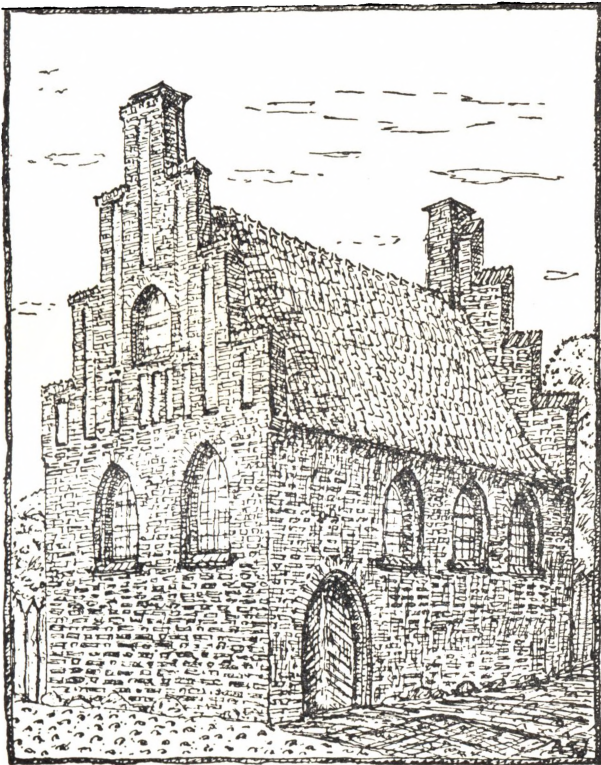
2.

En katolsk Latinskole i Kolding før Reformationen maa forudsættes, enten i Forbindelse med St. Nicolai Kirke eller Graabrødrekloster (Side 59). Den protestantiske Lærdscole oprettedes i 1542 af Christian III. Dens Læsested før 1566 kendes ikke. I 1566 byggede Enkedronning Dorothea et nyt Skolehus paa Kirkebakkens sydøstlige Skraaning. Gamle Fundamenter tillader med Sikkerhed at fastslaa Stedet. Paa Almenskolens Gaardmur ud mod Kirkestræde blev i 1928 indsat en Bronzeplade med følgende Indskrift:

Paa dette Sted lagde
 Lensmand Morten Svendsen
 Onsdag den 7. August 1566
 den første Sten til
 Dronning Dorotheas
 Skolehus.

Rekonstruktionen er sikkert i det væsentlige paa-

lidelig med Hensyn til Stil, Tag, Skorstene, Gavl, Gavlvinduer og Indgangsdør. Mere tvivlsom er den øvrige Facade, der maaske har haft større Længde og flere Vinduer. Da Jonas Coldingensis i 1576-78

Dronning Dorotheas Skolehus,
 efter Genfremstilling af Georg Bruun og Arkitekt Jørgensen.

var Skolemester, lod han, for at berømme Dronningens Gavnildhed, indhugge et lille latinsk Digt med gyldne Bogstaver i en Sten ved Siden af Indgangsdøren ud mod Kirkegaarden. Digtet lyder i Oversættelse:

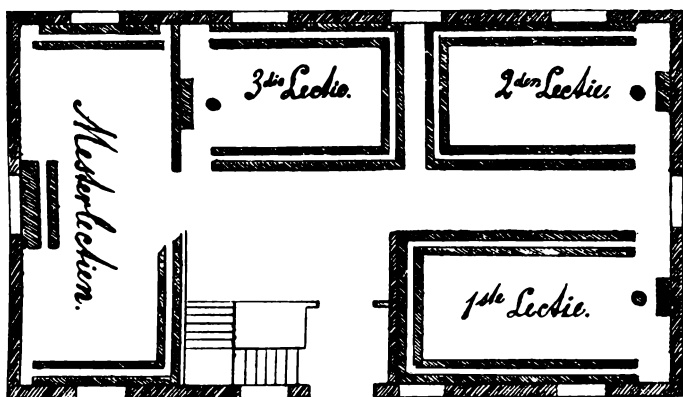
Dorotheâ, der var kongelig Viv til Danernes Konge,
Bygged og kostede selv dette straalende Hus.
Blomstre i Verden skal Navnet paa hende til evige Tider,
At hun med rundelig Haand hæged om Muserne ømt.

Om denne Sten meddeler Rektor Thura i 1732, at den »blev i Feydetid af Fienderne plat (∴ ganske) borttagen«.

Skolen havde i 1566 foruden Skolemesteren kun een Hører. Formodentlig har de hver haft et Gavlkammer til Embedsbolig. Da disse Kamre om Vinteren tillige var Klasseværelser, maa de tænkes at have haft Kakkellovne (»Potteovne«) med en lille Skorsten op bag de øverste Gavlspidser. Efterat Hørernes Tal omkring 1590 var steget til tre, indrettedes i 1598 en »Rektorresidens« med Bolig til Rektor og et Kammer til tredie Lekties Hører. »Residensen« laa paa Kirkegaardens østre Side, en ret stor Bindingsværks Bygning i to Etager, med Trægavl, blyindfattede Ruder, Kælder, Stald, Gaardsrum og Have. I Krigstider var Skolens »Kamre« ofte ubeboelige, saa at alle tre Hørere fik anvist Værelser i Rektorresidensen eller i en af Kirkeboderne ved Adelgade. I 1822 blev Rektorresidensen solgt og senere nedrevet.

Oprindeligt var hele Stuen i Skolehuset fælles Læserum for alle Disciple, et langt, forholdsvis smalt Lokale, med lerklinede Vægge, Gulvet af Mursten eller stampet Ler, synlige Loftsbjælker, ikke ret mange, højtsiddende, sandsynligvis tilspigrede, blyindfattede Ruder. Først i 1816 blev der i Lokalet lagt Gulvbrædder og opsat en Kakkellovn, saa at Undervisningen lige til det Aar om Vinteren har maattet henlægges til Rektorresidensen og Hørernes Kamre.

I Begyndelsen har altsaa alle Elever om Sommeren været undervist sammen, dog vel i to Hold, hvert i sin Ende af Rummet. Da Skolen ca. 1590 naaede frem til at dimittere til Universitetet, er Lokalets ene Ende blevet afskildret med en Halvmur og derover et Tremmeværk. I det fraskilte Rum er »Mesterlectien« undervist af Rektor i alle Fag, i det større Fællesrum de tre andre »Lectier« af

Fyhns Tegning af Skolens »Lectier«.

Hørerne. Forholdet mellem Mesterlektiens Klasseværelse og Fælleslokalet har antageligt været det samme som i Bygningen fra 1729, hvis Indretning kendes fra Fyhns Tegning. Rektors Kateder ses midt paa Smalvæggen.

I Fælleslokalet har i de tre Hjørner staaet Bænke og Borde, grove Planker hvilende paa nedrammede Pæle. Selv om Plankerne var holdbare, maatte de dog efterhaanden gaa til, foruden at de vel i det 17de Aarhundredes Krige er hugget i Stykker til Brændsel. Om Lokalets Tilstand i 1712 siger Thura, at »Cathedrae, Borde og Benke i Skolen enten

savnedes aldeles eller vare formultrede, opraadne og i en elendig Tilstand«. Det samme har sikkert ofte været Tilfældet i det 17de Aarhundrede.

Skolens Bygning blev frygteligt medtaget i Krigene 1627–1660. I 1629 var den delvis nedbrudt, og blev først 1633 »næsten paa ny opbygget«, væsenligt paa Kirkens Bekostning, dog med Hjælp af Christian IV. Den led samme Skæbne i den Torstenssonske Fejde, blev i 1644 lagt i Ruiner, først 1647 genopbygget. Ogsaa i Krigene 1657–1660 fik Skolehuset en ilde Medfart, og er næppe derefter blevet grundigt restaureret, eftersom Thura meddeler, at det i 1712 »saa ligere ud til et af Fienden ødelagt og forstyrret Hus end en Kongelig Skole«. Bygningens Vedligeholdelse paahvilede Kirken, og Kirkens Armod medførte, at Vedligeholdelsen indskrænkedes til det mindst mulige. Paa Grund af Vanrøgt forfaldt den mere og mere. Murværket smuldrede hen, Tømmeret raadnede op. I 1725 var Ødelæggelsen skredet saa langt frem, at det var livsfarligt at opholde sig i Bygningen. Ved Indvielsen af det ny Skolehus i 1732 priser Thura sin Lykke, »at Skolen ej faldt ned og slog mig plat (∴ helt) ihjel«, og at dette ikke var en oratorisk Overdrivelse, ses af, at en af Skolens Hørere en Stormnat, af Frygt for, at Bygningen skulde styrte sammen, i største Hast havde maattet forlade sit Kammer og søge Tilflugt hos en nærboende Ven. »Murene havde dybe Revler og Riffter, og de fleste Bielker, Sparrer og Lægter vare forraadnede«, saa at Skolen lignede »et ynkeligt Spektakel«. Der blev afholdt et Syn, og da alle de bygningskyndige erklærede, at Reparation var umulig, maatte man beslutte sig

til at bryde Bygningen ned. Den 9de Juni 1725 blev Inventaret flyttet over i Kirken, hvorefter al Undervisning foregik ude i Byen. Siden laa Skolehuset i tre Aar hen som Ruin. »Røvere og Tyve brød ind, opbreckede Mure, Gulv, Lofft, Tømmer og Bielker og bortførte Materialerne til eget Brug«.

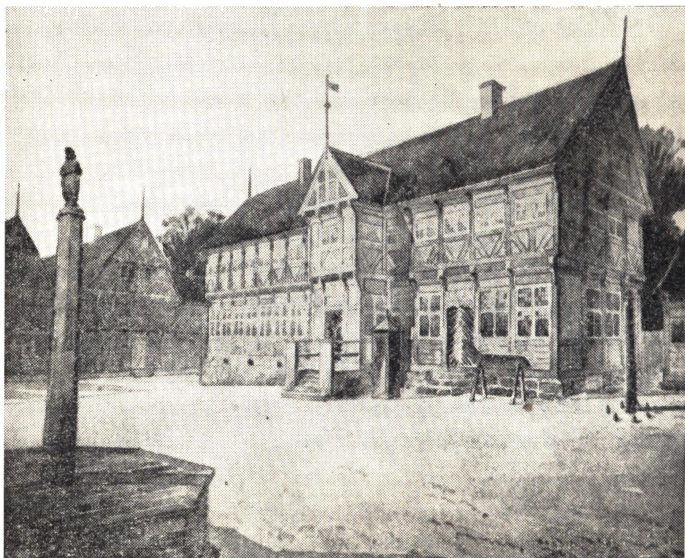
Saaledes endte Dronning Dorøtheas Skolehus efter i 159 Aar at have afgivet Læsested til Byens og Omegnens latinske Peblinge ⁵⁵).

3.

I Museets Renæssanceafdeling findes to Egetræskjolde med Frederik II.s og Dronning Sofies Vaaben, forgyldte og med polykrome Farver. De er kommet til Museet fra Raadhusarkivet og har formodentligt været anbragt i Raadhusets Festsal. Sammen med den Side 83 omtalte Sandstenstavle og Vindfløjen paa Borchs Gaard er det de eneste synlige Minder om Frederik II.s og Caspar Markdaners Raadhus.

Om det Raadhus, som tidligere har staaet paa samme Plads, og som blev nedbrudt 1582, vides kun lidt. Det nævnes 1514. Det har været mindre, da der i 1581 laa en Gaard Nord for det, op mod den nuværende Raadhusgyde. Det har ligget noget længere fremme paa Torvet, da det i et Kongebrev af 26. Juni 1581 siges, at Torvet var »ganske lidet og engt« og burde gøres større. At det har haft en Festsal, ses af, at det benyttedes ved Fester, f. Eks. i 1545, da Christian III.s Søn, Hans, blev døbt. Selve det Forhold, at Salen var for lille til Gæstebud, har været Hovedgrunden til Udvidelsen. Efter Reformationen holdtes Adelens og de velhavende

Borgeres overdaadige Bryllupsgilder ofte i Byernes Raadhussale, og da ogsaa den festelskende Frederik II. havde Brug for megen Plads udenfor Slottet, var han ivrig for, at Kolding skulde have en større Festsal. Hans og senere Caspar Markdaners

Genfremstilling af Kolding Bys gamle Raadhus, udført paa Grundlag af Meddelelser i gamle Kæmnerregnskaber ved fhv. Kæmner J. O. Brandorff og Arkitekt Ernst Petersen. Paa Torvet staar »Kagen«. Ved Vagtstuen ses Skilderhuset, Træhesten og »Pælen«.

Initiativ og økonomiske Støtte skyldtes det, at Koldings gamle Raadhus blev nedrevet, et nyt bygget 1582, og dette senere udvidet ved Køb af nærliggende Grunde. Den første Udvidelse skete allerede 1596 med den Begrundelse, at der ingen Indgang var fra Kirken til Raadhuset, naar »Bryllupper, Værtsskab eller andre lignende Forsamlinger skulde

holdes«. Til denne Udvidelse gav Christian IV. foruden Tømmer 100 Daler. Byens Udgifter var i de følgende Aar mange Gange større. Det ses af den gamle Bysbog, at der efter 1600 gentagne Gange blev brugt Penge til Raadhuset, og i 1609 opkrævedes en særlig Raadhusskat paa omtrent 300 Rigsdaler til en omfattende Reparation, maaske ogsaa Udvidelse. Byen fik ved denne Lejlighed værdifuld Støtte af Caspar Markdaner, saa at hans Navn og Vaaben med Rette blev sat paa den over Hovedindgangen anbragte Sandstenstavle. Derefter bevarede Raadhuset, med en »Renovering« i 1740, i alt væsentligt sin Størrelse, Indretning og Udseende til 1839.

Bortset fra den lille Gengivelse hos Rantzau haves kun korte Meddelelser hos Pontoppidan, Tauber og Fyhn, gaaende ud paa, at Bygningen var to Stokværk høj, af Mur og Bindingsværk, med høje grundmurede Kældere og Kvist. Naar vi kan danne os en tydeligere Forestilling om det, skyldes dette Hr. Kæmner Brandorff, som, paa Grundlag af en nøjagtig Gennemgang af Byens Kæmnerregnskaber 1632–1812, har samlet et stort Materiale, der tillader en Række Slutninger om Bygningens Størrelse, Udseende og Indretning. Resultatet er den Akvarel, som hænger i Forsalen til Borgmesterkontoret, sikkert korrekt i Hovedsagen, selv om Enkeltheder kan være tvivlsomme. Følgende Skildring er udarbejdet efter Kæmner Brandorffs Optegnelser, suppleret med nogle Oplysninger fra Eliassens Bog om Kolding og Meddelelser af Peter Martin Møller.

Bygningen har været 16 Fag lang og fire Fag bred. Regner man med Tidens almindelige Faglængde – 11 Kvarter – giver dette en Længde paa

44 Alen og en Bredde paa 11 Alen. Det nuværende Raadhus er 37 Alen langt. Hvis Raadhusets Længde i det 17de Aarhundrede var 44 Alen, vilde der kun blive $10\frac{1}{2}$ Alen til Torvegade og Raadhusmøgen. Maaske har derfor Fagene været kortere og Længden kun ca. 40 Alen. Den samlede Højde lader sig ikke bestemt angive. Kælderen har været høj, Stuen ca. fem Alen, øvre Etage ca. fire Alen. Oprindeligt har Bygningen haft Højgavle, der senere erstattedes med Skraagavle. Sökkelen var af Kampesten og sprang noget frem foran de øvre Etager, saa at Gadens Dreng kunde kravle op paa den, naar de vilde have fat paa Halsjernet, der var anbragt paa Hjørnet ved Raadhusgyden, for at sætte sig selv i Gabestokken. En Karnap med Kvist ses paa Rantzaus Billede, springende frem foran den øvrige Bygning. Den nævnes ofte i Regnskaberne og hos Tauber.

Bygningen var i Bindingsværk. Hovedparten af Tømmeret var 1579 skænket af Frederik II. fra den nedbrudte Viuf Hovedgaard. Første Sals Gulv har rækket ud over Stueetagen og sandsynligvis været baaret af Knægte. Ogsaa Taget synes at have haft et betydeligt Udhæng. Murtavlene har været murede i Mønster og fugede. Taget har været dækket med Tagsten, og over det har hævet sig to »zierlige« Skorstenspiber. Over Karnapgavlen har været anbragt en Vindfløj, hvis nederste Stang i to Alens Længde har været beklædt med Bly, medens den øverste Del har været af Jern. Under Fløjen har siddet en Kugle, og den øverste Spids afsluttedes med en Blomst eller lignende. Ved Sprøjteøvelserne paa Torvet viste Straalemesteren sin Kunst

ved at ramme Kuglen, saa den hoppede op og ned. Peter Martin Møller fortæller, at han af sin Bedstefader havde hørt, at der i Kuglen var en Beretning om Vindfløjens Anbringelse, hvorfor det var ham en Skuffelse, at en saadan ikke fandtes, da Vindfløjen blev nedtaget 1839. Nu sidder den paa Borchs Gaard, med den udtrykkelige Betingelse fra Stadthauptmandens Side, at Byen, naar den ønskede det, kunde faa den tilbage.

I Hjørnerne mellem Karnaptaget og Raadhus-taget har der til Regnvandet været to $13\frac{1}{4}$ Alen lange Skotrender – »Skotøser« – beklædte med Bly. Afløbene fra disse har været pyntelige, da der i Regnskaberne nævnes to Dragehoveder, een Alen og ni Tommer lange, med fire Vinger og to Kroner. Andre Afløbsrender nævnes ikke, saa at der har været Dryp fra Tagstenene.

Tømmeret har været rødmalet, Murstenstavlene gulfarvede, Sokkelen kønrøgfارvet. Døre og Vinduer var i 1812 malede med graa Perlefarve, men tidligere har Farven vist været en anden. Dørtavlene synes at have været polykrome. Ægte Forgylning har været anvendt til Kongens Krone med Navnetræk over Hovedindgangsdøren og til Vindfløjen med dens Kugle.

Der synes at have været Vinduer i alle Fag. Deres Form og Udstyr har vekslet. Til Slutningen af det 18de Aarhundrede har de haft Blysprosser og Vindjern. I hvert Fald i Stuen har der været Skodder, hængende under Vinduerne, indrettede til at klappe op.

Fra Torvet op til Indgangsdøren i Karnappen har ført en af Kampesten opsat Trappe, formodent-

ligt med lige Løb og 6–7 Trin. Øverste Trin har maaske været dannet af en bredere Sten med et Par Siddepladser. Der har vist været Jerngelænder paa begge Sider af Trappen. Ved Bygningens nordre Ende ud mod Torvet har der, i hvert Fald efter 1681, da der her indrettedes en militær Vagtstue, været en mindre Trappe.

Ovenfor Hovedtrappen har den store Indgangsdør været, ret pyntelig, med Gerichter med Knapper og Cirkler af Egetræ, og sandsynligvis et Bislag. Over Døren sad Sandstenstavlen fra 1609, og over denne en mindre Sandstenstavle, anbragt ved »Renoveringen« 1740 til Ære for Christian Carl Gabel, Stiftsbefalingsmand over Ribe Stift. Paa Tavlen, der nu er i Museet, ses hans Vaaben, og i Hjørnerne daværende Borgmester Jens Riis' og tre Raadmænds Navnetræk. I Gavlen over Døren har staaet de skiftende Kongers Navnetræk under en Krone, ægte forgyldte.

Det er ikke muligt med Sikkerhed at bestemme Lokaleforholdet i Stueetagen. Fyhn har herom to modstridende Meddelelser. Side 185 siger han, at der var »en stor Forsamlingsaal og tre mindre Værelser«, medens han i Tillæg Side 19 angiver »6 Stuer og Kamre«. Det vides, at der indenfor Hoveddøren var en Forstue med Døre til de forskellige Lokaler. Til venstre laa den store Raadhusaal med Byens Vaaben over Døren. Hvis man kan stole paa Rantzaus Gengivelse, har Hovedindgangen været nordligere end Bygningens Midte, saa at Salen har optaget mere end Halvdelen af Stuen. Den har saaledes været ca. 24 Alen lang, 11 Alen bred. Den har, efter Datidens Forhold, været sær-

deles smukt udstyret med Gulv af Astrag – smaa glaserede Terninger –, talrige Borde og Bænke, en særlig Plads til Musikanterne, »Instrumentisternes Stoll«. Fra Salen har været Adgang til en »Svale« ud mod Raadhusgaarden. Salens Vinduer var selvfølgelig blyindfattede. De maatte ofte »fleckes«, d. v. s. repareres efter de stormende Gildelag, under hvilke sikkert adskillige Bægre er slynget igennem dem. Da alle Ruder var knust i Kejserkrigen, gav 39 velhavende Borgere Penge til Indsætning af 48 nye Vinduer *med indbrændte Vaaben*. Derefter holdt de glade Givere et Gilde, hvor de drak to Tønder Rostockerøl og spiste Kringler for en Rigsdaler og Valnødder for tre Mark.

Det var i denne Sal, Frederik II. i 1583 var Byens Gæst »med min Sofie og to Døtre« (Side 114), og her maa hans og Dronningens ovenfor omtalte Vaaben-skjolde tænkes at have været anbragte. Foruden til pragtfulde Gæstebud i Anledning af Bryllup, Barne-daab osv. har Salen ogsaa været brugt til Raadstuemøder, Købmandslavets Sammenkomster og som Forlystelseslokale, naar der kom Skuespillere eller Gøglere til Byen. 1633 gav »en Gøgler« en Daler i Leje. En omrejsende tysk Trup laante i det 18de Aarhundrede Salen til »Pickelherring«, et Bajadsspil, og i 1727 betalte »en Person, som agerede paa Raadhuset med en Hest« – altsaa en Slags Cirkusforestilling – tre Mark i Leje.

Kæmnerregnskaberne viser, at der i Bygningens nordre Del var tre Værelser foruden Vagtstuen. Det største var Tingsalen. Her holdtes, naar Vejrliget umuliggjorde Ophold under aaben Himmel paa Torvet (Side 93), Bytinget, der beklædtes af By-

fogden og Nævninge, samt Raadstueretten, hvor Raadet sammen med Byfogden dømte i Sager, der angik Ære, Liv og Gods. I en Inventarliste fra 1738 nævnes »Magistratens Kammer« og »de 16 Mænds Kammer«, uden at disses Beliggenhed nærmere angives. »De 16 Mænd« var de »eligerede Borgere«, med hvilke efter 1726 Magistraten skulde forhandle om Byens Forhold. Desuden var 1681 i den nordre Ende af Bygningen indrettet en Vagtstue for Lansenerernes *Corps de garde*, der tidligere havde haft Station ved Sønderport, og de følgende Aar nævnes i Kæmnerregnskaberne forskellige Arbejder ved »Kortegalen«, den fordanskede Stavemaade for det franske Ord.

Om første Etages Anvendelse foreligger kun faa Meddelelser. Fyhn siger, at der var »fire Kamre til Regimentsmunderinger«. Kæmnerregnskaberne nævner samme Sted Fængselsstuer og »Generalmajorens Skriveværelse«. Oftest er Lokalerne brugt til Pakhus og Opbevaringsplads. I 1732 anbragtes her 240 Kroge til at hænge Sadler paa, og i 1812 henlagdes 100 Tdr. Rug paa samme Sted.

Til Kælderen var en Nedgang i Raadhussmøgen. 1582 nævnes »Raadhuskælderen« (Vinkælderen). Den aarlige Leje var 20 Rdl. I det 17de Aarhundrede synes den at være opgivet, og al Udskænkning af Vin og Øl at være overtaget af Apoteket. I Raadhusets Kælder nævnes ogsaa omkring 1600 »Boder« (Handelsboder?), der var sat i Leje til fem og fire Rdl. Senere brugtes Kælderen til Boliger for Stodderkongen og Arrestforvareren, desuden til Fængselskamre – Fyhn siger ti – for de gemene Forbrydere, medens Borgerarresten for »ærlige Fanger« og Gælds-

fanger synes at have været i Stuen i Nærheden af Lansenerernes Vagtlokale.

Daarligst kendes Forholdene til Gaardsiden. En Svalegang ud mod Raadhusgaarden nævnes. Paa Gaardsiden har ogsaa Køkkenet været, og i Køkkenet indrettedes 1643 en »Postey Ovn«. Det vides ikke, om der ogsaa i Gaarden har været en Kældertrappe. Gaarden var, trods Regeringens strenge Forbud mod brandfarlige Tjørnegærder, i hele det 17de Aarhundrede hegnet med Tjørn. Den maa have været ret stor, da der i 1686 til Hegn brugtes 32 Egestaver og otte Læs Tjørn, skønt der var Plankeværk ud mod Kirkestræde. Raadhusgaarden brugtes blandt andet til Opholdssted for indfangede løsgaaende Kreaturer.

Efter Peter Martin Møllers Optegnelser var Raadhuset i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede meget forfaldent. Det havde staaet i halvtredjehundrede Aar. Trods talrige Reparationer havde Tidens Brøst mærket det. Hertil kom, at det havde overlevet sig selv og slet ikke opfyldte de nye Krav til et Raadhus. Hovedgrunden til dets Rejsning og Udvidelser i Aarene 1582-1609 var Trangen til et stort Festlokale, som ogsaa kunde inddrages i Hoffets Fester. Denne Del af dets Betydning bortfaldt ved Festerne gradvise Ophør paa Grund af Byens Fattigdom og ved, at Slottet ophørte at være Hoffets Residens. Det er i saa Henseende betegnende, at ved den loyale Borgerfest 1815 i Anledning af Frederik VI.s Kroning blev de fattige bispist i Raadhussalen, medens Borgerskabet samledes i Thiessens Klub i den gamle »Brandorffske Gaard«. Ved Aar 1600 var der kun Brug for ringe Plads til Rets- og Magistratslokaler og slet ingen Brug for Arrestkamre, da

Fængslerne var hos Byfogden og Skarpretteren. De Arrestkamre, der efterhaanden indrettedes i Raadhuset, viste sig ganske uhensigtsmæssige. Fangerne brød ud og skar saa store Huller i Skillerummene, at de kunde besøge hinanden. Det meddeles, at en Mandsfange paa denne Maade skaffede sig Adgang til en kvindelig Fange med det Resultat, at hun fik et Barn. Disse Forhold var stærkt medvirkende til Bygningens Nedbrydning 1839 og Opførelsen af et nyt Raadhus.

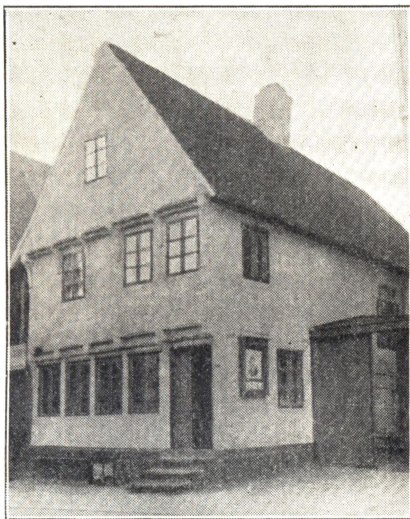
Materialerne fra det nedbrudte Raadhus blev anvendt til Opførelsen af Byens Arbejds- og Fattighus i Sviegade paa den Plads, hvor nu Parkeringsanlægget er. I 1879 blev denne Bygning solgt til Nedbrydning, og en Del af Egetømmeret brugt til Fundament i Nr. 14, 16, 18 paa Dalbyvej. Bygninger kan have sære Skæbner ⁵⁶).

4.

Peter Martin Møllers Hus, Helligkorsgade 18, er den ældste bevarede Privatbygning i Kolding. Som det ses af den Side 82 omtalte Indskrift, stammer det fra 1589. Bygherrens Navn kendes ikke. Efter Traditionen har det i de sidste tre Aarhundreder været i den samme Slægts Besiddelse. Den sidste Ejer var den lærde, ogsaa uden for Kolding vel kendte Skomagermester Peter Martin Møller, der blev 92 Aar gammel, og som til sin høje Alder var en ivrig Samler af Oldtidsminder. Husets Beliggenhed med Gavlen mod Gaden og Langsiderne mod to smalle Slipper er ret enestaaende i dansk Bygningshistorie. Om det end slet ikke kan maale sig med Borchs Gaard med Hensyn til Ornamentik, er

dets Beliggenhed i Gaden af meget større Virkning. Sammen med Nr. 20, Mogens Eriksens Gaard (Side 82), skaber det vel det mest karakteristiske Gadebillede i Kolding.

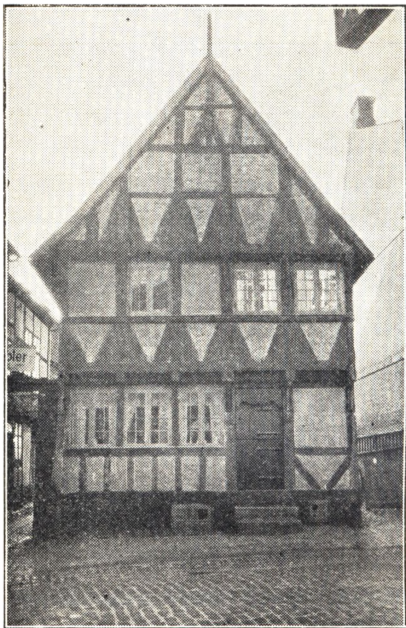
Til 1915 henlaa Huset i en meget forsømt Skikkelse og truedes med Ødelæggelse. Saa traadte »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring« til og lod ved Arkitekt Christen Borch foretage en Opmaaling og en Undersøgelse af Bygningens Tilstand. Det fremgik af denne Undersøgelse tydeligt, hvorledes Huset oprindeligt havde set ud, og hvorledes Rummene havde ligget for hinanden. De allerede af Mejborg iagttagne Dekorati-

P. Martin Møllers Hus, før Restaurationen.

oner paa de for Størstedelen lerklinede Tavls Inderside fandtes endnu, ligesom der paa Inderknægte og Loftsbjælker fremdroges enkelte Ornamente. Huset har oprindeligt kun været omtrent halvt saa langt som nu, idet de sidste fire Fag mod Gaarden er bygget til, om end kun kort Tid senere. Til venstre for Gadedøren har der i Stuen mod Gaden over det vandrette Løsholt kun været een stor Aabning, sandsynligvis lukket med Luger, der kunde falde

udad og holdes i vandret Stilling med Kæder, saa at Varer fra Butiken kunde udstilles der. Herunder har mellem de lodrette »Peblinge« været Bulfjæle. Man nødsagedes til ved den senere Restauration at mure disse Mellemlum ud og indsætte Vinduer paa

P. Martin Møllers Hus, efter Restaurationen.

Lugernes Plads. Mod Slippen til venstre var Sidefacaden helt vel bevaret. Flere gamle, blyrudede Vinduer fandtes endnu, og baade Lertavl og Bindingsværket var ganske urørte. Et Spindeltrappeanlæg ved en Sideindgang fra Slippen til højre for Huset syntes oprindeligt. Det gamle, aabne Ildsted, i hvis Bagmur Hullet fra Bilæggerovnen til Gadestuen endnu fandtes, stod paa sin Plads. Over Kælderen laa Gulvet endnu af ca. 40 cm. brede Egebrædder, hvorover flere Steder fandtes et Lag stampet Ler af betydelig Haardhed. Huset var mærkværdigt urørt indvendigt, idet de fleste Rum i lange Tider ikke havde været beboede, men kun var Oplagssteder for Samlinger af den forskelligste Art. Man kan roligt sige, at Huset dannede et enestaende

Eksempel ved denne Tilstand, eftersom det stod omtrent uforandret fra det 16de og 17de Aarhundrede. Det var frygteligt vindt og skævt og havde sat sig, især midt paa, saa at Gulvene skraanede over een Alen.

Da Ejeren døde kort efter denne Undersøgelse, købte tre Mænd i Kolding, Kæmner Brandorff, Guldsmed Holger Kyster og Konsul Ræder, Huset, som de lod grundigt restaurere med Hjælp fra »Foreningen til gamle Bygningers Bevaring«. Takket være disses Interesse og Offervillighed fremtræder Huset nu i alt væsentligt i sin oprindelige Skikkelse og kan i mange Aar staa som en Pryd for Kolding. Da der blev indrettet tre (senere fire) Lejligheder i Huset, kunde man ikke undgaa at anbringe nye Skillerum, ligesom Gulvene maatte rettes op, Spindeltrappen helt fornyes osv. For Lunhedens Skyld maatte de tynde, lerklinede Bindingsværksvægge forskalles og pudses indvendigt, ligesom der blev indlagt Vand, Gas og Elektricitet. Tømmeret blev fornyet, hvor det var raaddent. De murede Tavler mod Gaden blev ommurede, hvor de var løse, og fugede med den gamle Behandlingsmaade. Det hele kalledes lyserødt, manglende Knægte, Løsholter og Skraabaand af Eg indsattes.

Ved Fundats af 21. Februar 1925 er Ejendommen fra 1. Juli 1925 overgaaet til Stiftelsen »Alderdomsforeningens Fribolig«⁵⁷).

5.

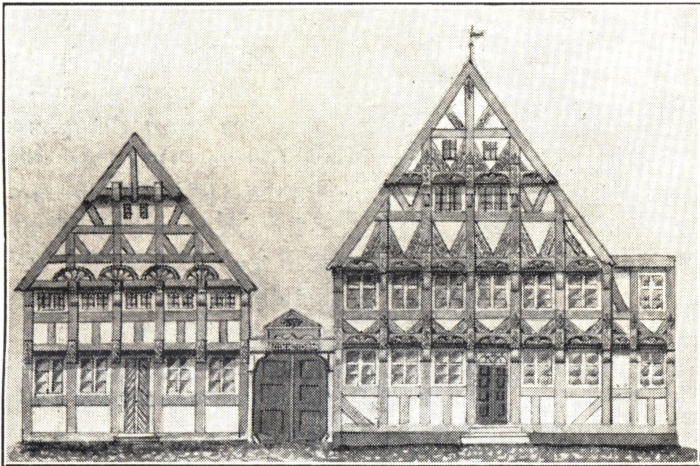
Borchs Gaard paa Torvet er vel den pragtfuldeste, den mest umiddelbart virkende Bindingsværks Bygning, der findes i nogen dansk Købstad. Det er

den, som Mejborg tænker paa, naar han i »Gamle danske Hjem« fortæller, at Bindingsværksfaçader i Kolding »var saa rigt udskaarne, at de lignede Illustrationer til Eventyr; phantastisk Løvværk rankede sig som Espalier helt op til Gavlspidserne, Engle og Uhyrer tittede frem mellem Blade og Blomster«. Og er det end sikkert en Overdrivelse, naar samme Forfatter mener, at der endnu for et halvt Hundredaar siden stod en Mængde lignende Façader i Kolding, saa er det dog rigtigt, at der i Mands Minde har ligget en tilsvarende, omend noget enklere Bygning ved den østre Side af Borchs Gaard, kun skilt fra den ved en Port, saa at Helheden i Gadebilledet har virket paa en noget lignende Maade som de to Huse i Helligkorsgade, blot rigere og festligere, eftersom den Borchske Gaard er bygget ikke af en jævn Borger, men af en af Byens rigeste Mænd.

Der kan ikke være Tvivl om, at Gaarden, saaledes som Indskriften Side 83 meddeler, er bygget 1595. Dens Snitværk kan næppe være yngre end dette Aar. De rige, noget grove, men livfuldt skiftende Akanthusblade, som pryder Skraastiverne, og som hist og her oplives af Rosetter, fantastiske Dragehoveder, et Englehoved, eller et Jesu Monogram, tilhører Renæssancetidens ældre Stadium i vort Land, Christian III.s og Frederik II.s Tid, medens Fyldholternes (Mellemstykernes) vingede Keruber og Knægtenes Kasetteornamenter vidner om Højrenæssancens Smag, der netop trængte sejrende frem i Slutningen af det 16de Aarhundrede. Rimeligvis er Arbejdet udført af en stedlig Billedsnider, der har været oplært i den ældre Tids For-

mer og dog har tilegnet sig noget af de nyeste Stilmoder.

Ikke blot i den iøjnefaldende Dekoration, men ogsaa i Tømmerskelettet spores stedlige Ejendommeligheder. Særligt mærkelig er den Maade, hvorpaa øvre Stokværks og Gavlens Stolper er tildannede; de har Forlængelser, der naar ned over »Overgangs-

Borchs Gaard og Nabohuset, efter en Tegning hos Fyhn.

foden« og helt skjuler Hovederne paa de vandrette Loftsbjælker. Man skulde tro, at det kun var paa-sømmede Brædder, men de er i Virkeligheden udhuggede i samme Egestamme som Stolpen. Formen kendes fra andre nedrevne eller ødelagte Bygninger i Kolding, medens den ellers kun sjældent forekommer i danske Købstæder, og den er et talende Vidnesbyrd om, at man i Bindingsværkets Blomstringstid hverken sparede paa Materiale eller Arbejde.

Naar Datidens Mennesker foretrak de knægtbyg-

gede Bindingsværksfaçader, saa maa Grunden være, at de har forstaaet at værdsætte disses æstetiske Virkning. Anden fornuftig Forklaring kan ikke gives til, at man atter og atter har rejst Façadegavle med unødvendige og besværlige Stokværksfremspring, Knægte og Fyldholter, sammentappede paa de sindrigste Maader. Og selv om en moderne Tømmermand vil ryste paa sit kloge Hoved over al den Møje, de gamle har gjort sig – staar man en Sommeraften foran den Borchske Gaard og ser Spillet mellem Lys og Skygge i de tre Etagefremspring og i alt det rige Snitværk, saa giver man de gamle Ret og takker dem for deres Besvær⁵⁸).

Foruden den Side 83 meddelte Indskrift, der antages oprindeligt at have siddet over en Dør i Bygningens vestligste Fag, og som paa Fyhns Tid sad i øverste Rum i Porten mellem de to Bygninger, var der paa Fyhns Tid i samme Ports større, nederste Rum anbragt en Egetavle, 280 cm. høj og 60 cm. bred, der nu er ophængt imod Gaardsiden over Kældernedgangen. Indskriften lyder:

Hape up den Heren, unde do dat gude,
 blihf im Lande
 unde ernere di redelick: hebbe dine
 Lust am Heren
 De wert di geven wat din Herte wun
 schet. Bevele
 dem Her: dine Wege unde hape up en.
 He wert idt wol make. Psalm: 37.

Det plattyske Sprog gør det sandsynligt, at ogsaa denne Indskrift er sat af den tyske Bygherre. Derimod stammer en Egetavle med Aarstallet 1607 og dansk Indskrift, som nu sidder over en Dør i Porten, sikkert fra den nedrevne Bygning⁵⁹).

Den Borchske Gaard blev rejst i 1595 af Herman Reiminch, en Vestfaler, som 5te. Marts 1585 fik Privilegium paa Oprettelse af et Apotek i Kolding, med Ret til Vinhandel, Frihed for Byens og de kongelige Skatter, samt Tilladelse til at rejse med sine Varer til Markeder og hvor Kongen holdt Hoflejr. Ved sit Erhverv og desuden ved Studehandel tjente han saa godt, at han ti Aar efter kunde opføre den pragtfulde Gaard, som i de følgende Aartier ofte ydede Herberg og standsmæssigt Traktament til fornemme Herrer og fremmede Gesantskaber, der kom til Kolding under Kongens Ophold paa Slottet.

Borchs Gaard.

Allerede tre Aar efter døde han. Han blev gravlagt i Kirkens Kor og fik af Præsten i Kirkeregnskabsbogen det Eftermæle, at han »var en mærkelig god, from Mand og Købmand. Gud give ham en salig Opstandelse«. Efter hans Død fortsattes baade Apoteket og Vinhandelen af hans danskfødte Enke, Margrete Skomagere, der fik Privilegiet overført til sig. Efter

hendes Død 1635 synes det at være gaaet tilbage med Forretningen, og den kom snart ud af Slægtens Eje. I 1659 blev Gaarden købt af kongelig Hof-Rejseapoteker Johan Adolf Møller, som i 1674 flyttede Apotekerafdelingen hen i en Bygning »østen op til Torvet«, medens han desuden og senere hans Efterkommere i flere Led i den gamle Gaard fortsatte med Vinudsalg, Brænderi og Kornhandel.

I 1776 købtes Ejendommen for 1065 Rdl. dansk Kurant af Magister Kleist, tidligere Præst i Sønder Bjert. Han maa have været en velhavende Mand, da han ejede et meget stort Bibliotek, men en Gnier og en Særling. Sin Søn, en flink Student, nægtede han Hjælp til Underhold, saa at han maatte støttes af velvillige Folk i Byen. For at spare læste han om Vinteren ved Skorstensilden. Sommeraftener kunde han ses liggende med en Foliant i Hænderne, Albuerne hvilende paa den tillukkede nedre Halvdør ud mod Gaden, for at udnytte Skumringens Lys til det sidste. Da han ikke nænnede at give Penge ud til Te, samlede han til Erstatning herfor Ærenpris og lignende Urter i Byens Omegn. Paa disse Udflugter blev han skaanselsløst forfulgt og drillet af Drengene, der fyldte hans store Taske-lommer med Smaasten, hvor meget han end søgte at væрге sig med sin tykke Stok. Fyhn, der selv har set ham, skildrer ham som en lille, skæv Mand, iført en sort Fløjels Kjole af ældgammelt Snit med store, nedhængende Ærmeopslag, en uhyre Allongeparyk og trekantet Hat.

Han døde 1796, og faa Aar efter erhvervedes Ejendommen af Købmand Ludvig Svendsen Slott, som dernæst i 1818 ogsaa købte Huset mod Øst og

i den saaledes samlede Dobbeltgaard drev et betydeligt Brænderi og en stor Købmandshandel. Ved Købekontrakt af 5te Oktober 1829 overtoges de to Gaarde med tilliggende Jorder for en Sum af 7500 Rdl. rede Sølv af den 24aarige J. S. Borch, den senere Stadthauptmand ⁶⁰).

Peder Helts Gaard.

6.

1619, i sit sidste Leveaar, lod Peder Helt bygge den mærkelige Gaard paa Hjørnet af Søndergade og Helligkorsgade.

Peder Helt var en rig Købmand, Stamfader til den Helt'ske Slægt, der har gjort sig fortjent til Eftertidens Taknemmelighed ved sine mange Legater. Selv gav han 1608 et Legat paa 100 Sletdaler til

Kolding Kirke. Han var Raadmand, i ni Aar Raadskæmner, og forestod i 1609 Raadhusets Ombygning. 1613 læses i den gamle Bysbog: »Peder Helt haver i lang Tid haft Byens Bog, og er derfra bleven forlovet«. Da han i 1600 havde ledet Opførelsen af Nørreport (ved Enden af Laasbygade), skrev han i Raadskæmnerens Bog: »Porthuset staar den gamle By til Ære og Gode. Det indeholder fire Boliger, som aarligt skatter 3–4 Mark. Hvis Byen ikke er tilfreds med de otte Daler, der er betalt i Jordskyld, skal Porthuset gerne blive flyttet et andet Sted hen«. Saaledes taler en myndig Mand. Han har været en af de Raadmænd, om hvem Eliassen i sin Bog om Kolding Side 249 siger, at deres Haandskrift og Sætninger tiltaler ved Energi og Kraft.

Da Peder Helt i 1619 med sin Hustru Mette Nielsdatter »lod opsætte« Gaarden paa Hjørnet af Helligkorsgade og Søndergade, var han en ældre Mand. Hans Sind har været stemmet til alvorlige Tanker om Livet og Livets Maal, og disse Tanker har faaet Udtryk i de to plattyske Indskrifter paa Overliggerne over Indgangsdørene ud mod de to Gader: »Vore Aar glider ilsomt hen. Livet varer kun en stakket Stund. Tiden gaar. Døden kommer. Menneske, øv Ret og frygt Gud«. Som Sindbillede for sin religiøse Fortrøstning har han paa Overliggeren ud mod Helligkorsgade anbragt et Jesu Monogram, et sammenslynget I. H. S., d. v. s. Jesus Hominum Salvator, Jesus, Menneskenes Frelser.

Gaardens Hovedbygning var, som Billedet viser, to-etages Bindingsværk. Vinduerne paa første Sal ses at have været blyindfattede. Den øverste Del af Gavlen var af Brædder og forsynet med Vindskeder.

Fra Hovedbygningen strakte sig ned langs Søndergade et mindre Sidehus med to Porte, som førte ind til en stor Gaardsplads.

I Gavlhusets Stueetage ses længst mod Syd en Karnap med mange Ruder. Omtrent midt paa Husets Forside er en Indgangsdør, til venstre for denne et enkelt Vindue og derefter en Luge, gennem hvilken Salg har fundet Sted til Køberne ude paa Gaden. Lugen var bredere end Indgangsdøren, næsten kvadratisk. Øverste Tredjedel kunde aabnes opad, saa den dannede et Tag. Handelen foregik vist saaledes, at Kunden stod paa den store Sten Nord for Kælder-aabningen. Til venstre for denne Luge ses en større Lem, der lukker for den Aabning, hvorigennem Varerne udefra er bragt ind i det indenfor værende Pakrum. Pakrummet har strakt sig henimod Helligkorsgade, og dets Vinduer ud mod denne har været sikrede med Jernstænger. Midt paa Siden ud mod Helligkorsgade var Husets anden Indgangsdør. Om Husets Indre vides næsten intet.

I det 19de Aarhundrede ejedes Gaarden af den bekendte Særling, Jens Peter Wissing. Den var da meget forfalden, saa at den efter Wissings Død i 1867 maatte sælges til Nedbrydning ⁶¹).

VI. TO PORTRÆTTER.

Søren Kjær. Caspar Markdaner.

1.

Hos Fyhn, Eliassen og i Vejle Amts Aarbøger findes talrige Lister over Borgmestre, Raadmænd, Præster, Rektorer og Hørere, desuden Navne paa mange Købmænd og Haandværkere i Tiden før 1700, men om de fleste vides kun lidt udover Slægtskabsforhold og Ejendoms køb, bortset fra Slagsmaalsoptrin og Bedragerier henimod Slutningen af det 17de Aarhundrede. Ganske vist har Fyhn mange personalhistoriske Meddelelser om Præsterne og Rektorerne efter deres Forflyttelse fra Kolding. Nogle af disse skabte sig et Navn i dansk Litteratur- og Aandshistorie, f. Eks. Jonas Coldingensis og Niels Svendsen Chronik. Byhistorisk har dette mindre Interesse. Selv om fremragende Borgere som Peder Helt, Herman Reiminch, Mogens Eriksen og den dygtige Bøgvadske Familie i flere Slægtled er Oplysningerne for sparsomme til en Forstaaelse af deres Personlighed og deres Betydning. Om Peder Jensen Kolding, hvis Ungdomsarbejde i Kolding Kirke er omtalt Side 154, og som var en af Tidens dygtigste Billedskærere, tier Traditionen, og om Koldings lutherske Reformator, Niels Jespersen, den fordrevne Sortebroder fra Haderslev (Side 56), sik-

kert en betydelig Mand, ved vi ikke meget, udover at Christian III. i 1549 overlod ham en Gaard i Vestergade, og at han, som Mindetavlen i Kolding Kirke fortæller, var Byens første evangeliske Sognepræst, død 1559. Det foreliggende Materiale er værdifuldt nok til at skabe et Helhedsbillede, men kun for enkeltes Vedkommende tilstrækkeligt fyldigt til at give os et Billede af dem selv.

Der er to Skikkelser, før og omkring 1600, der tegner sig med ejendommeligt Særpræg, og om hvem der foreligger saa fyldige Oplysninger, at vi kan danne os en ret klar Forestilling om dem, Søren Kjær og Caspar Markdaner.

2.

Fyhn meddeler Side 98, at Dronning Dorothea overdrog Tilsynet ved Opførelsen af sit Skolehus til Byens Borgmester og Tolder, Søren Paludan og Slotsskriveren Søren Skriver. Nyere Undersøgelser har godtgjort, at disse forskellige Benævnelser dækker een og samme Mand, Søren Kjær, i latinsk Omsætning Severinus Paludanus.

Af en Gravsten, som endnu 1730 fandtes i Nicolai Kirkes Kor, vides at Søren Kjær, Byens Borgmester og kongelig Tolder i 33 Aar, døde 23. Marts 1582. Stenens Indskrift meddelte tillige, at han var Ripensis (født i Ribe), men intet om hans Fødeaar. Dette kan med Sandsynlighed sættes til 1515-1520. Sikkert vides intet om ham før 1548. At han har faaet Tidens latinske Uddannelse, kan sluttes af hans latinske Forfatterskab. Til hen imod 1548 har han enten været Slotsskriver i København eller Skriver i Kancelliet («Danici regni olim notarius»), i Nu-

tidssprog Fuldmægtig i Justitsministeriet. Derfra Tilnavnet »Skriver«. I 1548 omtales han som gift.

Som Embedsmand i København maa han have udvist fremragende Dygtighed, eftersom han i en forholdsvis ung Alder er blevet udnævnt til Toldforvalter ved det vigtige Grænsetoldsted i Kolding. Udnævnelsen kan, efter Gravstenens Indskrift, sættes til 1548. I Kolding har han hurtigt vundet stor Anseelse, saa at han allerede samme Aar er valgt til Borgmester. Han har altsaa samtidig beklædt to indflydelsesrige Stillinger, et Tegn paa stor Arbejds-kraft og administrativ Dygtighed. Som Toldforvalter administrerede han store Pengebeløb, og der findes i Kancelliets Kopibøger mange Breve til ham om Udbetalinger af Toldkassen. F. Eks. indløste han i 1558 paa Kongens Vegne Hønborg Slot ved Snoghøj, som havde været pantsat til Jørgen Rosenkrands, og udbetalte i 1568 efter kongelig Ordre 1000 Rdl. til Opførelsen af Borgemølle ved Kolding (nu Skovmøllen).

Søren Kjær var ikke blot en dygtig Finansmand og Administrator. Han maa ogsaa have haft et godt Navn som Retskyndig, eftersom han vides i 1550 at være tilkaldt for i Odense sammen med fynske Stormænd at dømme i en vigtig Pengesag. Kolding fik tre Aar efter Brug for hans juridiske Dygtighed ved en Herredagsdom i en Markstrid. Klagerne paastod, at Marken tilkom et Barn som Arvelod efter afdøde Forældre, Søren Kjær hævdede, at Byens 32 Markjorder (smlgn. Side 112) kun blev bortgivet i Fæste paa Livstid. Bevisførelsen røber den skolede Jurist. Dommen gav Borgmester og Raad fuldt Medhold. Det af Søren Kjær hævdede Syns-

punkt blev først opgivet i 1653, da den forgældede By fik kongelig Tilladelse til at sælge nogle af Byens Jorder (Side 134). I Koldings Bysbog for 1562 findes Meddelelse om Søren Kjærs Deltagelse i en Dom, hvorved en Væbner, Anders Pedersen »forsvores Kolding By og Kolding Land«, aabenbart en vigtig Afgørelse, da Retsmødet overværedes af selve Kongen og Hertug Hans den yngre.

At Kongen har paaskønnet Søren Kjærs dygtige Arbejde, ses af meddelte Begunstigelser. I 1564 fik han overladt Kronens Part af Tienden i Skanderup Sogn, og i 1572 Privilegium paa at holde Vinkælder i Kolding. Ligeledes synes han at have staaet i et fortroligt Forhold til Enkedronning Dorothea, da det meddeles, at det var paa hans indtrængende Opfordring, at hun lod bygge et nyt Skolehus. En af hans Døtre hed Dorothea, opkaldt efter Enkedronningen. Ogsaa for Kirken udviste han stor Interesse. I 1575 ledede han Opførelsen af Kong Frederik II.s nordre Kapel til Nicolai Kirke, og det vides, at han var virksom for at skaffe Menigheden det tilstrækkelige Antal Kirkestole.

I 1614 var der paa Koldinghus under Christian IV.s Forsæde en Kætterproces mod en Præst ved Nicolai Kirke i København, Ole Jensen Kok, der stod anklaget for kalvinistisk Vranglære, med det Resultat, at han blev landsforvist. Da Kok i sin Forsvarstale paaberaabte sig baade lærde Mænd og jævne københavnske Borgere, skal Kongen have afbrudt ham med Tilraabet: »Ja, Søren Tolder har bedre Forstand paa at smage en Pot Tyskøl end paa at judicere i saadanne Sager«. Ganske uden Grund er der fremsat den Formodning, at »Søren

Tolder« skulde være en Hentydning til Søren Kjær. Kongen vilde sikkert aldrig have vist en saadan Haan mod en Mand, der havde været død i 32 Aar, en højt anset Embedsmand, der havde staaet i et fortroligt Forhold til hans Forfædre, og hvis Salmer fandtes i den autoriserede Salmebog.

Foruden at være den dygtige Finansmand, Administrator og Retskyndige, tillige Byens ledende Borgmester, var Søren Kjær litterært interesseret og selv en alsidig Forfatter. Han er Koldings første Lokalhistoriker, idet han har skrevet en »Koldings Historie fra Aar til Aar« (»Scripsit Annales Coldingenses«). Desværre er denne Byhistorie, som næppe har været trykt, gaaet tabt. Desuden oversatte og bearbejdede han religiøse Skuespil. Tre saadanne kendes. *Jephta*, oversat fra Latin, blev i 1576 opført af Ribe Skoles Disciple. *Abraham*, oversat fra Tysk, vides at være opført af Aarhus' Skole. I 1607 blev *Nabal*, oversat fra Latin, spillet i Randers. Af det sidste Drama er bevaret en Oversættelse, som Birket Smith anser for at være Søren Kjærs. Oversættelsen, som er udpræget jydsk, med mange danske Ordsprog og folkelige Talemaader, er meget fri, og vidner baade om selvstændig dramatisk Begavelse og moralsk Nidkærhed. Det hedder i Indledningen:

Deraf skulle vi exempel thage,
som altid slemme och demme (∴ drikke og svire)
Uden affladelse Netter och dage,
at Gud vill søge dem hiemme (∴ hjem søge dem),
Och straffe denom paa guodtz och lifff,
paa hielbred, biering (∴ Erhverv) och brød.

Sikre litterære Arbejder til Bedømmelse af Søren Kjær som Forfatter og Menneske er de to bevarede

Salmer: »Verden, huad du est suigefuld« og »Løfft op dit Hoffuit all Christendom«, skrevne 1563 og 1564, optagne i Hans Thomissøns Psalmebog 1569 i Afsnittet »Om Dommedag og Opstandelse« med Forfatterangivelsen »Søffren Scriffuer, Borgemester i Kolding«. De findes begge i senere Salmebøger til henholdsvis 1726 og 1740, saa at de i næsten 200 Aar har levet i Menighedens Sang og gudelige Læsning. I St. Nicolai Kirke i Kolding har Søren Kjær selv været med til at synge dem. Kun rent formelt har den sidste været Forbillede for Grundtvigs »Rejs op dit Hoved al Christenhed«, der udover Indledningslinien ikke har meget fælles med Søren Kjærs, da den er skrevet ud fra et helt andet, langt lysere Livssyn.

Thi Lysseer var Søren Kjær ikke. Den første Salmes Undertitel er »Om denne sidste Verdens Svig og Ondskab«, og den 45-aarige Borgmester har i den nedlagt som Summen af sin Livserfaring et mistrøstigt Billede af Verdens Svig og Falskhed, moralske Forfald og Mangel paa kristelig Kærlighed. Efterat han som Indledning har klaget over, at »Finantze, tredskhed, falsk oc suig regære nu ret veldelig«, belyser han dette med talrige Eksempler:

Blant Brødre er liden Kierlighed
 Blant Søstre wsamdrectighed
 Blant Slect oc Byrd dislige.

* * *

Gæsten han tror sin Vært ey vel,
 Værten gjør hannem det samme skel,
 Løss tro de sammen sætte:
 Aff ringe ting nu yppis en kiff
 Det kaaster baade ære oc Liff,
 saa kier er folck at trette.

Du loffuer gaat med haand oc mund
 Det er saa lidet af Hiertens grund ·
 Du taler mest af Lunge (∴ med Falskhed):
 Dit Løffte er idel falsk oc skarn
 Dit Hierte er hart som Hampegarn
 Som Silcke er din Tunge.

Det harmer ham, at de gamle foragtes af de unge og behandles som Skumpelskud af »løse Gæcke oc Unge«, naar de dadler disses Utugt. I Kampen mellem de ældres Enfold og de unges »tredske Surfittighed« (∴: Snedighed) lider de gamle Spot og Vaade. I alle Forhold mangler Respekt og Disciplin:

Slet ingen liudelse (∴: Lydighed) er der til
 Thi huer sig selff regære vil
 En Suend vil nu være Herre:
 Huem nu haffuer lærd tre ord Latin
 Hand vil nu være offuer Mester sin.
 Huor (∴: Hvorledes) kan det gange værre?

Byhistorisk interessant er den Dom, han – sikkert ud fra Erfaringer som Byens Borgmester – fælder over Tidens slette Handelsmoral, en Dom der kunde staa som Billedtekst til de mange falske Maal, Kander og Potter, der prydede Kagen paa Akseltorvet (Side 94):

Stor suig er udi Vect og Maal
 Met Alne Skeppe Pund oc Skaal
 Det er stor ynck at høre:
 Huem nu kan Gods og Pending faa
 Bag Dørren lader han Siælen staa
 Sligt kan hannem intet røre.

Den anden Salme handler om Verdens nær forestaaende Undergang, der er bebudet ved Tegn i Sol og Maane, Skibbrud og Krig mellem Folkene – han tænker vel paa Syvaarskrigen med Sverige – desuden de mange Farsoter, med hvilke Gud hjem søger og straffer den ugudelige Verden:

Folck acter nu ingen Penitentze
 Thi straffer oss Gud med Pestilentze
 Dyr tid oc andre Plaffue
 Hunger oc kummer oc skarpen Suerd
 Som wi ey heller er andet verd
 For Synden wi sligt alt haffue.

De to Salmer er i vor Tid bedømt meget forskelligt. Med Anerkendelse af deres sproglige Kraft har nogle karakteriseret Forfatteren som en poetisk Jeronimus paa Grund af hans gnavne Fynd og tørre Postilmoral. Fra anden Side er fremhævet hans Fastheds og Fromheds Aand samt den gammeltestamentlige Trohjertighed og Tillidsfuldhed, der trods Bekymringen skjuler sig »i den Rest af hans Værk, der staar tilbage som en noget barsk og vejr-bidt Kirkemur«.

Begge Salmer er typiske Efterreformationssalmer, prægede af Tidens mørke Syndsalvor og Troen paa Guds retfærdige Hjemsøgelse og Straf. Ved Siden af dette bibelfaste Livssyn mærker man flere Steder Øvrighedspersonen, der har gjort sine bitre Livserfaringer som Borgmester i Kolding. Ovenfor er meddelt hans Harme over den slette Handelsmoral. Naar han i et andet Vers siger, at der ofte af ringe Ting yppes en Kiv, som koster baade Ære og Liv, har han vel ogsaa tænkt paa Spektaklerne og Slagsmaalene paa Torvet efter Mørkets Frembrud, og de blodige Opgør paa Markedsdagene mellem Borgere og Bønder (Side 93 og 109). Det tilkom ham som Byens Borgmester sammen med Byfogden at opretholde Orden i Byen ved Dag og ved Nat, samt i Raadstueretten at dømme i Sager, der angik Ære, Liv og Gods. Han har sikkert været en nidkær

Borgmester, der med Strenghed har gennemført Byens Politivedtægt, en barsk Vogter af Moralen, en retfærdig Dommer. Man mærker ingen Mildhed hos ham, kun Retfærdighed. Han har været en retfærdig Dommer, som hans Gud var en retfærdig Gud. Utvivlsomt har han selv været samvittighedsfuld i al sin Gerning, uangribelig i sin Embedsførelse.

Kun undrer man sig over, at han med sit strenge, moralske Livssyn har kunnet drive en Vin-kælder, hvor Borgerne blev fristede til at »slemme oc demme« og udsætte sig for Drukkenskabens Følger for »guodtz och liff, hielbred, biering och brød«. Det kunde synes, at »Finantze« i dette Forhold har været et stærkere Motiv end Religion og Moral.

3.

Af Lensmændene paa Koldinghus har adskillige haft større politisk Betydning end Caspar Markdaner. Men medens disses Navne er glemte, har Markdaners levet i frisk Minde i over 300 Aar. Den væsenligste Grund hertil er hans Virksomhed i Byen og Lenet og de mange Mindesmærker, han har efterladt sig, særligt i Kirkerne. Medvirkende har været Sagnet om hans kongelige Herkomst og Meddelelserne om hans eventyrlige Rejseliv i Frankrig, Spanien og Italien, hans Krigerfærd i Ungarn, endelig hans Ophold hos Kejser Maximilian, af hvem han blev adlet med Navnet Markdaner, ved Om-sætning af Stavelserne i Danmark.

Sagnet om, at han var en Søn af Christian III. og en Skomagerdatter fra Andst, støttes daarligt af

de historiske Kendsgerninger og modbevises af positive Meddelelser i den over ham holdte Ligprædiken. Vi ved intet sikkert om hans Fødested. At han gik i Roskilde Skole, viser hen til Sjælland. Han er født 1533. Hans Fødselsdag kendes ikke. At han var

Marmorrelief af Caspar Markdaner.

af borgerlig Familie, ses af, at han blev adlet i 1571, og af Ligprædikenen. Denne meddeler, at han var født af »ærlige fromme forældre« – altsaa ikke af *velbyrdige* ∴ adelige Forældre – men giver hverken disses Navne eller Faderens Stilling. I en skriftlig Meddelelse fra ca. 1800 siges, at hans Fader var Skomager. Vel kendt er den koldingensiske Tradition, at en hovmodig Adelsmand en Gang, for at

haane Markdaner, lod dennes Vaabenskjold i Kolding Kirke overstryge med Skomagerværte, hvorefter Markdaner i Kirken lod anbringe en Stentavle med følgende Indskrift:

Eigen Nutz heimischer Neit kindischer
Radt Rohm und Troia zerstoret hat.
Wo Thugent nicht so hoch wirdt
geacht als Geburt undt Pracht das
Land und Regimente werden ubel
bevacht und in der Lenge gehen
der Krebs Genge.

C M 15

93.

Stenen er nu i Koldinghus Museum.

Hans Forældre maa have været ret velhavende, da de holdt privat »Skolemester« til ham til hans 12te Aar. Fra sit 12te til sit 15de Aar var han Discipel i Roskilde Skole, og blev dernæst sendt til Hamborg til fortsatte Studier. Nitten Aar gammel rejste han med en fransk Gesant til Frankrig, hvor han i de næste seks Aar fik sin krigeriske Uddannelse. Efter nogle Aars Ophold i Spanien og Italien tjente han i ti Aar Kejser Maximilian II., dels paa Felttog i Ungarn, dels som Gesant i Spanien. 1574, efter 26 Aars Ophold i Udlandet, vendte han, paa Peder Oxes Opfordring, tilbage til Danmark. Her havde han først forskellige Stillinger ved Hoffet, til han i 1585 blev Lensmand paa Koldinghus. Her virkede han i 32 Aar. Efterat han i 1617 havde taget sin Afsked, levede han det sidste Aar af sit Liv paa sit Herresæde, Rønninge Søgaard paa Fyn, hvor han døde 22. September 1618, 85 Aar gammel.

Paa Grund af sin Dygtighed stod han i høj Yndest hos Frederik II. og Christian IV., der begge viste ham stor Velvilje. I 1577 tilskødede Frederik II. ham

Rønninge Søgaard, i 1580 overdrog han ham Senjen Len i Norge. I 1597 gav Christian IV. ham kvit og frit Kronens Part af Rønninge Sogn, og i 1617 ved hans Afsked Brunnlaug og Nummedal Len i Norge. Ogsaa i Kolding ejede han en Gaard, som i 1587 var tilskødet ham af Frederik II. Den laa Øst op til Torvet, omtrent hvor nu Østergade Nr. 1 ligger. Denne Gaard stod næsten uforandret til 1849, da den brændte ved Bombardementet 23. April. Over Porten var anbragt en Trætavle med Markdaners Vaaben. Tavlen blev i 1877 solgt og hugget til Pindebrænde.

Det var ikke blot Kongen, der satte Pris paa Markdaner. Alt tyder paa, at der har hersket en god Forstaaelse mellem ham og Befolkningen. Han synes ofte at have staaet paa Borgernes Side mod Kongernes for vidt gaaende Krav om Skatter og personligt Arbejde, saa at han en Gang maatte høre ilde af Christian IV. derfor. Naar der faldt Bøder i Drabssager, var han ivrig for, at disse skulde komme Byens trængende til Gode. I 1609 hjalp han Byen ved Raadhusets Restauration. Meget religiøs som han var, har Kirkernes Tilstand og værdige Udsmykning ligget ham i høj Grad paa Sinde. Til St. Nicolai Kirke, hvor han havde sin særlige Stol, gav han i 1590 den endnu bevarede Prædikestol, i 1591 den pragtfulde Altertavle, og i 1593 var han medvirkende ved Kirkens Restauration. Ogsaa Omegnens Kirker omfattede han med Interesse, og i adskillige af disse findes endnu Minder om hans Gavmildhed.

Virksom, mægtig og myndig som Markdaner var, nøjedes han ikke med at give Gaver, han gav ogsaa Anordninger om Reformer, der forekom ham

nødvendige. Med størst Sikkerhed kan hans Virksomhed paavises med Hensyn til Lærskolen. Endnu haves Ordlyden af den Anordning, ved hvilken han i 1609 gav faste Regler for Majfesten, afskaffede Kransegildet, indskrænkede Udgifterne og søgte at hindre Drukkenskab. I 1605 stiftede han sammen med Magistraten et Legat til laveste Klasses Hører, fordi *»en arbejder er dog sin Løn værd«*, desuden et Legat, af hvis Renter fattige Skolebørn skulde forsynes med Klæder om Vinteren. Han ordnede Ombæring af en Tavle i Kirken om Onsdagen til Indsamling af *»en Rejsepenge for en fattig Dimittend til Universitetet«*. Han skaffede Skolen et Bibliotek paa 253 Bind. Det skyldtes sikkert hans Initiativ, at Skolen i Aarene 1590–1600 fik nye Love, en Rektorbolig, og en Tredjehører foruden de tidligere to. Til Minde om dette hænger nu i Almenskolens Forhal hans Relief med følgende Indskrift paa en Messingplade: *»Ordnete som Lensmand 1585–1617 Skolens Forhold«*.

Paa andre Omraader har vi kun spredte Oplysninger. Han har sikkert interesseret sig meget for Kirkens Administration. Ved Bestemmelser af 1588 og 1601 har han faaet det den Gang vigtige Stolestadespørgsmaal ordnet, ligesom han i 1594 udstedte en Anordning om Begravelser. At han har haft Interesse for Byens Næringsliv, kan sluttes af, at han 1598 gav Bevilling til Oprettelse af et Snedkerlav, for at hindre den Skade, deres Næring led af fremmede Snedkere. Den betydeligste af hans Reformers er hans Brandordning af 1599, maaske den første i Danmark, af hvis Bestemmelser adskillige blev optagne i Byens næste Brandordning fra 1736. Der

er Grund til at tro, at Markdaners Brandordning har bidraget til at skaane Kolding for saa voldsomme Ildsvaader som dem, der havde hærgnet store Kvarterer i det 16de Aarhundrede, sidst i 1583.

En enkelt Handling udenfor Byen fortjener at fremhæves. I 1586 kom Markdaner i Kongens Ærind til Jelling. Han bemærkede, at der ved Kirken var en Forhøjning i Jordsmonnet. Byens Befolkning blev tilsagt med Spader, Skovle, og Løftestænger, og frem i Lyset kom den store Jellingesten, der maaske havde ligget begravet i Aarhundreder. Fundet vakte stor Opsigt og blev en vigtig Begivenhed i dansk Runeforsknings Historie.

Markdaners Valgsprog var »Gott mein Beistand«. Hans Vaabenskjold beskrives saaledes i Dansk Adelsleksikon: »Tverdelt af Sølv og blaat, i øverste Felt en halv, rød, til højre opspringende, guld kronet Løve, med dobbelt Hale og udhængende Tunge. Paa Hjælmen, som er kronet, en halv, til højre opspringende rød Hjort mellem to Ørneflugter, delte, den ene af Guld og blaat, den anden af Sølv og rødt«. I talrige Afbildninger af Vaabnet ses tydeligt et Træ, som Løven griber med Klørerne. Dette Træ er ogsaa med i den Forherligelse af Vaabnet, som, sikkert efter Markdaners egen Anvisning, er givet i et latinsk Digt af Jonas Coldingensis:

Ned slaar Løven agernrig Eg, højt Hjorten i Luften
springer, med farvet Pragt funkler en Krone paa Hjælm.
Hvad er vel Løven? Modet. Og Hjorten? Tiden. Og Vingen?
Dyden til Stjernerne naar, Kronen den vinder som Løn.

I den danske Oversættelse er »Dyden« en Gengivelse af det latinske »virtus«, der har en mere omfattende Betydning: »Mands Dygtighed«. Derefter

bliver Digtets Mening: »Den tapre og modige Mand knuser som Løven al Modstand. Mands Dygtighed svinger sig til Stjernerne og vinder Sejrens Krone«.

Der findes intet Maleri af Markdaner, men to Skulpturer, et Marmorrelief og en Gravsten, begge i Rønninge Kirke. Afstøbninger er i Koldinghus Museum. Det fint udførte Relief, ca. 40 cm. i Kvadrat, er et Brystbillede af en smuk, alvorlig, ældre Mand med kraftig Haarvækst og et mægtigt, sirligt kæmmet Overskæg. Enkelte Rynker ses under Øjnene og i Panden. Blikket er klogt og fast. Han bærer Tidens moderne Pibekrave og om Halsen en svær, treradet Guldkæde, sikkert en Gave fra en af Kongerne.

Han har været en statelig Skikkelse, en Mand med en kraftig Konstitution, en tapper Krieger, en fremragende dygtig Administrator. Virksom og myndig. Han har haft høje Tanker om eget Værd i Sammenligning med andre, der vigtede sig af fornem Byrd. Han har været en Mand med stor Livserfaring og en vid aandelig Horisont, vundet ved 26 Aars Ophold i Europas Hovedlande, som studerende, som Væbner hos fornemme Adelsmænd, som Krieger, som Gesant ved fremmede Hoffer. Han har haft en dyb Interesse for det Len, den By, de Mennesker, som han var sat til at herske over. Selvfølgelig skulde alt helst føje sig efter ham, men han kunde dog respektere andres Mening. I en Ejendomsstrid mellem ham og Vejle By sejrede Vejle, og dens Borgmester har herom følgende Udtalelse: »Han (Caspar Markdaner) var ellers en skarpsindig og forstandig Mand – og ikke regnede han Borgmester og Raad eller Borgerskab til onde,

at de havde imod ham standen paa deres Ret og forsvaret deres Frihed«.

Stærk Selvhævdelse og dyb Religiøsitet er de klareste Træk i hans Karakter. Tilsammen skaber de hans Livssyn. De giver sig Udtryk i Fortolkningen af hans Vaabenmærke, med *Virtus* som Mandens Værdimaaler, genfindes i den Side 194 anførte Indskrift, hvor »Thugent« (ϝ: Dygtighed) modsættes Fødsel og Pragt, og gaar som en rød Traad gennem hans Ligtale, som han sikkert før sin Død har lagt til Rette for Præsten. Han sammenlignes i denne med den romerske Borgergeneral Marius, der ikke kunde prale af adelige Forældre, men skabte sit eget Adelsskab ved egne Bedrifter. Det var et Eftermæle, passende for en stolt Mand af borgerlig Æt, ikke for en Konges Frillesøn ⁶³).

NOTER.

A.: Arup: Danmarks Historie II. B.: J. O. Brandorff: St. Nikolaj Kirke i Kolding. B. II.: Samme: Kolding i Oldtiden. B.+H.: J. O. Brandorff og Sigurd Hansen: Grundundersøgelser i Kolding. G. B.: Georg Bruun: Dronning Dorotheas Skolehus. G. B. II.: Samme: To Portrætter fra Koldinghus. G. B. III.: Samme: Jens Peter Wissing. C.: Jonas Coldingensis: *Daniæ Descriptio Nova*, 1594. D.: Danmarks Riges Historie, 1896—1907. E.: Eliassen: Kolding fra Middelalder til Nutid. E. II.: Samme: Kongeaæn I. F.: Fyhn: Efterretninger om Kjøbstaden Kolding. Fi.: Johannes Fibiger: Mit Liv og Levned. Fr.: Aage Friis, Linwald og Mackeprang: Det danske Folks Historie. G.: Gertz: *Scriptores Minores Historiae Danicae*. A. H.: Arild Huitfeldts Krønike, Folioudgave. J.: Samlinger til jydsk Hïstorie og Topografi. T. L.: Troels Lund: Dagligt Liv i Norden, illustreret Udgave. M.: Meddelelser fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. H. M.: Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer. H. M. II.: Samme: Gamle Gader. H. M. III.: Samme: Torv og Hærstræde. H. M. IV.: Samme: Ribe Bys Historie III. Mu.: P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. N.: O. Nielsen: Kong Valdemar den Andens Jordebog. N. II.: Samme: Ribe Oldemoder. N. K. S.: Ny Kirkehistoriske Samlinger. P.: Pontanus: *Rerum Danicarum Historiæ Libri Decem*. 1631. R.: Roznecki: Polakkerne i Danmark 1659. K. R.: Kolderup Rosenvinge: Gamle Danske Love. St.: Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog. St. II.: Samme: Indledende Studier til de ældste danske Stednavnes Bygning, 1909. St. III.: Samme: De danske Stednavne, 1918. T.: Tauber: Breve fra Kolding. Th.: Thiele: Danmarks Folkesagn. Tr.: Trap: Danmark, 4de Udgave. H. T.: Historisk Tidsskrift. V. A. A.: Vejle Amts Aarbøger.

1) B. II. ; Sophus Müller: Vor Oldtid; Herluf Winge: Om jordfundne Fugle fra Danmark; Samme: Om jordfundne Pattedyr fra Danmark; Warming: Den danske Planteverdens Historie efter Istiden; Nordmann: Danmarks Pattedyr i Fortiden, i »Danmarks geologiske Undersøgelser« III. Række Nr. 5; Therkel Mathiassen: Stenalderens Folk.

2) De samme Kilder som anført under 1). Beskrivelsen af »Brandpletter« efter Salmonsens Konversationsleksikon; i B. II. er vedføjet Matrikelnumre til de i Afsnittet nævnte Grunde. Ifølge mundtlig Meddelelse fra Hr. Kæmner Brandorff stammer den Side 37—38 i B. II. med Betænkelighed omtalte »Brandplet« i Katrinegade, efter hvad senere Undersøgelser har godtgjort, fra det 14de Aarhundrede.

3) C. 88; P. 649; F. 1—3, 12—13; E. 6—9, 218; N. 11, 63; N. II. 37, 109; Repertorium Diplomaticum regni Danici mediævalis 74, 171, 273, 302 og andre Steder; G. I. 445—446, II. 65, 69, III. 300; Anecdota Cartographica Septentrionalia af Axel Anthon Bjørnbo og Carl S. Petersen 1908; H. V. Clausen i »Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed« 1916, 136; St. II. 96; St. III. 34; Brøndum-Nielsen: Gammeldansk Grammatik § 189.

4) V. A. A. 1929, 24.

5) H. M. i V. A. A. 1929, 1—37; H. M. 112—113; P. 660; N. 11, 13, 63; N. II. 37; E. 219; F. 208.

6) B.+H.; V. A. A. 1928, 31 og 1929, 1—37; Tallene paa »Jordbundskort over Kolding By« henviser til Tallene i Borejournalerne i B.+H. 20—77.

7) E. II. 11—12.

8) A. H. 211, 216: Kongen »brende Kolding; Kolding var da Abels Pant«.

9) A. H. 273; St. 34, 122—124; Hedeselskabets Tidsskrift 1910, 125; F. 4, 186 og Bilag 2; E. 9—10, 220—221, 273; E. II. 11—14; Stedet i Christian I.s Privilegium fra 1452 lyder: »Item da unde vi dem at have, nyde og bruge deres Byfred Sonden Kolding fra Brunkebjerg til Stejlebjerg og fremdeles til Bjolderbæk, som vore ædle Forfædre, Kong Valdemar, Kong Erik og Kong Christopher have undet og givet dem før os«; K. R. V. 304.

10) A. H. 367; Annales Danici medii ævi, udgivet af Ellen Jørgensen, 155.

11) F. 194; V. A. A. 1906, 210—213 og 1929, 26—29; K. R. V. 625; Registranter og Tingsvidner er anførte V. A. A. 1929, 27. Medens Fæstningsgravene ikke findes paa Rantzaus Kort, ses Rester af dem paa Jordbundskortet ved Adelgade, Hyrdestræde, derfra over Almenskolens Grund ned til Elektricitetsværket. Et tydeligt Spor af en opfyldt Voldgrav er efter dette Korts Udarbejdelse paavist mod Øst, i Slotsgade ved Kvindernes Bygning. Der udgravedes her meget interessante Minder om en Kamp, Stridshammer, Spyd, Dolk, Hakke m. m., der nu findes i Museet paa Koldinghus.

12) St. 122—126; A. 196; E. 220—225. Privilegierne fra 1327 og 1452 er trykte i K. R. V., det fra 1321 hos E. 221, det fra 1327 hos F., Bilag 2, Side 7—8. Side 8 er i fjerde Stykke efter denariorum udfaldet: ultra debitam emendam quadraginta marchas denariorum.

13) A. 196, 259.

14) E. 220—225, 243—247; V. A. A. 1906, 237—239.

15) E. 220—223, 360—366; F. 190, 238—243; V. A. A. 1906, 198—210; Th. I. 176—178; Løkke = Indelukke, hegnet Mark.

16) Svend Grundtvig: Danmarks Folkeviser i Udvalg, 469.

17) E. 241—243, 259, 292.

18) B. i V. A. A. 1906, 20—37; F. 218—219; E. 235—240; H. M. i V. A. A. 1929, 34—37; G. II. 327; Lindbæk: De danske Franciskanerklostre; mundtlige Meddelelser af Hr. Stadsingeniør Lassen, Kolding.

19) T. 103—104; F. 220—226; E. 225—228; Nyrop: Danske middelalderlige Gildesegl.

20) E. II. 15.

21) V. A. A. 1906, 216.

22) Frederiksborg Amts Stednavne 27.

23) St. III. 35, 92; E. II. 45; H. M. IV. 108; Poul Bjerger og Thyge Søgaard: Danske Vider og Vedtægter II. 418—431.

24) E. 274—286; F. 8; Fi. 25; T. L. II.

25) B. i V. A. A. 1908, 255—283.

26) E. 267, 269, 311; T. L. II.; B. 7; G. B. II. 51.

27) C. 88; F. 3; E. 273—274, 334—338; T. L. II.; B. i V. A. A. 1931, 188—231.

28) E. 265—266.

29) F. 10.

³⁰⁾ H. M. I., II., III; E. 264—266; B. i V. A. A. 1922, 81—83 og 1928, 254—258; »Fortid og Nutid« 1932, 223—224.

³¹⁾ E. 251—263, 370; E. i V. A. A. 1906, 223—237; A. 536, 669; Mu.; Mackeprang: Dansk Købstadstyrelse.

³²⁾ A. 139—141, 320, 437, 528, 670; E. 364, 369—385; F. 94; Mu. I Skomagerseglets Omskrift Side 108 har Seglstikkeren glemt *v* i convivij.

³³⁾ A. 486, 532, 595—598, 610—613; D. III. 230; E. 241, 311, 354, 360—363; F. 229; Fr. IV. 99; T. L. I. 130; Nyt Historisk Tidsskrift II. 199—201.

³⁴⁾ E. 46, 72, 80, 120, 292—294; F. 7, 55—56, 190; G. B. 88—95; G. B. II. 19; V. A. A. 1908, 255.

³⁵⁾ E. 12, 244, 328; E. II. 20; A. 540; F. 3, 200; D. IV. 306; Fr. IV. 74; J. 3. Række IV. 97—140; H. T. 7. Række I. 344; V. A. A. 1919, 139.

³⁶⁾ D. IV. 192.

³⁷⁾ Danske Magasin, tredje Række IV. 66 ff; E. 125—126; J. 2den Række III. 71—80, 206—222, 367—370.

³⁸⁾ F. 228—229; E. 127—129, 272.

³⁹⁾ E. 133; V. A. A. 1906, 212.

⁴⁰⁾ E. 134.

⁴¹⁾ F. 228—229; E. 135—136; V. A. A. 1906, 235. Tegnelser fra alle Lande $\frac{5}{8}$ 1653.

⁴²⁾ R. 39—49, 122—124, 207; V. A. A. 1907, 229—239.

⁴³⁾ E. 143, 340; F. 73; R. 148—149.

⁴⁴⁾ E. 341—342; R. 30, 146.

⁴⁵⁾ E. 143—145; V. A. A. 1907, 239; R. 135.

⁴⁶⁾ V. A. A. 1910, 183 og 1923—1924, 178; R. 139, 143, 146, 182—202; Th. I. 96—101.

⁴⁷⁾ F. 229; E. 142, 343; G. B. 99; V. A. A. 1922, 85.

⁴⁸⁾ F. 6—7, 231; E. 343, 354. I E.s Tal 354 er de indkvarterede Soldater medregnede.

⁴⁹⁾ E. 256, 343; F. 230 + »Tillæg og Rettelser« 13; G. B. 78—80, 144.

⁵⁰⁾ E. 343—352.

⁵¹⁾ F. 236; V. A. A. 1928, 13.

⁵²⁾ E. 330—334; F. 231 ff.; V. A. A. 1929, 79 ff.; Birck: Told og Accise 125—129.

⁵³⁾ V. A. A. 1932, 38—39.

⁵⁴⁾ B.; E. 229—234, 308—312; F. 54—94; V. A. A. 1905, 203—204; 1918, 20—23, 216 og 1929, 14; Th. 245; Tr. VII. 491—495.

⁵⁵⁾ G. B.

⁵⁶⁾ T. 61; F. 185, »Tillæg og Rettelser« 19; E. 247—251, 401, 404—405, 434; V. A. A. 1908, 280—81. Kæmner Brandorffs Optegnelser.

⁵⁷⁾ Forkortet efter Christen Borch i »Architekten« 1916, 421—424; M. I. 39—40, VI. 74—76; Kæmner Brandorffs Protokol; Tr. VII. 504. Mejborgs »Gamle Hjem« 75 (Figur 56) og E. 300 har en Rekonstruktion af Storstuen.

⁵⁸⁾ Forkortet efter Chr. Axel Jensen i M. II. 39—42.

⁵⁹⁾ B. i V. A. A. 1908, 262—268; F. 283.

⁶⁰⁾ E. i V. A. A. 1915, 158—185; F. 284. Den i Halvtredserne nedrevne Nabobygnings Tømmer blev benyttet til det vestlige Pakhus i Borchs Gaard. Man kan der endnu se nogle af Rosetterne.

⁶¹⁾ B. i V. A. A. 1908, 273—275; E. 249, 267, 275; F. 131, 285; G. B. III.

⁶²⁾ Holger Rørdam i N. K. S. V. 379; Hans Aage Paludan i »Edda« 1926, 321 ff.; Worms Lexicon II. 160; E. 118—121, 260; F. 63, 283; N. K. S. III. 485; V. A. A. 1906, 228; G. B. 111—115, 126.

⁶³⁾ G. B. II. Der er i denne Bog S. 32 efter Beretninger fra 1730 og 1755, at der paa Sønnens Ligsten stod Christian *Mortensen*, med Tvivl fremsat en Formodning om Caspar Markdaners borgerlige Navn. Da Søren Abildgaard i 1772 (V. A. A. 1931, 239) har læst Indskriften som *Markd . . .*, maa denne Formodning bortfalde.

TRYKFEJL.

—

Side 48, Linie 9. III. rettes til I.

INDHOLD.

	Side
I. Kolding i Oldtiden. Hvad betyder Kolding? Hvor har det ældste Kolding ligget?.....	9
II. Kolding i Middelalderen. Byen paa St. Jørgensbanke. Den indre Bys Jordbundsforhold. Kolding bliver Købstad. Byen befæstes. Byprivilegier. Bystyre. Købmænd. Markudvidelse. Indbyggertal. Graabrødrekloster. St. Knuds Gilde.....	24
III. Koldings Fremgangstid. Rantzaus Kort. Gadenavne. Byggestil. Indskrifter. Kirkegaarden. Sundhedsforhold. Brønde. Torvet. Bystyre. Borger-skabet. Lavene. Byens Størrelse. Økonomiske Forhold. Hoffets Betydning. Kvæghandelen. Markeder.	67
IV. Koldings Nedgangstid. Kejserkrigen. Den Torstenssonske Fejde. Karl Gustavs Indfald. Sammenbrud.....	127
V. Bygninger. St. Nicolai Kirke. Dronning Dorotheas Skolehus. Raadhuset. Peter Martin Møllers Hus. Borchs Gaard. Peder Helts Gaard.....	151
VI. To Portrætter. Søren Kjær. Caspar Markdaner..	184
Noter.....	201

